

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

XXI. évfolyam, 2024. 1-2. szám

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

A KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM FOLYÓIRATA

A *Neveléstörténet* című folyóirat jogutódja, alapította Tölgyesi József és Szabó Péter.

Felelős kiadó:

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS mb. rektor

Szerkesztőség:

Torgyik Judit főszerkesztő, Simándi Irén főszerkesztő-helyettes, Koudela Pál, Kováts-Németh Mária, Monok István, Seres Dániel Márk, Solymosi László, Tüske László, Valuch Tibor

Szerkesztőbizottság:

KOVÁCS LÁSZLÓ, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, *a szerkesztőbizottság elnöke*,
TORGYIK JUDIT, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, *főszerkesztő*, SIMÁNDI IREN,
Kodolányi János Egyetem, egyetemi tanár, *főszerkesztő-helyettes*, AMBRUSNÉ KÉRI KATALIN,
Soproni Egyetem, egyetemi tanár, CSORBA LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK,
egyetemi tanár, CSÚRGAI-HORVÁTH JÓZSEF, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár,
GÉCZI JÁNOS, Pannon Egyetem, egyetemi oktató, JUHÁSZ ERIKA, Debreceni Egyetem BTK,
főiskolai docens, KARLOVITZ JÁNOS TIBOR, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, egyetemi docens,
KOUDELA PÁL, Budapesti Gazdasági Egyetem, főiskolai tanár, KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA,
Százak Tanácsának tagja, egyetemi magántanár, LIPCSEI IMRE, Gál Ferenc Egyetem, főiskolai
tanár, MONOK ISTVÁN, MTA Könyvtár és Információs Központ, egyetemi tanár, ÓLASZ LAJOS,
Szegedi Egyetem, főiskolai docens, PATYI GÁBOR, Soproni Egyetem, egyetemi docens,
SÁNTHA KÁLMÁN, Pannon Egyetem, egyetemi docens, SERES DÁNIEL MÁRK, Semmelweis
Egyetem, egyetemi adjunktus, SÓLYMOSI LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK,
egyetemi tanár, TÜSKE LÁSZLÓ, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, egyetemi adjunktus,
VÁLUCH TIBOR, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, egyetemi tanár, VINCZE TAMÁS,
Nyíregyházi Egyetem, egyetemi docens, VIZI LÁSZLÓ TAMÁS, Kodolányi János Egyetem,
főiskolai tanár, ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, egyetemi docens

Nemzetközi szakértői testület:

KOVÁCS KISS GYÖNGY (Kolozsvár), LORMAN, THOMAS (London), SEIDLER, ANDREA
(Bécs), TOTH, ANDREJ (Prága), YOO JINIL (Szóul)

Szakmai támogató:

Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság,
Magyar Tudományos Akadémia Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Bizottság,
MTA Veszprémi Területi Bizottság Neveléstudományi Szakbizottság Neveléstörténeti
Munkabizottsága

Főszerkesztő: TORGYIK JUDIT

Főszerkesztő-helyettes: SIMÁNDI IRÉN

A szerkesztőség munkatársai:

BESSENYEI JÁNOS, technikai szerkesztő,
JEDLIČA, IAN, angol anyanyelvi lektor,
SZABÓ ANDREA, szerkesztőségi titkár,
TISZÓCZI TAMÁS, olvasószerkesztő

Borító:

HERVAI LAURA

A kötetet tervezte:

BESSENYEI JÁNOS

Nyomdai kivitelezés:

Quadrat '64

Kiadó:

Kodolányi János Egyetem, 8000 Székesfehérvár, Rákóczi u. 25. Telefon: +36 30 478 52 79

Szerkesztőség:

Kodolányi János Egyetem, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 47-49. Telefon: +36 30 478 52 79

E-mail cím: polymatheia.mnf@gmail.com

Honlap: www.polymatheia.hu

HU ISSN 2732-2092 (nyomtatott)

HU ISSN 2732-2521 (online)

TARTALOMJEGYZÉK

CONTENTS

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	5
<i>Farkas Julianna – Benkei-Kovács Balázs: Tudományos ismeretterjesztés a Liebig egyetemes enciklopédiában: Dante és az Isteni színjáték korabeli ábrázolása (Scientific Dissemination in the Liebig Universal Encyclopedia: Contemporary Representation of Dante and the Divine Comedy)</i>	5
<i>Hervainé Szabó Gyöngyvér: Az új európai rend és a kisebbségek politikai antropológiája és közkormányzása Közép-Kelet-Európában (The New European Order and Political Anthropology and Public Administration of Minorities in East Central Europe)</i>	22
<i>Kovalev, Michail – Seres Attila: Fettich Nándor és az orosz emigráns régészettudomány a két világháború között (Nándor Fettich and Russian Emigrant Archeology Between the Two World Wars)</i>	50
<i>Pál István: A messziről jött ember – Gyurányi Endre ausztrál állampolgár hírszerzési célú felhasználásának kísérlete és kudarca (The Attempt and Failure of Using Australian Citizen Endre Gyurányi for Intelligence Purposes)</i>	68
<i>Pethő Tibor: Az első magyar kísérleti nagyjátékfilm forgatása, bukása, képi forrásai. Manninger János és a Kétszer kettő (1944-1945) című film (Filming, Failure, Image Sources of the First Hungarian Experimental Feature Film. János Manninger and the Film Twice Two (1944–1945))</i>	84
<i>Szabó Andrea: Mentett könyvek értékei – Kutatási lehetőségek egy Schlesinger-kötet alapján (Values of Saved Books: Research Opportunities Based on a Schlesinger Volume)</i>	101
NEVELÉSTÖRTÉNET	118
<i>Vincze Tamás: Vita egy egyetemi előadássorozat körül 1939-ben (Controversy Surrounding a Series of University Lectures in 1939)</i>	118
TEHETSÉGGKUTATÓ	140
<i>Becz Viktória Ildikó: Nők a posta szolgálatában (Women in the Postal Service)</i>	140

<i>Szabó Gyula: Egy gazdaságtörténeti kutatás tanulságai (Lessons From Economic Historical Research)</i>	162
MEGEMLÉKEZÉS	178
<i>Hervainé Szabó Gyöngyvér: A kistájak néprajzától az európai vallási identitásig – Lukács László - a Kodolányi egyetemi tanára – emlékezete (From the Ethnography of the Small Regions to the European Religious Identity – In Memory of László Lukács – University Professor At Kodolányi)</i>	178
KÖNYVISMERTETÉSEK	203
<i>Cseri Kinga: Sipos Judit, Boldizsár Boglárka (szerk.): A tanítás-tanulás régi és újabb gyakorlati és történeti vonatkozása (Old and New Practical and Historical Aspects of Teaching-Learning)</i>	203
<i>Gurzó K. Enikő: A „medvevadász” Maderspach Kinga: Egy Zsilvölgyi földesúr – Maderspach Viktor (The „Bear Hunter” Kinga Maderspach: A Landowner From Zsil Valley – Viktor Maderspach)</i>	208
<i>Járai Attila: Túlélők Gunesch János: Naplóm a harcterről és a hadifogságomból 1915-16-17. / Il mio diario del campo di battaglia e della mia prigionia di guerra 1915-16-17. (Survivors. János Gunesch: My Diary From the Battlefield and My Captivity 1915-16-17. / Il mio diario del campo di battaglia e della mia prigionia di guerra 1915-16-17.)</i>	217
<i>Kása Csaba: Arday Lajos: Visszanézve. Tanulmányok és történelmi forrásközlés: Kelet-Közép Európa és a Balkán brit és amerikai ország- és helyzetjelentésekben 1948–1960. (Lajos Arday: Looking Back. Studies and Historical Source Communication: East-Central Europe and the Balkans in British and American Country and Situation Reports 1948–1960.)</i>	221
<i>Tölgyesi József: Mohr Szilárd – Berta-Szénási Panna – Nemes-Wéber Zsófia: Iskolatörténeti mozaikok (Szilárd Mohr – Panna Berta-Szénási – Zsófia Nemes-Wéber: School History Mosaics)</i>	224
SZERZŐINK	230

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTÉS A LIEBIG EGYETEMES ENCIKLOPÉDIÁBAN: DANTE ÉS AZ ISTENI SZÍNJÁTÉK KORABELI ÁBRÁZOLÁSA

Farkas Julianna – Benkei-Kovács Balázs

Összefoglaló:

A Liebig kereskedelmi kártyák komoly ismeretterjesztő és népművelő funkciót láttak el a 19. század fordulójától a 20. század második feléig. A kártyasorozatok, amelyek ma a kulturális örökség részét képezik, a magyar szakirodalomban jelenleg még kevésbé kutatottak. Tanulmányban elsőkörben a kártyasorozat, valamint névadója, Justus von Liebig a hazai korabeli sajtóban való megjelenését, valamint a kártyasorozatok korábbi és jelenleg elérhető adatbázisait és jellemzőit vizsgáljuk meg.

Egy fontos és tudományos szempontból népszerű esetpéldán keresztül (Dante és fő műve, az *Isteni színjáték* Liebig ábrázolásai révén) pedig bemutatjuk, hogy a kártyák egy népszerű toposzból mit és milyen módon emeltek ki, hogy a kulturális kánont érthető és elérhető közkincként vizuális eszközök segítségével a széles néptömegek számára prezentálják.

Kulcsszavak: Liebig-kártya, tudományos ismeretterjesztés, Justus von Liebig, Dante, *Isteni színjáték*

Abstract:

The Liebig trade cards played a serious role in the spread of general culture, from the turning point of the 19th until the middle of 20th century. The card series, which belong today to our cultural heritage, have been until now rarely examined in Hungarian language scientific papers. In the study, we explore firstly the place of the Liebig cards and their creator's, Justus von Liebig' image in the press of the 19th century. Secondly, we offer a summarizing analysis of the past and current databases of the Liebig cards, and present concisely their characteristics.

We chose an important topic, with high scientific interest (the life of Dante and his opus major, the *Divina Commedia*) to present the scientific dissemination function of the cards. We underline how the well-known topos is transformed and presented to the people, and how the knowledge becomes publicly available for every person and how they gain access to the commercial Liebig cards.

Keywords: Liebig cards, scientific dissemination, Justus von Liebig, Dante, *Divina Commedia*

Bevezetés

A Liebig ajándékkártya-sorozat ugyan meghatározó eleme volt az intézményen kívüli ismeretterjesztésnek és közművelődésének mind Nyugat-Európában a 19. század végétől a 20. század második feléig, mind a századfordulós monarchiabeli Magyarországon is, mégsem került egészen a közelmúltig a nemzetközi kutatások fókuszába. Az, hogy jellemzően a kutatók érdeklődésén kívül maradt, magyarázható részben azzal a ténnyel is, hogy a kártyasorozat a 60-as és 70-es években még aktív kereskedelmi szerepet játszott. Mára azonban ez a trend megfordult, és a Liebig-kártyáknak mint kultúrtörténeti kordokumentumoknak intenzív vizsgálata kezdődött meg.¹

Jelen tanulmányban első körben a kártyasorozat, valamint névadója, Justus von Liebig a hazai korabeli sajtóban való megjelenését, valamint a kártyasorozatoknak a jelenleg elérhető adatbázisait és jellemzőiket vizsgáljuk meg.

Egy fontos és tudományos szempontból népszerű esetpéldán keresztül (Dante és fő műve, az *Isteni színjáték* Liebig ábrázolásai révén) pedig bemutatjuk, hogy a kártyák egy toposzból mit és milyen módon emeltek ki, hogy a kulturális kánont érthető és elérhető kultúrkincként vizuális eszközök segítségével a széles néptömegek (akik között jelentős számban akadtak a korszakban analfabéták és félalfabéták is) számára prezentálják. Ezt az elemzést, ahol lehet, Dante műveiből vett párhuzamokkal színesítjük.

¹ Abbaty, Carolyn (2021): Certain Loves for Opera. *Representations*, 154. sz. 47–68. <https://doi.org/10.1525/rep.2021.154.5.47>; Galluzzo, Anthony (2022): Chromolithographed history: brands' trade cards and the coconstruction of the French "roman national" (1900s–1930s). *Journal of Historical Research in Marketing*, 1. sz. 48–65. <https://doi.org/10.1108/JHRM-05-2021-0020>; Mückler, Hermann (2016): 19th and early 20th century trade cards about Oceania as tools of information, education and propaganda for European colonial powers. *Pacific Geographies*, 45. sz. 4–10.; Hübner Andrea – Farkas Julianna – Benkei-Kovács Balázs (2023): Kulturális örökség és tudományos ismeretterjesztés a 19. században a Liebig kártyák tükrében. *Kulturális Szemle*, 10. évf. 2. sz. 96–118.

A Liebig-jelenség a 19. századi sajtóban: a felfedező kémikustól az ajándékkártyáig

Justus von Liebig (1803–1873) kémikus a 19. század derekán az élelmiszerek tartósításával kapcsolatos felfedezéseit egy korabeli multinacionális vállalat létrehozásával kamatoztatta. Ennek folyamánként létrejött közel egy évszázad leforgása alatt egy nagyjából 11 500 képet tartalmazó termékkísérő ajándékkártya-sorozat,² amely 1875-től jelentős ismeretterjesztő szerepet játszott a polgári osztályok életében, elsősorban Nyugat-Európában.

A Monarchia idején azonban még Magyarországon is intenzíven jelen volt a Liebig-jelenség. Nem csupán a Liebig húskivonatot lehetett a kereskedelmi forgalomban megvásárolni,³ hanem a hazai folyóiratok rendszeresen tudósítottak Liebig munkásságáról, aki már életében Európa-szerre ismert volt.

A *Vasárnapi Újság* vezércikkében 1859-ben mint kémikus felfedezőt és egyetemi tanárt mutatja be a magyar olvasóknak, egy új tudomány képviselőjét, amely a közelmúltban még megvetendő volt, egyszerre hangsúlyozva Liebig egyéni kiválóságát, sikeres életpályáját és a terület elismertségének a növekedését.⁴ 1873-ban bekövetkezett haláláról szintén a címlapon emlékezik meg a lap, kiemelve a szerves kémiában játszott úttörő szerepét. Ekkora már jól ismertek voltak a hazai olvasók előtt annak a dél-amerikai gyárnak a termékei, amely az ő módszerével készített húskészítményt forgalmazta: „*Még tán fontosabb Liebig tudományos működése a vegytan alkalmazásában a gyakorlati élet szükségére. Mindenki ismeri a fölfedezőről elnevezett Liebig-féle hús- és tej kivonatot, melyek különösen a hajósok s lábadozó gyerekek számára nagy fontossággal bírnak.*”⁵

A *Révai Nagylexikona* pontos leírást ad arról is, hogy az 1860-es évektől gyártott húskivonatot milyen eljárással készülni: „*A Liebig húskivonatot Dél-Amerikában és Ausztráliában készítenek oly módon, hogy a zsírtól és csontjától megtisztított húst apróra vagdalmazzák és vízzel péppé zúdván kiszajtolják. Ezt a nedvet felfőzik s a kivált fehérszínűt megtisztítva vacuum üstökben pépszerűre bepárologatják. Újabbban zselatinnal keverve szeletekké alakítják, melyeket forró vízben feloldva húsleves készítésére használnak.*”⁶

² Hübner Andrea – Farkas Julianna – Benkei-Kovács Balázs: i. m.

³ A Liebig húskészítmények kapcsán az egyszerű hirdetések mellett ebben az időben PR-cikkek is folyamatosan jelentek meg a hazai orgánumban, például a *Pesti Napló* (1889. június 15., 35.) vagy a *Magyar Nemzet* (1904. február 28., 6.) hasábjain.

⁴ *Vasárnapi Újság*, 1859. augusztus 28. 1–2.

⁵ *Vasárnapi Újság*, 1873. április 27.

⁶ *Révai Nagylexikona*, „Liebig-féle húskivonatot” szócikk. 1915. 730.

A termék előállítására mai méreteket tekintve is ipari mennyiségben zajlott. Egy 1906-ban készült Liebig-kártya hátoldala, ami a pompeji ásatásokat⁷ mutatja be, tanúbizonyságot tesz a tömegtermelés valódi mértékéről: „*A Liebig vállalat megalapítása óta (1865), a levágott jószágok száma eléri az 5 millió 500 ezer példányt, ami 425 millió frank értéket képvisel.*”⁸ Ez azt jelenti, hogy évente közel 120 ezer szarvasmarhát vágtak le átlagosan a gyártás első 45 éveire vetítve. A kis hússűrítményt forgalmazó tegelek negyedkilósak voltak. Egy kilogramm hússűrítmény előállításához (itt a források különböző adatokat írnak) 35–43 kg színhúst és csontot használtak fel. Az eredmény ezért egy sós, fehérjében és koncentrált ízanyagokban gazdag termék lett.

A termék sikerét a világ leghosszabb reklámkampánya övezte, ami együtt járt a 18. századtól népszerű ajándékkártya műfajának modernizálásával.⁹ Az újdonságot a színes nyomatok jelentették a 19. század második felében,¹⁰ amely megfelelő grafikával látványos és vonzó felületet biztosítottak az információk hordozására, egy mai okostelefonhoz hasonló, kézzel jól megfogható, de már értelmezhető tartalombontást lehetővé tevő méretben.

A Liebig-kártyasorozat mint egyetemes enciklopédia és jelenkori adatbázisai

A Liebig-kártyák gyűjteménye olyan, akár egy színes, elsősorban a látványosságával ható kulturális enciklopédia. A 19. század tudományosan megalapozott gyűjtőszendélyének populáris változata, melynek kettős funkciója volt: egy újfajta technológiával elkészített élelmiszer, egy hússűrítmény hatékony promóciója és mindemellett a kultúra tartalmának meghatározása, tematizálása, az általános műveltségnek, az európai hagyományoknak a terjesztése.

A 19. századra a felvilágosodás eredményei, ismeretelméleti oldalról a racionalizmus, stílustörténeti szempontból a klasszicizmus, már beágyazódtak a társadalmi köztudatba. Ez tükröződik vissza abban a gyűjtési és rendszerezési lázban, amelynek gyökerei a Nagy Enciklopédiában, Newton és Linné tudományos munkásságában vagy akár az irodalom-

⁷ Cartolino gyűjtemény, S861. számú kártya.

⁸ Összehasonlításként: a korinthuszi csatorna építéséhez eredetileg létrehozott francia részvénytársaság 30 millió frank tőkével indult el. Lásd: Tarján M. Tamás: A korinthuszi csatorna megnyitása. <https://rubicon.hu/kalendarium/1893-augusztus-6-a-korinthuszi-csatorna-megnyitasa>. (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

⁹ Sims, Ashley (2012): Selling consumption: an examination of eighteenth-century English trade cards. *SHIFT. Graduate Journal of Visual and Material Culture*, 5. sz. 1–21.

¹⁰ Galluzzo, Anthony: i. m.

ban Goethe *Faust*jában keresendők. A század első felében kibontakozó romantika hatására pedig térben és időben is kitágult a világ, mély érdeklődéssel és vágyódással tekintettek a távoli, egzotikus kultúrák, a gyarmati országok színpompás vidékeire és a középkori gótika misztikus világára egyaránt.

Ezt az újonnan kitáguló és megismerhető világot igyekezett tematikusan rendszerezni a jelentős profittal működő és filantróp beállítottságú Liebig-menedzsment is, akik elkötelezettek voltak a népszerű kulturális javak terjesztése mellett.¹¹

A litográfákat készítő grafikusok nevét titok övezi, bár tudható, hogy számos közülük elismert művész volt, többek között Alphonse Mucha, akiknek szecessziós stílusjegyei jól felismerhetőek a Liebig-kártyákon is. „Mivel a későbbi képkatalógusok sem fedik fel a neveket, a művészettörténészek csak stílusjegyek alapján próbálkoznak kikövetkeztetni, hogy kik dolgozhattak a Liebig társaság reklámozstályának.”¹²

Az internet széles körű elterjedéséig a Liebig-adatbázisok nyomtatott formájú, telefonkönyvszerű katalógusok voltak, melyek közül a London Cigarette Card Company kiadványa, Ian Laker főszerkesztő munkája révén, a mai napig éves szinten kiadásra kerül.¹³ Ez a katalógus a gyűjtőknek szóló, árlistát is tartalmazó katalógus kifejezetten a vásárlóknak nyújt tájékoztatást, ugyanakkor nem tudja jól visszaadni a gyűjtemény gazdagságát.

Az első Liebig-katalógus még a 19. század végén jelent meg Pipein Gamba kiadásában (*Primo catalogo italiano delle cartoline Liebig*), 1883-ban. A két legmeghatározóbb katalógus, amire a gyűjtők többsége ma is hivatkozik, a Fada és a Sanguinetti.

A Fada-katalógus első ízben Giorgio Fada szerkesztésében jelent meg 1929-ben Milánóban.¹⁴ Az olasz nyelvű repozitórium a Liebig-kártyasorozatokat kiadásuk éve szerint mutatta be, sorozatszámuk szerinti sorrendben, feltüntetve árukat, illetve azt is, hogy az egyes tematikájú kártyák milyen nyelveken kerültek kiadásra. A Fada-katalógusra néhány helyen Fada–Fumagalli-katalógusként is hivatkoznak, ugyanis ennek a képkatalógusnak a harmadik, bővített kiadását Luigi Fumagalli készítet-

¹¹ Uo.

¹² Faragó István – László Zsuzsa (2016): *A Liebig Társaság chromo-képeinek gyűjtőalbuma*. Tandem Grafikai Stúdió, Budapest. 48.

¹³ A London Cigarette Cards Company 1929 óta adja ki ezt a katalógust. A 2024. évi kiadás pontos címe: *2024 Cigarette & Trade card catalogue 2024*. A Liebig-kártyák mellett teákhoz, rágógumikhoz és cigarettákhoz készült ajándékkártyákat is számon tart, összesen 17 400 sorozatot bemutatva, 464 oldalon. A Liebig-kártyákról a 301. és az 1871. sorozatok tekintetében ad részletes információt, az első sorozatokat nem listázza. <https://www.londoncigcard.co.uk/catalogues> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

¹⁴ Giorgio Fada (1929): *Catalogo internazionale delle chormo-littografie Liebig*. Milano. 216.

te el 1957-ben.¹⁵ A sorozatok visszakeresését mind az első, mind a harmadik kiadás esetében segíti betűrendes útmutató is.

A szintén milánói Sanguinetti cég 1910-ben szerezte meg a jogot, hogy Alberto Bolaffi 1899-es katalógusát (*Catalogo generale delle figurine Liebig*) gondozza és újra kiadja. Mára a legelismertebb katalógussá vált a területen, amely tartalmazza a kártyasorozatot (S001–S1871); a Liebig-kártyák kiadásának megszűnését követően (1975) rendszeresen jelenik meg, külön árkatalógust is biztosít a gyűjtők számára a művészeti igényességgel kiadott albumok mellett. A Sanguinetti legutolsó, 14. kiadása közel 500 oldalon már 2200 illusztrációt is tartalmaz. Az olasz nyelvű katalógusokhoz képest a német, angol, belga és holland katalógusok nemzetközi hatása kevésbé jelentős.¹⁶

Mára az interneten a teljes Liebig-kollekció több párhuzamos, illusztrált gyűjteményben elérhető. Közülük az alábbiakban a két legjelentősebb platformot fogjuk röviden bemutatni, a Catolino gyűjteményét és a Collectomania katalógusát.

A Cartolino gyűjteménye¹⁷ háromnyelvű (angol, francia, holland) digitális adatbázisát nyújtja a teljes Liebig-kártyasorozatnak, és a Sanguinetti-rendszerre épülő katalogizálás alapján a mutatja be őket, fotódokumentációval kísérve. (A kártyasorozatok tematikus egységekként vannak kezelve, 6-os vagy 12-es blokkokban beszkenelve.). A Cartolino első-sorban gyűjtőknek szól, és a Liebig mellett egy párizsi illetőségű kereskedelmi századfordulós kártyasorozatot is bemutat (Au Bon Marché, 1895–1914). A Liebig-kártyák esetében lehetővé teszi a különböző katalógusok osztályozási rendszerének összevetését, a Sanguinetti-sorozatszámok így nyolc eltérő katalogizálással vethetőek össze.¹⁸

A Collectomania¹⁹ belga oldala az ismeretterjesztés mellett kifejezetten a forgalmazás céljából jött létre egy régiségkereskedő, Albert Van den Bosch munkájának eredményeképpen a '90-es években. Van den Bosch digitális gyűjteménye is háromnyelvű. Emellett ő is közreadja a katalógusszámok konverziós táblázatát, és a Sanguinetti-rendszer beosztása alapján tartja nyilván a sorozatokat. A többi digitális gyűjteménytől eltérően nála lehetőség van a Liebig-kártyák témája alapján tematikus keresést is lefuttatni. A konverziós táblázata a Cartolino digitális katalógusnál gazdagabb, összesen tíz különböző adatbázis összehasonlítását teszi lehetővé, és a kártyasorozatok megjelenési évét is feltüntetik a táblázatban.

¹⁵ Luigi Fumagalli (1957): *Catalogo Internazionale FADA (Le cromolitografie Liebig)*. Milano.

¹⁶ Sanguinetti (2018): *Catalogo Figurine e Menu Liebig*. 14. kiadás. Milano. 450.

¹⁷ <http://www.cartolino.com/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

¹⁸ <http://www.cartolino.com/liebig/lic-en.html> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

¹⁹ <https://www.chromo.be/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

Az alábbiakban következő tematikus elemzésünkhöz a Liebig-képek forrásául a Cartolino adatbázisát adjuk meg, a megjelölt sorozatszámok pedig a Sanguinetti (S) katalógusban elfoglalt számokra utalnak.

Dante életének bemutatása a Liebig-kártyasorozatban

Dante élete és fő műve, az *Isteni színjáték* a Liebig gyűjteményben kulturális jelentőségének megfelelő súllyal szerepel. A *Divina Commedia* két-két különálló szettben (1929 és 1965–1966-ban²⁰), összesen 6 sorozatban, Dante élete pedig összesen három sorozaton is ábrázolásra került (S1090 – 1919-ben készült; a Dante Alighieri II S1116 sorszámmal, 1921-ben készült, az utolsó pedig az S1810 1965-ből.)

A világirodalom egyik költőóriása és *Divina Commediája* mindenki számára ismert volt, hála a 19. században javában virágzó herbartianus iskolák klasszikusokra alapozó, lexikális tudást preferáló irányzatának. A kártyák képei egy ismerős, mégis különös és bizarr látomást jelenítettek meg, a media aetast, a középkor szélsőséges, vallási fanatizmustól, vízióktól és hatalmi harcoktól vezérelt világát. Dante műve maga is enciklopédikus igényű alkotás, a középkori teológiai és természettudományos tudás és teóriák szintézise, átszűrve a költő gondolat- és érzelmvilágán. Azonban nemcsak a középkor témái, történései jelennek meg benne, hanem az antikvitás is, erre utal mindjárt az, hogy nem más, mint Vergilius, Augustus udvari költője, a rómaiak eredetepozsának megalkotója vezeti végig a Poklon és a Purgatóriumon át, egészen a Paradicsom kapujáig.

*„Vergiliusz vagy hát s ajkadról omla
ama hatalmas ének égi vize?”
feleltem és szégyen szállt a homlokomra.
„Ó, minden költők dicsősége, dísz,
ki könyved oly buzgón szereti régen,
legyen mostan kegyedben némi része.
Mesterem, mintaképem vagy te nekem,
te vagy csupán, kitől örökbe kaptam
a zengzetes szót, mely ma büszkeségem.”²¹*

²⁰ A Pokol megjelenik az S1225 (1929-ben készült) és az S1811 (1965-ben készült) sorozatokon, a Purgatórium az S1226 (1929-ben készült) és az S1817 (1966) kártyacsoomagokon; a Paradicsom pedig az S1227 (1929-es ábrázolás) és az S1818 (1966-es ábrázolás) sorozatokon. Ezek a sorozatok mind 6-6 további ajándékkártyából állnak.

²¹ Babits Mihály (2013): Dante Komédiája. Pokol, I. ének. <https://mek.oszk.hu/11800/11876/html/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.).

Az antik kultúra iránti mély érdeklődés, a személyes, érzelmektől fűtött hangvétel, a jövőbe, a fejlődésbe vetett hit, a mind untalan megnyilvánuló individualizmus már a reneszánsz jegyeit mutatja.

Az *Isteni színjáték* komplexitása abban is megnyilvánul, hogy sajátos mixtúráját nyújtja az antik mitológiának, a középkor lexikális tudásának és a reneszánsz humanizmusnak. „*A tíz néma évszázadot megszólaltató Dante roppant arányú személyisége és ábrázolt emberalakjai, a földi valóságához való hasonlítás művészi eszközei, a szóképek színessége, az élet forró szeretete, az a mód, ahogy magához öleli az egész emberiséget, mind-mind egy új történeti korszak megindulását hirdetik.*”²²

Olyan képeket villant fel, amelyek szinte kínálják magukat, hogy rákerüljenek a szemet gyönyörködtető, színpompás kis Liebig-kártyákra. „*A tizenkilencedik század újra felfedezte Dante nagyságát. A firenzei költő életútja ugyanis egymagában egyesítette a romantikában újraértelmezett száműzetés, honvágy és be nem teljesült szerelem mítoszáét.*”²³ A 19. századi dantisztika a romantika sémái és keretei között értelmezte az *Isteni színjátékot*, és közvetítette a későbbi századok felé.²⁴

Hála Dante ismertségének, nagyságának és első életrajzíróinak, nagyon sok adat maradt fenn az életéről. Míg Boccaccio, aki nyolcéves volt Dante halálakor, elsősorban a költészetére és a vízióira koncentrált, s rajongását mi sem fejezi ki jobban, mint hogy ő adta Dante művének az „isteni” jelzőt, addig Leonardo Bruni inkább Dante közéleti tevékenységét, politikai szerepvállalását helyezte a középpontba.²⁵

De milyen is volt Dante?

A *Dekameron* híres írója Dante-életrajzának megalkotásakor nagyon sok emberrel beszélt, akik kapcsolatban álltak a költővel, és hiteles információval szolgálhattak számára. „*Költőnk középtermetű volt, hosszú arcú, sasorrú, erős állú s az alsó ajka a felsőnél valamivel előbbre állott. Vállai görnyedtek, barna szemei inkább nagyok voltak, semmint kicsinyek.*”²⁶

A legelső Dante-portrécészítők egyike a költő kortársa, Giotto volt, azonban a két legismertebb festmény kétségkívül Michelino és Botticelli munkája.

²² Kardos Tibor (1965): *Dante Alighieri összes művei*. Magyar Helikon, Budapest. 1000.

²³ Tombi Beáta: Dante a festészetben. <https://www.1749.hu/fuggo/dante-a-festeszetben.html> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.).

²⁴ Mátyus Norbert (2015): *Babits és Dante*. Szent István Társulat, Budapest.

²⁵ Kardos Tibor (szerk.): (1963): *Dante, Petrarca, Boccaccio*. Gondolat, Budapest.

²⁶ Uo. 57.

1. kép: Dante portréja (Michelino, 14650)
(Forrás: <https://www.universiteitleiden.nl>)

2. kép: Dante portréja (Botticelli, 1495) körül)
(Forrás: <https://litera.hu>)

Michelino festményén, a firenzei Santa Maria del Fiore-székesegyház falán, Dante piros köpenyben és capottóban, fején babérkoszorúval látható. A kép mértani közepén helyezkedik el, balján a dóm, kezében a *Divina Commedia*, jobbjaival a Purgatórium körei felé mutat.

Botticelli portréja oldalról ábrázolja Dantét, megörökítve a költő igencsak egyedi, karakteres arcvonásait, a Liebig-kártya pedig Dante ábrázolásának ezeket a már jól ismert kliséit utánozza.

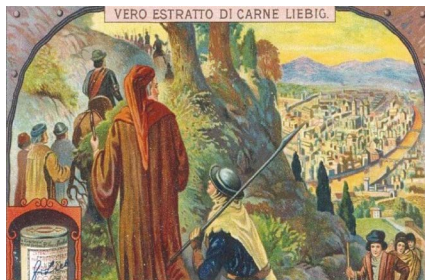

3. kép: Dante képmása és sírhelye.
(Forrás: Cartolino gyűjtemény, 1810)

Dante életének legfontosabb, kiemelkedő állomásait jelenítik meg a kártyák, fordulatosan és szórakoztatóan, akár egy képregény: életét novíciusként, első találkozását Beatricével, a Ponte Santa Trinita közelében, közéleti, priori tevékenységét, száműzetését szülőföldjéről, Firenze városából illetve VII. Henrikkel való találkozását.

4. kép: Találkozás Beatricével.
(Forrás: Cartolino gyűjtemény, S1090)

5. kép: Száműzetés Firenzéből.
(Forrás: Cartolino gyűjtemény, S1090)

Dante élete nem csupán közvetlenül a Dantéhoz és az *Isteni színjáték*-hoz kötődő kártyákon jelenik meg. Dantét ábrázolják, mint korabeli firenzei városvezetőt, akit 1301-ben követségbe küldenek Rómába (S0569 – Olasz régiók sorozat, 1898). A híres olasz költők sorozat keretében Torquato Tassóval együtt képviselik az olaszországi költőket (S0567 – Híres költők sorozat, 1898). Az irodalmi hősnők kártyasorozatban pedig műzsája, Beatrice kap főszerepet (S835 Irodalmi hősnők, 1905).

Különösen érdekes, és jól tükrözi a Liebig társaság filantróp szándéka mellett a korral való haladás és a modern felfogású ismeretterjesztés fontosságát, hogy tematikailag reagáltak Ellen Key *A gyermek évszázada* (1900) című könyvének megjelenésére is, a korszellemhez csatlakozva, a reformpedagógia mozgalmak kibontakozásának időszakában. Egy 1912-ben megjelent kártyasorozaton Dante kapcsán is tetten érhetjük ezt. Az S1044 kártyasorozat híres olasz származású történelmi személyek gyermekkorát mutatja be (Dante, Kolumbusz Kristóf, Michelangelo, Galilei, Cavour grófja és Garibaldi). A sorozatban helyet kapó Alighieri-ábrázolás egy szecessziós litográfia angyalokkal és faunnaal, idikikus toszkán háttérbe belehelyezve. A korábbi Dante-ábrázolásoktól eltérően azt látjuk, hogy itt a 9 éves Dantét valóban kisfiúként és nem felnőttként ábrázolják a Beatricével (13) való találkozás pillanatában, szemben az S1090-es életrajzi kártyasorozattal.

6. kép: Sűrű, sötét erdő.
(Forrás: Cartolino gyűjtemény, S1811)

Az Isteni színjáték ábrázolása a Liebig-kártyák képein

*„Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz utat nem lelém.
Ó, szörnyű elbeszélni mi van ottan,
s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon:
már rá gondolva reszketek legottan.
A halál sem sokkal rosszabb, tudom.”²⁷*

²⁷ Babits Mihály (2013): i. m.

7. kép: Sűrű, sötét erdő.
(Forrás: Cartolino gyűjtemény, S1811)

„...a félelem megint leláncolt,
feltűnve egy oroszlán szörnyű képe:
mely emelt fővel közeledni látszott
s dühös éhséggel zsákmányát kereste,
úgy hogy a lég tőle remegni látszott.
S egy nöstényfarkas, melynek vézna teste
terhesnek tünt föl minden céda vággyal
s ki miatt lón már annyi népnek veszte.”²⁸

A kártya híven, de nem különösebben félelmetesen ábrázolja a sötét erdő allegorikus állatait, a kusza faágakat, amelyeknek erős ellenpontja a kép jobb oldalán a hófehér ruhás Vergilius, Dante vezetője a Poklon és a Purgatóriumon keresztül.

²⁸ Babits Mihály (2013): Dante Komédiája. Pokol, I. ének, <https://mek.oszk.hu/11800/11876/html/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

8. kép: A Pokol.

(Forrás: Cartolino gyűjtemény, S1225)

A Poklot megjelenítő kártyák talán a legizgalmasabbak: az óriás Geryon, Charon, az Alvilág révészje, a Minotaurus, az Alvilág bejáratát őrző Cerberos, a háromfejű kutya, Lucifer tenmaga és jégbe fagyott birodalma, az igazság őre, Minos király. A Lucifert ábrázoló kép kivételével valamennyi az antik mitológia alakja. Nem elrettentő, hanem inkább mesés figurák. Mit is ír Dante az alvilági révészről, Charonról az *Isteni színjáték*ban?

„Chárón ördög parázs szemekkel állja
el útjokat és visszaintve nyáját,
ki rest, az evezővel taszigálja.”²⁹

²⁹ Uo. III. ének.

A Liebig-kártyán Charón egy kedves, szívélyes, tisztességben megőszült idős ember, aki készséggel áll a két megfáradt utazó rendelkezésére. A Föld középpontjában pedig ott vár Dis, vagy más néven Lucifer.

*„A borzasztó birodalom királya,
a jégben állt, kiütve fele mellett.
...s megláttam három arcot, a fején:
egyik elöl volt, vérvörös a színe...
S mindenik alatt két nagy szárny motollált...
S nem tollból vannak ám ezek a szárnyak:
...És úgy zúz egy-egy bűnöst mind a három
száján fogával, mint tiló a kendert
gyötörve mind, hogy mind egyszerre fájjon.
És azt, ki elülső szájába hemperg,
fogánál jobban karma tépi, hátán
csontig olykor nyúzóván a bűnös embert.”³⁰*

9. kép: Lucifer (Torriti, 1285–1295)
(Forrás: <https://www.civico20news.it>)

Dantét a firenzei Battisteróban, a Szent János-keresztelőkápolnában keresztelték meg, úgyhogy számtalanszor láthatta Torriti igencsak na-

turális és hátborzongató Lucifer ábrázolása, amely és bevésődhetett az agyába, és mintaként szolgálhatott a számára.³¹ A Battistero festményéhez képest a Liebig-kártyák meglehetősen visszafogottak, jóval kevésbé naturalisztikusak, fenyegetők, sokkal inkább meseszerűek, sőt szórakoztatók.

A Purgatórium az a hely, „ahol kitisztul az emberi szellem s méltóvá lesz, hogy legyen ég lakója”.³² Michelino Dante festményén a költő jobbával pont a Purgatórium körkörös teraszai felé mutat.

10. kép: Purgatórium.

(Forrás: Cartolino gyűjtemény, S1226)

A kártyákon a Purgatóriumba szánt lelkeket összegyűjtő angyal Buoncante di Montefeltro, a ghibellinek tábornoka, aki a campaldinói csatá-

³¹ Barbara Reynolds (2008): *Dante, a költő, a politikai gondolkodó, az ember*. Európa, Budapest.

³² Babits Mihály (2013): i. m. Purgatórium, I. ének.

ban veszett oda. Itt láthatók a kapzsik (Golosi), a mohó emberek, kiknek büntetése a folyamatos éhezés és szomjúság; a Földi Paradicsom, a Purgatórium hegyén; és megtisztult lelkek diadala, akik már letöltötték büntetésüket, és bejuthatnak a Paradicsomba; a gőgösök (Superbi), akik a hét főbűn közül a legelsőben vétkesek, s akiknek, hogy megtisztuljanak bűneiktől, hatalmas sziklák alatt kell görnyedezniük.

*„De nézd meg jól csak: mint megannyi törpe
jön mind a kő alatt görbülve kétrét;
már látni: mellüket verik gyötörve.
Ó, gőgös keresztények, balga népség,
kinek elbízott, nyavalyás elmétek
a visszas útban veti reménységét!”³³*

11. kép: Paradicsom.
(Forrás: Cartolino gyűjtemény, S1818)

A Paradicsom kártyáira a bűneiktől megtisztult, szemlélődő lelkek képei, a Paradicsomból való kiűzetés, az eredendő bűn, Szűz Mária diadala került fel, mint nem evilági történetek. A valós események szereplői az alsó három kártyára kerültek: Piccarda Donati, a házasságra kényszerített apáca, Carlo Martello herceg, akivel oly kedvtelve beszélgetett Dante a költészetről, majd Szent Ferenc és Szent Domonkos.

*„Mint egy király Incének tudtul adja
kemény szándékát s első szent pecsétjét
rendjének tőle nyomban elfogadja.
ekként lett Dominicus. Úgy beszélék
róla, mint arról, kit választta Krisztus,
kertjét művelni, hol vetése érett.”³⁴*

Összegzés

A Liebig-kártyák három alakklommal is bemutatták tehát Dante életét (1919, 1921, 1965), amely izgalmas történésekben és fordulatokban bővelkedett. A költő fő műve, az *Isteni színjáték* a maga komplexitásával, színpompájával, sőt extrémításával kiváló alapanyagnak bizonyult a feldolgozáshoz, az érdeklődés felkeltéséhez, hisz ne feledjük, hogy az elsődleges cél a Liebig-féle húskészítmény promóciója volt. Jó érzékkel lovagolták meg a dantisztika újvirágzásának időszakát, a 19. század különleges vonzódását a dantei világhoz, a romantika mély érdeklődését Dante életműve, látomásos költészete és szintetizáló törekvései iránt. A költő erőteljes képeit azonban letompítva, idealizálva, eufemizálva, kisé meseszerűen jelenítik meg a kártyák, már a szecesszió jellemző stílusjegyeit is felmutatva, hisz céljuk nem az elrettentés, hanem a potenciális közönség, a vásárlók bevonása, tanítása és gyönyörködtetése, s ezáltal egy erős fogyasztói kötődés kialakítása.

³⁴ Uo. Purgatórium, XI–XII. ének.

AZ ÚJ EURÓPAI REND ÉS A KISEBBSÉGEK POLITIKAI ANTROPOLÓGIÁJA ÉS KÖZKORMÁNYZÁSA KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

Hervainé Szabó Gyöngyvér

Összefoglaló:

Kelet-Közép-Európában a 18. század végétől a 20. század második feléig a Herder-féle kulturális nemzet és néprajzi gondolkodás érvényesült, a hetvenes évektől az orosz etnosz elmélet önálló modellként megjelent, és meghatározta a Baltikum és Kelet-Európa gondolkodását. Emellett tovább élt a sztálini „korennaja nacija”, azaz az őshonos/őslakos fogalmakat keverő kifejezés. A tanulmány az orosz és ukrán kisebbségpolitika elemzését az orosz és ukrán antropológiai „perifériális” megoldások – közte az etnosz fogalom túlélését – szemüvegén át vizsgálja, és mutatja be azok nemzetközi és nemzeti szintű kudarcát. Az új államokban a nemzetállam-építés legfőbb eszköze az imitáció, a nemzetközi normák és jogi eljárások átvétele, ugyanakkor ezek megvalósítása gyakran szemfényvesztéssel, látszatprogramokkal történik, amelyek kialakításában kiemelt a trickster, a politikai vállalkozó, a szélhámos vagy kultúrhérosz politikusok tevékenysége. A kisebbségi törvény ukrainai megvalósítása tipikus példája a majoritizációs politikának és az átmeneti helyzet folyamatossá tételének.

Kulcsszavak: kulturális nemzet, civic nation, etnosz, trickster, majoritizáció, minoritizáció

Abstract:

From the end of the 18th century to the second half of the 20th century, Herder's cultural nation and ethnographic thinking prevailed in East-Central Europe, from the 1970s the Russian ethnos theory emerged as an independent model and determined the thinking of the Baltics and Eastern Europe. In addition, Stalin's "core nation", i.e. the term mixing native/indigenous concepts, continued to live on. The study examines the analysis of Russian and Ukrainian minority policy through the lens of Russian and Ukrainian anthropological "peripheral" solutions, including the survival of the concept of ethnicity, and presents their failure at the international and national level. In the new states, the main means of nation-state building is imitation, the adoption of international norms and legal procedures, but at the same time, their implementation is often

carried out with disguises and sham programs, in the creation of which the activities of the trickster, the political entrepreneur, the crook or the cultural hero politicians are highlighted. The implementation of the minority law in Ukraine is a typical example of the majoritarian policy and the continuation of the temporary situation.

Keywords: cultural nation, civic nation, ethnos, trickster, majoritization, minoritization

A nemzeti és etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek közpolitikai és tudományos definíciói

Az Új Európai Rend alapokmánya az 1990. évi Párizsi Charta, amely az emberi jogok liberális rendszerének elfogadtatását a Helsinkii folyamat révén alapozta meg. A Charta a piacgazdaság, a pluralista társadalom, a többpártrendszer, az individuális emberi jogok mellett kimondta az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek csoportos jogainak biztosítását, abban az Európa Tanács kiemelt jogalkotó és tanácsadó szerepét, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet ellenőrző, közvetítő és koordináló szerepkörét, feladatát a béke garantálásában. A Párizsi Charta alapvetően új alapokra helyezte az európai államok kapcsolatrendszerét: minden államnak joga van a nemzetközi politikai szövetségek és a nemzetközi katonai szövetségek tagságáról dönteni. A Párizsi Charta aláírója még a Szovjetunió volt. Az új európai renchez csatlakoztak az egykori KGST és Varsói Szövetség államai, a SZU és Jugoszlávia utódállamai. Az EU és a NATO folyamatos bővítése, bővülése 2008-tól kiváltotta Oroszország ellenállását, majd 2010-től megkezdődött az új európai rend megkérdőjelezése, a SZU utódállamainak az Orosz Föderáció befolyási övezetként (közel külföld) és egységes civilizációs térségeként kezelése, mivel a szétválást követően az utódállamokba került több millió orosz lakos ezen elképzelés szerint továbbra is az orosz világ részét képezi.

Az ENSZ kisebbségi, illetve az őslakosságra vonatkozó keretrendszerre, majd az Európa Tanács által elfogadott kisebbségvédelmi keretrendszer, a nyelvi kisebbségek védelmi rendszere a nyugat-európai liberális emberi jogokból indult ki, alapvetően nem vagy kevéssé ismerve a kelet-közép-európai térség ezer év alatt egymásra rakódott tradícióit és törésvonalait. A politikai nemzet fogalma mellett a nyugati politikai gondolkodásban meghonosodott az autochton, az az egy állam területén élő történeti közösségek fogalma, amelyeknek védelmére vonatkozott a kisebbségi csoportjogok biztosítása. Az őshonos népek mellett az őslakosságot érintő jogi védelem csak kevés népet érint: a lappok Skandináviában, az inuitok Grönlandon és Oroszországban 50 nép, amelyek lélekszámban nem haladják meg az 50 000 főt. Az Új Európai Rend leg-

főbb feladata, hogy a jogrend, a plurális politikai rendszer, a piacgazdaság érvénre juttatása mellett meggátolja az etnikai, vallási, nyelvi kisebbségek elnyomását, diszkriminációját, és megvalósítsa a multikulturális együttélés jogi, közpolitikai és identitást érintő rendszere kultúráját. A munkavállalási céllal, menekültként, egyéb okokból betelepülő migránsokra nem vonatkoznak a kisebbségi jogi, közpolitikai egyezmények és az azokra kidolgozott standardok. Az elmúlt 30 év folyamán az európai identitás kiemelt elemévé vált a holokauszttal való szembenézés és speciális holokausztpolitika kidolgozása, ami az uniós tagság feltételévé vált, illetve az ET nyelvi és kisebbségi rendszerének való megfelelés. Az Európai Parlament az interszekcionalista nézőpontok alapján a leghangsúlyosabbnak az LMBTQ jogokat tekinti, a kisebbségi csoportjogokat másodlagosként értékeli. Ezzel szemben az Európa Tanács az etnikai, vallási, nyelvi jogokat tekinti elsődlegesnek, minden egyéb kérdést (szexuális kisebbség, fogyatékkal élők) pedig alárendeltnek.

A tanulmány fő kérdése, hogy a kelet-közép-európai térség humán tudományos hagyományai mennyire segítették vagy gátolták az európai kisebbségi jogokkal kapcsolatos állami politikák kialakítását, az eltérő értelmezések miként hatottak a balkáni és a kelet-európai konfliktusok kialakulására. Az etnikai politikai antropológia és a nemzetközi politikai antropológia jelenlegi koncepciói mennyiben segítik a kérdéskör megfelelő értelmezését? Milyen az akadémiai-tudományos szektor szerepe és felelőssége az új európai rend formálásában? Alkalmas-e az akadémiai közösség arra, hogy az államnacionalizmussal és a szélsőséges államnacionalista mozgalmakkal szemben ellensúlyt képezzen?

A fenti kérdések megválaszolásához a humán tudományosság, a néprajz, a kulturális és szociális antropológia, a vallásantropológia és a kisebbségi nyelvek antropológiája nézőpontjait vizsgáljuk. A néprajzi-antropológiai elemzések a magyar megközelítésben a bölcsészeti-humán tudományosság körébe tartoznak, a kisebbségi politikai antropológia, a nemzetközi politikai antropológia a társadalomtudományi, politológiai tudományosság része.

A kisebbségek politikai és antropológiai definiálásának koncepciói

A Népszövetség létrejötté, az októberi forradalom, majd a SZU megalkakulása a nemzeti-etnikai kérdéseket a nemzetközi politika szintjére emelte.¹ A Népszövetség politikája mögött nem állt konkrét tudomá-

¹ „The Permanent Court of Justice concluded that a »community« is that it must be a group of persons living in a given country or locality, having a race, religion, language and

nyos fogalom a kisebbségek értelmezésére, és csak 1930-ban történt egy definiálás: A közösség eszerint olyan személyek csoportja, akik egy adott ország konkrét területén élnek, saját önálló faj, vallás, nyelv és hagyományok jellemzik, a faj, vallás, nyelv, hagyományok identitássá ötvöződtek, amely az összetartozás érzését alakította ki, azzal a jövőképpel, hogy hagyományait megőrizték, istentiszteleti formáikat fenntartsák, biztosított legyen a nevelés és oktatás a faj hagyományai és szellemisége szerint, és a kölcsönös segítségnyújtás lehetősége. A fenti definíció nem kívánja a kisebbség meglétét jogi elismeréshez kötni, és a faj („race”) kifejezést az etnikai értelmében használja.

A kisebbségek leginkább elfogadott nemzetközi definícióját Francesco Cataporti ENSZ-szakértő javasolta: az állami többséghez viszonyított olyan csoport, amely nincs domináns pozícióban, akiknek tagjai olyan állampolgárok, amelyeknek tagjai a többségtől eltérő etnikai, vallási, nyelvi jellemzőkkel bírnak, egymás iránti szolidaritás, a kultúra, tradíciók, vallás és nyelv megőrzése jellemzi őket. E fogalom 1985-ben kiegészült a következőkkel: számbeli kisebbség, amely nincs domináns pozícióban, kollektív célja a túlélés és egyenlőség elérése a többséggel szemben jogilag és tényszerűen.

A Webster szótár ezzel szemben nem a kisebbségből indul ki, hanem a többségből: egy személy, csoport kisebbséggé tétele, kisebbségi státusba helyezése és kezelése, a domináns csoport perifériájára kényszerítése és marginalizálása politikai folyamat. A folyamat másik oldala, a majoritizálás, többségi csoporttá alakítás is hangsúlyos: egy személy, egy csoport többségi csoporttá tétele, többségi pozícióba helyezése és akként való kezelése, központi ügynökséggé alakítása, a tételezett többség központi ügynökségként való képviselése, mások ügynökségjellegének és hatalmának relatívva tétele, azaz a dominancia, a hegemonia és a felsőbbrendűség struktúrájának kialakítása. A kisebbségivé és többségivé tétel speciális struktúrák és folyamatok révén zajlik. A fentiek alapján a kisebbség szó értelme nemzetközi és nemzetek közti kapcsolatokba ágyazott, kontextuális és szituációtól függő. Attól, hogy egy társadalomban több vallási közösség létezik egymás mellett, még egyik sem lesz vallási kisebbség, hanem a politikai és jogi, társadalmi folyamatok teszik azzá. A vallási kisebbséggé tétel a megnevezéssel, a jogi definiálással és konkrét politikával, izolációval, az illegitimmé tétel, áldozattá tétel, az üldözés, a lakosság megosztása, a félelem erősítése révén történik.

traditions of their own and united by this identity of race, religion, language and traditions in a sentiment of solidarity, with a view to preserving their traditions, maintaining their form of worship, ensuring the instruction and upbringing of their children in accordance with the spirit and traditions of their race and rendering mutual assistance to each other.” PCIJ Series B. N.17. Greco-Bulgarian Communities. Advisory options. January 16th 1930. Advisory Opinion.

A nemzetközi politikai szakirodalomban az etnikai, nyelvi, nemzeti, faji, őslakos kisebbség eltérő jogi védelemmel bír. Azonban gyakran ezek egymásba fonódnak, metszik egymást: etnikai-vallási-nyelvi kisebbségek. A vallási kisebbség akkor hangsúlyos, ha a vallási elem az etnikai és nyelvi elem fölé emelkedik: pl. az egységessé tett spanyol monarchiában a muszlim áttértek (moriszkók) vagy a zsidó áttértek („converzos”) kisebbségivé tételét a vér tisztaságának hiányával, azaz faji jellemzővel indokolták.

A népszámlálások, censusok azért alakultak ki, hogy a kisebbségek adóztatása, a külföldiek megkülönböztetése legális legyen. A politikai szakirodalom szerint a vallások támogatása vagy tiltása aszerint történik, hogy „vad” vagy „szelíd” vallásokként ítélik-e meg őket. A konformista és problémamentes a szelíd; az értékeket visszaverő, elutasító, nem integrálódó, problémákat generáló, fenyegetésnek tekintett a vad vallások; a vallások effajta politikai megkülönböztetése a biztonságpolitika kérdése. A kisebbségi vallási jog ugyanakkor védelem az üldözéssel és erőszakkal szemben. Vallási vonatkozásban a kisebbség is lehet elnyomó hatalom (pl. kereszténység a gyarmatokon), vagy kiemelten védett státusú, vagy szociálisan magasabb státusú, vagy privilegizált helyzetű.²

A nemzetközi kapcsolatokban a kisebbségek kérdése akkor jelenik meg, amikor megoldhatatlan feszültség keletkezik a többségi nemzet és a kisebbségek között, amikor a kisebbség a nemzeti identitást fenyegeti, amikor a nacionalizmus államnacionalizmussá válik, és a hangsúly a homogenitásra kerül, és megkurtítják a kisebbségek közösségi autonómiáját. Az államok, nemzetállamok, többnemzetű államok, politikai uniók gyakran jellemezhetők kisebbségi törésvonalakkal.

A kisebbségek antropológiája és a nemzetközi politikai antropológia

A vallási, etnikai, nyelvi kisebbségek antropológiája egy alig kutatott témakör, a kisebbségi politikai kérdéseket többnyire a kulturális antropológia módszereivel írják le. Szokolczai Árpád, Horváth Ágnes és Papp Z. Attila e témakörben szerkesztett tanulmánykötete először próbálja meg a konceptuális kereteket kialakítani:³

² Stausberg, Michael – Van Der Haven, Alexander – Baffeli, Erica (2023): *Religious Minorities: conceptual perspectives*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/rmo.23389320>

³ Szokolczai, Árpád – Horváth, Ágnes. – Papp, Z. Attila (eds.): (2018): *The Political Anthropology of Ethnic and Religious Minorities*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351209199>

- a történelmi törésvonalak mennyisége, élessége, gyakorisága, azt követően kialakult politikai rendszerek egymásra rakódása, a szétválasztó és egyesítő tényezők eltérő hangsúlyainak fontossága;
- kontextus: birodalomépítés, birodalom szétesése, vagy nemzetállamépítés (etnikai tisztogatás, homogenizálás), a szétválási folyamat (schismogenezis), az idő kizökkenése, a nem normális működés;
- a karizmatikus vezetés, a „trickster” (csínytevő, kultúrhérosz), politikai vállalkozó (hatalomra jutása), a normális helyzetben nem alkalmazható politikai eszközök alkalmazása, bevezetése, az átmenetiség állandósulása;
- a kisebbségi személyiségek társadalompszichológiai jellemzői, viselkedésük, a birodalom, állam szétesésének vesztesei, egyéni életstratégiák, a marginalizáció megélése és a kitörési stratégiák keresése, a kisebbségi vezetők stílusa (kutatása).

A kötet tanulmányai a fenti fogalmak kifejtését konkrét jelenségek elemzéséhez kapcsolva értelmezik: pl. a magyarok kettős állampolgársága mint trickster-jelenség, az átmenetiség problémái a moldovai helyi ortodoxiában, a változó identitás napjaink Romániájában, marginalitás és áldozat-érzés Kelet-Közép-Európában, vagy a Bizánci Birodalom közigazgatási rendszerének (milet) túlélése a Nyugat-Balkán térségében.

A nemzetközi közkormányzás kisebbségi fogalomhasználata

Az ENSZ Kisebbségi Jogok Keretegyezménye 1992-ben (FCNM), amely nemzeti kisebbségnek azt a közösséget tekinti, amelyet *a nemzeti jog annak tekint*, hangsúlyossá teszi az általános emberi jogokat, a diszkriminációmentességet, és ennek alárendelve kiegészíti azt a speciális kisebbségi jogokkal, beleértve a politikai jogokat, a vallási és nyelvi jogokat is. Ezért alapvetően fontossá vált, hogy a nemzeti jogot minek alapján határozzák meg az államok, ami mögött az antropológiai megállapítások politikaformáló szerepet játszanak.

Az ENSZ Kisebbségi Biztosa 2019. évi javaslata szerint: etnikai, vallási, nyelvi kisebbség az a csoport, amely a lakosság 50%-át nem éri el az adott területen, akiknek tagjai közös kulturális, vallási vagy nyelvi jellemzőkkel vagy ezek kombinációjával bírnak. Az egyén szabadon dönthet arról, hogy etnikai, vallási, nyelvi kisebbséghez tartozik, függetlenül az állampolgárságtól, lakóhelytől-tartózkodástól, hivatalos elismeréstől vagy egyéb státustól. Ez a definíció már kiterjed az afrikai behurcolt, bevándorolt kisebbségekre, az őslakosság csoportjaira, a migránsokra, menekültekre, a külföldön munkavállalókra, a diaszpórában élőkre, és nem köti meghatározott nagyságrendhez a kisebbségi csoport létszámát.

Az Európa Tanács kisebbségi keretrendszere és az európai nyelvek védelme a definíciót a tagállamokra bízta. Az európai nyelvi és vallási-etnikai kisebbségi egyezményeket aláírók vállalják a folyamatos, négy-öt évente, illetve esetenként köztes időszakban történő értékeléseket, az ahhoz tartozó országjelentés elkészítését, az értékelő látogatás megszervezését – benne a fókuszcsoporthoz megbeszéléseket, a szakértői vélemény elemzését, az arra adandó válasz elkészítését, a döntést, majd az azt követő intézkedések és programok szervezését. Jelenleg a 6. körös monitoring-ellenőrzések zajlanak, amelyeket az EBESZ folyamatos közvetítései és politikai ajánlásai egészítenek ki.

Az ENSZ, az Európa Tanács által elfogadott keretegyezmények és kapcsolódó standardjaik egyfajta objektív, konkrét kritériumokat képviselnek és jelentenek, beleértve az európai keretegyezmények közel száz cikkelyét és több mint tíz ajánlását, a jó gyakorlatok dokumentumait.

Amennyiben az Európa Tanács honapján elolvassuk a nemzeti önértékeléseket és jelentéseket, a szakértői véleményeket és határozatokat, akkor megállapíthatjuk, hogy az Európa Tanács tagjai, a keretegyezmény aláírói papíron kivétel nélkül betartják a keretegyezményeket. Amennyiben beleolvasunk a jelentésekbe, akkor kirajzolódik az etnikai-vallási, nyelvi kisebbségi politikák megvalósításába beépített „politikai csínyek” gazdag eszköztára, amellyel a keretegyezményben elvárt politikát megvalósítják és annak realizálását ugyanakkor meggátolják. A jelentések szinte kizárólag az etnikai kisebbségekkel foglalkoznak, a nyelvi kisebbségek, vallási kisebbségek nem igazán képezi részét. A jelentések szerint a 21. században a kisebbségi joggyakorlás jelentősen nehezebbé vált, aminek alapvető okai között a témakör definiálatlansága, a legfőbb probléma, azaz a nemzeti, vallási, nyelvi kisebbségek definiálása a nemzetállam hatásköre és abban az antropológiai tudományosság fejlettsége vagy fejletlensége, politikaalakító vagy marginális szerepköre, kisebbségi közpolitikát segítő vagy lehetetlenné tevő helyzete, a tudományos és szakpolitikai szakértőkkel szemben a többségi vagy kisebbségi politikai pártok és mozgalmak befolyása nem azonos súlycsoportot jelent.

Az antropológia kisebbségi csoportokat érintő fogalomhasználata

A centrum–periféria viszonyrendszer az antropológiában

A korai angolszász, francia, holland antropológiai tanulmányok a gyarmati adminisztratív kormányzás közigazgatási, katonai és rendészeti szükségleteit szolgálták, a néprajz a felvilágosodással megjelenő múzeumok néprajzi gyűjtéseit, a nemzeti, főként paraszti kultúra gyökereinek

feltárását, ám a globalizációs folyamatok elmúlt ötvenéves időszakában sem vezetett a kibővült egyetemi oktatás bevett antropológus professzió kialakulásához. Az antropológia marginalizált szakma maradt, és befolyása a politikai gondolkodásra viszonylag alacsony.

Napjainkban a szakirodalom négy klasszikus tradíciót: ezek között a brit, a francia, az amerikai és a német a nyugati tudományosság által elismert, továbbá a perifériák antropológiáját különbözteti meg. Az orosz, a közép-európai, a mediterrán az antropológia a „perifériális” kategóriába kerültek, és az egykori gyarmati térségek, Délkelet-Ázsia, az Ottomán Birodalom, Kína esetében az antropológiai tudományosság nem tekintett eredetinek a nyugati tudományosság által nem értékelhet. A hallei Max Planck Társadalmi Antropológia Intézet 2002. évi kiadásában megjelent, *One Discipline, Four ways: British German, French, and American Anthropology* c. tanulmánykötet szerzői egyértelműen kimondják, hogy az antropológia négy tradícióra szűkítése a nyugati előítéletesség mutatója, azonban Eurázsia térségét önálló kutatási egységnek lehet tekinteni az orosz, kínai és indiai tradíciókkal. Kelet-Közép-Európában ezzel szemben a „nacionalista antropológia” alakult ki, az etnográfia és etnológia.

- A néprajz a kelet-közép-európai térségben a nemzetállam építést szolgálta, a nemzetállami egységesítés igényeihez kapcsolódott, főként a szellemi és tárgyi örökség feltáráshoz, néprajzi múzeumokhoz, skanzenekhez, terepmunkához kötődött.
- A közép-európai sajátosságok része egyébként a hadifogolytáborokban végzett fizikai-biológiai antropológiai és kulturális antropológiai kutatások Ausztria és Németország részéről.
- Az etnológiai kutatások a tudományos akadémia műhelyeihez kapcsolódtak, nem a terepmunka, hanem az etnikumokat érintő koncepciók kutatása volt a hangsúlyos tevékenységi irányuk.
- A nemzet, a nemzeti kérdés a politikai kutatások, mozgalmak és pártpolitikák, állampolitikák koncepcióit érintette. Különösen az ausztromarxista kutatások jártak ebben élen.

Az orosz antropológia kutatások sem elhanyagolhatók, mert mind a nyugati, mind a közép-európai hagyományhoz kötődnek és kapcsolódnak.

- Az orosz antropológia „makro” birodalmi vonulata és kutatásai a cári Oroszországban több kutatási vonal mentén szerveződtek, egyrészt a birodalmi expedíciós antropológia Mikluho-Makláj nevéhez kapcsolódva a biológiai/fizikai, fejlődésantropológia mentén, a potenciális gyarmati lehetőségeket kutatva alakult ki, amelynek eredménye az emberiség antropológiai azonosságának megállapítása volt, abban pedig a kultúra eltéréseinek hangsúlyozása – mindez szemben a nyugati tudományossággal, nem vezetett fajlemélethez.

- A másik, „mezo” vonulatot a hadseregben folytatott antropológiai tanulmányok képezték, amelyek a sorozások és a hadrend kiépítését, a hadsereg egységesítésének céljait szolgálták a cári birodalom népei között.
- A harmadik, akadémiai vonalat az ún. etnoszkutatások képezték, amelyek a mai napig az antropológia és nemzetpolitika, az antropológia és a nemzetek közötti konfliktusok és a jelenlegi közép-európai nemzetközi törésvonalak alapjául szolgálnak, és azok esetenkénti civilizációs törésvonalként értékeléséhez vezetnek.

A hidegháború alatt a kelet-közép-európai térségben az akadémiai vitákat a szovjet etnoszpolitika befolyásolta, majd a hidegháború lezárulásakor a rendszerváltó térség egésze (beleértve a német antropológiát is) teljes egészében az amerikanizálódott angolszász antropológiát fogadta el tudományos paradigmaként, amelyben a néprajzi kutatások másodlagossá váltak.

A SZU befolyásának megszűnése és szétesése a kelet-közép-európai térség minden államában egyfajta „birodalom utáni, nemzetépítő” antropológiát hívott életre (lásd orosz, ukrán, balti, lengyel, cseh, szlovák stb.), a magyar nemzetépítés fő iránya a határon túli magyarság és a kistájak magyar néprajza maradt, a magyar antropológia fő irányává a regionális antropológia vált (A. Gergely András).

A nyugat-európai térségben a multikulturalizmus politikai filozófiája vált alapvető elméleti háttérrel (Kymlicka), ennek ellenére az állam nélküli nemzetek képviselői és szecessziós politikája (skót, katalán) az EU-tagság révén fölerősödött. Az antropológiai gondolkodás a nyugati térségekben a szecesszióval szemben politikai megoldásként az államok föderalizációját képviseli. Kymlicka multikulturalizmus-elmélete kihat az európai országok migráns közösségekkel kapcsolatos politikájára is, hangsúlyozva azt, hogy e közösségek kollektív jogok nélküli létezésére a liberális jogrend alapvető eleme.

A közép-európai „perifériális antropológia” és az etnoszkutatások

A rendszerváltást megelőző marxista társadalomélet, a történelmi materializmus a „felépítmény” fogalmába sorolta a nemzetet. A nemzet marxista fogalma az ausztromarxizmus és Sztálin nemzetelmélete révén vált kánonná, ám a nemzetet érintő akadémiai kutatások erőteljesen befolyásolták a nemzeti és etnikai kisebbségi politikát. Az orosz akadémiai tudományosságban az etnosz fogalma a cári időszakon alatt, majd a húszas években, illetve a hetvenes években vált domináns gondolkodássá. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete 1968-ban jött létre. Az 1971. évkönyv tudománytörténeti fontosságú, mert egyrészt áttekinti az antropológiai, néprajzi, társadalom- és kulturális néprajzi kuta-

tások amerikai, brit, francia irányzatait, a történelem, a néprajz és a szociológia elhatárolását, ám főként szovjet akadémikusok írásait lefordítva. Az évkönyv önálló fejezetet szentel az etnosz kutatásának V. Bromlej tanulmányával, amelyet magyar értelmező tanulmányok követnek. A tanulmánykötetben Bromlej diszciplínaelemzései között a protoetnosz, a nemzetiség, a nemzet fejlődési ívét összekapcsolja a társadalmi modernizációval, a történeti folyamatok során megkülönbözteti a migráció makromigrációs formáit (amikor egész népek kerekednek fel és telepednek le más térségben) a mikromigrációs folyamatoktól, amikor az etnosz kis csoportjai egy más közösség mikrorendszerébe települnek be, és átalakítják a teljes etnikai rendszert, a fogadó és migráns csoportot egyaránt (asszimilálódás).

„A szó szűkebb értelmében használt etnosz legáltalánosabb formában úgy határozható meg, mint olyan emberek történelmileg kialakult együttese, akik közös, viszonylag stabil kulturális vonásokkal rendelkeznek, tudatában vannak egységüknek, valamint más hasonló együttesektől való különbözőségüknek. Arról van szó, hogy mivel nem feltétlenül kötelező az etnosz területi egysége, az etnikai tulajdonságok hordozóinak térbeli elhelyezkedése nem csupán homogén (kompakt) formájú, hanem heterogén (diszperz) formájú is. A mai homogén etnikai képződményekre példaként szolgálhatnak, kis kivétellel, az országunkban élő nemzetek (természetesen, a megfelelő köztársaságokon belül); heterogéneknek tekinthetjük a nem kompakt módon elhelyezkedő csoportok képviselőit olyan köztársaságokban, ahol nem ők alkotják az őslakosságot. Más szóval, ugyanaz az etnosz lehet homogén és heterogén állapotban. Ugyanakkor szinte valamennyi etnikai képződményben (legalábbis a maiakban) rendszerint mindig jelen vannak kisebb vagy nagyobb idegen etnikai elemek. Sőt továbbmenve, vannak példák a – hogy úgy mondjuk – homogén-heterogén etnikai képződményekre, amikor egy területi egységen belül egy időben, váltakozva élnek két vagy több etnosz képviselői.”

Gunda Béla válaszában nemigen tudott mit kezdeni az etnosz fogalmával, egyszerűen etnikumnak fordította, és megjegyezte: „kultúrájában él az etnosz”. Bodrogi Tibor az etnoszt, etnikumot, etnikai jellemzőket összekapcsolta. Utal Mühlmannra és más antropológusokra, akik az etnosz esetében nemcsak a kulturális, történeti identitást rögzítik, hanem a politikai szervezettség kritériumaival is összekapcsolják, majd hangsúlyozza, hogy az etnikum mindenekelőtt kulturális közösség, történelmileg kialakult, közös történeti tudattal bíró, a nyelv, a szokások, a vallás etnikai jegyekként funkcionálnak. Bodrogi Tibor elsődlegesnek a nyelvet tekinti, és nem tud mit kezdeni Bromlej társadalmi szervezet fogalmával. Tálasi István hozzászólásában megpróbálta gyakorlatban értelmezni Bromlej etnoszfogalmát: a magyarországi kunok, kumánok, polovecek betelepítése a Kárpát-medence területére rendszeres betörésekkel, behatolásokkal, behívásokkal a honfoglalástól Mátyás koráig kimutatható.

IV. Béla időszakában is megőrizték etnikai jellemzőiket (pogány vallás, viselet szokások), és csak a tatárjárást követő egy évszázadban kezdődött meg a „mikromigráció”, azaz a keveredés, és az 1279. évi szerződés jelöli a Jászságot és a Kunságot letelepedési helyként. Az 1259–1970 közötti időszakban számos nyelvi és tárgyi kulturális forrás őrzi a kunok, polovecek (palócok) emlékeit, közte speciális társadalmi szervezetek is, tehát a kunok egy megszűnt „etnosznak” tekinthetők. A vitában kirajzolódott, hogy az összekapcsoló elemek mellett a más etnosztól megkülönböztethető elemek is hangsúlyosak, például a nyelv, a vallás. Az etnosz kritériuma a közös eredet, a történelmi sorsközösség tudata. Bromlej hangsúlyozta, hogy például az ukránok etnoszociális, etnopolitikai szervezetet alkotnak, és az Ukrajna határain kívül élő ukránok is részei az ukrán etnosznak (az etnikosz a diaszpóra-lét eltérő feltételeire utal). Az etnológia olyan tudomány, amely a kultúrát vizsgálja, annak azt a részét, amely a „kultúra etnikus sajátosságaira” figyel. A vita alapján egyértelmű, hogy a magyar néprajz kutatói a nemzet mint kulturális nemzet nézőpont felől vizsgálták a kérdést, fel sem merült annak elemzése, hogy a magyarországi németek, szlovákok, románok etnoszként értelmezhető-e; talán egyetlen elem szivárgott át a vitákból és vált a nem hivatalos politikai gondolkodás elemévé, mely jogi formát és külön közpolitikát is eredményezett, majd átment a köznyelvbe: hogy a „cigányság” etnikum.⁴

A Szovjetunió szétesése, az Orosz Föderáció területen kialakuló etnikai konfliktusok az orosz néprajzi, etnológiai gondolkodást az orosz belpolitika középpontjába emelték. A rendszerváltást követően az antropológiai iskolán belül a primordalista színezetű etnosz helyett a konstruktivista nézőpont vált jellemzővé. A rendszerváltás követő időszakban az új államokban – így az Orosz Föderációban is – a nemzet egy multietnikus egységet jelent, amelynek területe, állampolgárai az államhoz kötődnek. Alapvető problémává vált az államrendszer etnikai alapokon történő szervezése, szemben a liberális rend állampolgár-alapú szerveződési modellel.⁵ Az etnikai alapú szerveződés és szociális szervezet a széteséssel fenyegetett, Szaharov-terv Európa-Ázsiai Egyesült Államok néven 53 volt szovjet nemzetet szervezett volna területi tagállammá. Az Orosz Föderáció lakosságának 82%-a orosz, 100 egyéb etnikai csoport mintegy 27 000 000 főt tesz ki. A nem-orosz etnikum 50%-a nem az etnikai területi közösségben él, 10 millió nem-orosz etnikum szétszórta: 4,3 millió ukrán, 1,2 millió belorusz, 700 000 kazah, 500 000 ör-

⁴ Bromlej, V. Julian (1971): *Etnosz és etnoszociális szervezet. Népi Kultúra – Népi Társadalom. MTA Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 470–479. Lásd még ugyanitt Gunda Béla (480–481.); Bodrogi Tibor (482–485.); Tálasi István (485.) írását és az összegzést (490.).

⁵ Тишков В. Александрович А. (2021): *Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии*. 543 с.

mény, 100 000 koreai, 100 000 cigány, 100 000 lengyel, 100 000 görög diaszpórában él, a 27 millióból mindössze 8 millió főt tesznek ki azok a kisebbségek, akik tituláris nemzetállamban élnek. Minden oroszországi kisebbségi népcsoport legalább kétnyelvű, a SZU létrejötte óta eltelt száz évben *minden kisebbség megőrizte nyelvét*, annak ellenére, hogy a tituláris nemzet minden politikai és hatalmi pozíciót megszerzett. Ebből fakadóan az etnikai alapú államiság felszámolása a föderáció szintjén elképzelhetetlen. Kiemelten problémás térség az Észak-Kaukázus, ahol az orosz a legnagyobb létszámú etnikum, ám életmódjában inkább kaukázusi, mint orosz. A legnagyobb probléma az orosz nemzetállam-építés hiánya; az oroszok jelentős többsége egy orosz etnikai köztársaság létrehozását kívánná, azonban nem igazán van realitása tisztán orosz területeknek. Oroszország így is tele van területi enklávékkal, és ezekben rendszerint felmerül az önrendelkezés kérdése. Mindez arra készíti az orosz antropológiát és nemzetpolitika alakítóit, hogy az orosz állam új értelmezését dolgozzák ki. Ez nem más, mint a *multikulturális pluralizmus elvének elfogadása*, máskülönben *olyan súlyos polgárháború fenyegeti a térséget, amely a környezeti és nukleáris veszélyek mellett a nemzetközi rendszer békéjét is alááshatja*.⁶

E multikulturális jogfelfogás és kialakulatlan politika jellemezte az új állam két évtizedét. Az „etnikai fordulat” Putyin harmadik választási győzelmétől követhető azzal, hogy az oroszországi (Roussian) kifejezések helyébe az orosz etnikum (Russian) mint alapetnicitás lépett, kiterjesztve az Orosz Világ (Russian World), azaz a határon túl élő oroszok egységes népként tételezésével, beleértve a határrevízió kérdését is a Krím visszacsatolását követően. A Krím és Szevasztopol visszacsatolását nem az egykori birodalmi határokkal, hanem az orosz etnikai közösséggel indokolták. A liberális állampolgár fogalma alkalmatlan volt a határon túl élő oroszok etnikai identitása mobilizálására, az etnosz, az etnokulturális közösség azonban igen, ezért a fogalom ismételt rehabilitációt nyert. 2012-ben a nemzetpolitikai stratégia az „orosz nép”-et önálló civilizációnak minősítette, amelyben az orosz etnikai közösség nemzetegyesítő szerepet játszik, a többi oroszországi nép pedig Oroszországot hazájának tekinti. Az orosz nacionalista pártok és az ortodox egyház ezt az etnikai oroszok érdekeivel ellentétesnek találta, és szisztematikus támogatást követelt az orosz kultúra és a nyelv, a közösségi szervezetek számára. A 2012-ben kiadott dokumentumtervezet ezer feletti hivatalos észrevételt kapott. A 2012. évi állami nemzetpolitikai stratégia 2025-ig tervezte a politikai irányokat meghatározni. Legfőbb jellemzője, hogy az állampolgári civil nemzet fogalom értelmezés helyett (az orosz-

⁶ Tishkov, V. Alexandrovits (1994): *Nationalities and Conflicting Ethnicity in Post-Communist Russia*. UNRISD.

országi lakosok, mint állampolgárok a nemzet tagjai), az etnikai orosz nemzet terminus állandósulása történt meg. A lakosság nem igazán reflektált ezekre a különbségekre, ám az orosz etnikai tudatot fokozta az egykori szovjet térségekből (Közép-Ázsia és a Kaukázus) bevándorlókat érintő migránsellenesség, ami nem volt érezhető az ukránok, beloruszok, tatárok, baskírok csoportjai esetében.⁷

Történelmi korszakok	Nézópont	Definíciók
Antik	etnikai közösség: Egyiptom, alávetett népek	Az a folyamat, amelynek során egy uralkodó elit adózó csoporttá tett valamely népet, függetlenül attól, hogy az homogén volt, vagy sem. Hellén mindenki, aki a hellenisztikus birodalmakba tartozott és adózott (városállam, királyság).
Premodern	Uralkodó nép – vazallus nemzet	Kínai Birodalom: minden nép kínai, aki az adófizetési rendszerbe tartozik Bizánc: rómaiak- aki a politikai területhez tartozik, a barbároknak van külön neve Nyugat-Római Birodalom: a nemzet valamely foglalkozáshoz kötött csoportokat jelent (pl. Padovai Egyetem diákjai: magyar nemzet, Sorbonne nemzetei, görög, örmény, portugál kereskedőnemzet). Középkor: uralkodó dinasztikus nemzet, a politikai arisztokrácia, mint nemzet (lásd Magyar nemesség (Aranybulla) és alávetett népek (az alávetettnek nem volt etnikai neve).
Modern birodalmak kora, 16–20. sz.	Gyarmatosítás Európa Nyugat-Európa Kelet-Közép-Európa (birodalmak)	Őslakosok/bennszülöttek (indiánok). Vertikális etnikai közösség (elit, polgári csoportok, értelmiség, paraszti/munkás csoportok) nem létezett a nacionalizmus előtt. A nemzet azonos az állammal: államnemzet-kon koncepció. Kulturális nemzet: a nemzeti és kulturális jellemzők nem esnek egybe az állammal: államnacionalizmus és kisebbségi nacionalizmus

⁷ Blakkisrud, Helge (2022): Blurring the boundary between civic and ethnic: The Kremlin's new approach to national identity under Putin's third term. In: Kolstø, Pål – Blakkisrud Helge (2002): *The New Russian Nationalism. Imperialism. Ethnicity and Authoritarianism*. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474410427.003.0010>

Történelmi korszakok	Nézőpont	Definíciók
Modern, 19–20. sz., antropológia, néprajz, nyelvészet (Marr, Oroszország)	A nemzetek önrendelkezési joga: az emberi jogok csak mint európai kisebbségi jogok A SZU népeinek önrendelkezési joga	USA: politikai cél a középkori európai birodalmak (Német Császárság, Osztrák–Magyar Monarchia, cári birodalom, Oszmán Birodalom) maradványainak felszámolása, az európai népek joga az önrendelkezésre. Kisebbségek, csak az európai térségben élt nem bevándorló kisebbségek (nem tartozik ide a zsidó, a cigány, az örmény). Sztálin: helyben lakó népek (korennaja nacija), minden nép önrendelkezési joga, korenizácija, mindenkinek politikai szerveződés joga
Késő modern antropológia, szociális antropológia etnológia, kulturális földrajz, néprajz	Primordializmus (Barth) Instrumentalizmus (Smith) Multikulturalizmus SZU (Bromlej)	Őslakosok joga, minden népnek van etnikai eredete, az etnikai jellemzők közös kultúrát eredményeznek. Az etnicitás társadalmi ideológiákhoz kötött – nacionalizmus, kulturális homogenizálás, iparosítás, közigazgatás. Az európai politikai nemzeten belül kialakulhatnak eltérő kulturális csoportok: őslakos (aki a gyarmatokon él), autochton kisebbség (az európai nem államalkotó népek), bevándorló közösségek (nem tartoznak sem az autochton, sem az őslakos védelem alá). Etnosz (nép, nemzet kisebbségi joggal), szuperetnosz (az államformáló legnagyobb nép), etnikosz: más ország vagy szövetségi állam területén élő kisebbség, amelynek van többségi népe vagy a diaszpórában élők.
Posztmodern, 1970–2000, kulturális tanulmányok	A közösségek differenciálódása (USA)	Etnicitás: a fehér lakosság körében kialakult jellemzők, nacionalizmusok – ír-amerikai, olasz-amerikai, német-amerikai. Faj: fekete-amerikai, latin-amerikai, őslakos-amerikai, ázsiai-amerikai, harmadik világbéliek

Történelmi korszakok	Nézőpont	Definíciók
Neoliberális, egypólusú világrend, 1990–2020, politikai antropológia, etnológia, politológia	Általános állampolgárság globalizált, transznacionális etnicitás KKEU politikai nemzet – egyéni állampolgári jog Kozmopolita diverzitás	Csak egyéni állampolgári jogok, Európa: autochton kisebbségi jogok, kivételesen őslakosok joga (lapp). KKEU: általános emberi jogok, a kisebbségi jogok alárendelve a nemzeti homogenizációnak, az autochton jogok lefaragása, minoritizált politikai helyzetből majoritizáció, az új politikai nemzetkonceptiók. Diverzitássorrendek: életkor, etnicitás, nem, fogyatékkal élés, faj, szexuális orientáció.
Multipolaritás, 2000, politológia: civilizációs nacionalizmus, etnológia	Új esszencializmus KKEU	Nem látható, látható kisebbségek. A civilizációs kisebbségek politikailag láthatóvá váltak, a keresztény kisebbségek, a fehérség mint etnicitás megőrzése. Orosz Föderáció: a marxista etnoszelmélet és a civilizációs nacionalizmus összekapcsolása. Ukrajna: az etnoszelmélet és politikai nemzet összekapcsolása, az őshonos kisebbség fogalmának eltörlése.

Az etnikai kisebbségek fogalmi változásainak összevetése. (Forrás: A szerző szerkesztése.)

A fentiek alapján egyértelmű, hogy az etnikai közösség a modernitás óta a politikai mobilizáció forrása, és a nyugati/keleti tudományos fogalmi törésvonal a neoliberális világrenddel sem tűnt el. A „kisebbségi” fogalom definíciója alapvetően a nyugati/angolszász tudományosság és a nem-nyugati nézőpontok mentén megosztott: a legfőbb különbség az őslakos és az autochton (őshonos) európai kisebbségek fogalmának keverése Kelet-Közép-Európában.

Többségivé és kisebbségivé tétel az államépítés új folyamataiban

Történelem és törésvonalak Kelet-Közép-Európában

Kelet-Közép-Európában 1000 tájékán megkezdődött az államalakítás és a keresztény vallás felvételével a nomád térségek civilizációs rendjének megteremtése. A korábbi ortodox szláv térítések ellenére a Karoling Birodalom térítő tevékenysége eredményeképp a cseh, magyar, lengyel királyság a római kereszténységet vette fel. A Frank Birodalom, majd a Német

Lovagrend gyarmatosító és térítő tevékenysége hatására a balti térség is a nyugati kereszténység rendszerébe került. A Novgorodi Rusz a Hansa révén e kultúrkörbe tartozott, amelyben az egyházi és világi hatalom centralizálása elkülönült. A politikai hatalom súlyának áthelyeződése Kijevbe, a Kijevi Rusz államisága a Bizánci Nemzetközösség rendszerébe való kapcsolódást alakította ki, és a Balkán, valamint a Fekete-tenger térsége egészében a bizánci ortodox liturgia és centralizált politikai rendszer, az állam és vallás egysége kultúráját teremtette meg. Ez alakította ki az első törésvonalat.

A tatárjárást követően a Kijevi Rusz a Mongol Birodalom központja, Szaraj közvetlen vazallusává vált, felemelkedett a Lengyel–Litván Unió, majd önállósult a Moszkvai Cárság (Moszkóvia), illetve kelet-közép-európai hatalommá vált a Török Birodalom a vazallus államaival (Erdélyi Fejedelemség, Havaselve és Moldova, Krími Kánság). A déli, balkáni térség esetében a szakirodalom a bizánci birodalmi millet-rendszer túlélésére utal, a nyugat-balkáni kisállamok létrejötte és elkülönülése a bizánci, majd oszmán közigazgatási rendszerének öröksége, széttöredezése a vallási közösségek mentén történt meg.

A második törésvonalat a lengyel/litván és az orosz cári birodalmi ütközések dominálták (amelyek Moszkva lengyel elfoglalásával is jártak az ún. zavaros időszakban, a 17. században), amelynek következtében a Moszkvai Cárság nyugatra terjeszkedett, és előbb Ukrajna, majd Litvánia és a Baltikum, később Lengyelország részleges és Finnország teljes elfoglalásához vezetett, és a térség egészét határvidékké tette. A folyamatos küzdelmek fontos eleme volt a vallási hegemonia, az ortodox és a római-latin katolicizmus vetélkedése, a kijevi pátriárka posztjának Moszkvába helyezése, a nyugati térségekben az egyházegyesítés elfogadása, az unitárius egyházak megerősödése, a jezsuitizmus erős térhódítása Gdańsktól Grúziáig.

1648-tól Oroszország az „európai nemzetközi rend” részévé lett (a vesztfáliai béke garانتálója), a közép-európai térség az Orosz Birodalom elleni háborúk felvonulási terepévé vált, és elvesztette autonóm politikai alakítási képességét. Új elemet jelentett az erős russzifikáció a Baltikumban, Lengyelországban és Finnországban a 18. századtól kezdődően. Az 1815. évi bécsi kongresszust követően a konzervatív európai rendet a térségben Oroszország befolyásolta egészen a krími háborúig, sőt az első világháborúig. A következő törésvonalat az orosz polgárháború eseményei, a SZU létrejötte, illetve Kelet-Közép-Európában való megjelenése alakította, amelyben a breszt-litovszki béke, majd a Ribbentrop-Molotov paktum, végül a jaltai megállapodások állam- és határváltozásokat, népességelhurcolást, -cserét és egyéb migrációs folyamatokat eredményeztek. Az egymásra rakódó törésvonalakból a leginkább kiható változásokat a nyugati katolikus, protestáns és az ortodox egyházak közötti vallási

törésvonalak, valamint a birodalmi határok folytonos változása és ehhez kapcsolódóan az oroszosítás, a nemzeti nyelv és a nemzetállam-építés ütközései okozták.

Ritkán szokták megemlíteni, hogy a térségben az észak–déli kereskedelem a viking–bizánci időszakban a lengyel–litván és az oszmán birodalmak közötti cserék nyomán alakult ki, és a nagy földrajzi felfedezéseket követő világgazdasági súlyponteltolódást követően a térség kimaradt a világkereskedelem és az iparosítás fő áramából. A 20. század végétől kialakuló új európai rend ennek a négy évszázados kirekesztettségi törésvonalnak a megszüntetését ígérte. ebből az aspektusból nézve Ukrajna, Grúzia, Örményország euroatlanti csatlakozása megoldás a térség zártságára nézve. Az „Egy út, egy övezet” program, a 16+1 együttműködés (kínai kooperációval) a térség globalizációjának ígéretét adta, és abban Ukrajna nagyhatalmi felemelkedését. Ez az új kereskedelmi környezet, a hatalmas kínai befektetések, vasútvonalak, tengeri kikötők, terminálok rendszere Ukrajna esetében a csapdahelyzet feloldását ígérték: a vontatott európai-atlanti integráció, a folyamatos orosz annexió és befolyás árnyékában a kínai kártya az új államiság koncepciójában központi szerepet kapott. Ukrajna hadszíntérré változtatása ennek az új észak–déli kereskedelmi tengelynek, az uniós és kínai kapcsolatoknak is egyszerre véget vetett. Ráadásul a kínai partnerség nem követelte meg a kisebbségi ügyek és a demokrácia „imitált modelljeinek” tényleges rendszerré fejlesztését.

A Szovjetunió szétesését követő rendezetlen ügyek sora

A Szovjetunió szétesése és az új európai rend kialakulása – az államok maguk dönthetnek politikai orientációjukról és szövetségi rendszereikről, szemben a hidegháború politikai befolyási övezeti rendjéről – az érintett térségekben is rendkívül összetette a leválás folyamatát. A birodalmi szimbolikus törmelékek – laktanyák, szimbólumok, szobrok, emlékművek- felszámolása mellett az államiság megszervezése, a birodalmi szolgáltatási rendszerek leépítése (lásd energiahálózatok), a nem marxista tudományosság megszervezése, a politikai rendszer kiépítése elképesztően rövid időn belül – mintegy 10 év alatt zajlott le, amit a politológia a tranzitológia révén írt le. Az antropológia olyan koncepciója, mint amilyen az imitáció, sokkal inkább megfelelő a folyamatok jellemzésére. Az Európa Tanács és az EBESZ, az Európai Unió rendjében a kisebbségi keretegyezmény minden passzusa megjelent a helyi törvénykezésben, azonban a gyakorlatban egyértelművé vált, hogy a közpolitikai programok hiányában ez formai megfelelés volt inkább, mintsem a jogok realizálása.

A balti térségben az antropológiai gondolkodás megőrizte az orosz etnosz fogalmat és herderi népszellem értelmezést, új elemmé a regioná-

lis antropológiai nézőpont vált: balti identitás (a svéd–finn–balti–lengyel) és regionális összetartozás, amelyben a civil, emberi jogra építő politikai nemzet, a funkcionális gondolkodás volt a jellemző, a 40 kisebbségi nyelv, és mindenféle kistáji egységek kistáji néprajzi szemlélete és nézőpontja korrelált a herderi német–balti népszellemi felfogással.

A nyelvi kisebbséggé tétel és a többségi nyelvvé alakítás politikái

Az ukrán nemzeti tudat leghangsúlyosabb eleme, a nyelvi identitás a független állam fejlődésének kulcskérdésévé vált. Az ukrán nyelv az orosz, belorusz és rutén nyelvvel együtt a keleti szláv nyelvek közé tartozik. Az orosz 170 millió, az ukránt 41 millió, a belorusz nyelvet 10,2 millió, a rutént 125 000 fő beszéli. A négy nyelv szétválása a 16. században indult el az első nyelvtan és szótár révén. Ukrajna 1654-ben történő (Oroszország és Lengyelország) felosztását követően az orosz területeken az ukrán a parasztság nyelve maradt, Nagy Péter reformjait követően az egyházi szolgáltatások és a vallási szövegek nyelve orosz lett, II. Katalin időszakában az orosz vált az irodalmi nyelvvé a 18. században és a hivatalos kommunikáció nyelvévé a falvakban; az ukrán nemesség, a kozákság és értelmiség oroszosítása hatására az ukrán területeken megszűnt az ukrán nyelvhasználat. A 18. században megtörtént az orosz nyelv standardizálása, kialakult az irodalmi nyelv, és megszűnt a közös szláv nyelvhasználat. A 19. század közepén Tarasz Sevcsenko révén megjelent az ukrán irodalmi nyelv, majd az Osztrák–Magyar Monarchia területén a tudományos és újságnyelv, illetve a városi közélet nyelve, a gazdasági és kulturális, művészi nyelv általánossá vált. 1863-tól az ukrán nyelv a Valujev-rendeletet követően betiltott nyelvvé vált a keleti térségben, egyben az Ukrajna kifejezés is, a térség elnevezése Kisoroszország lett (Putyin következesen ezt használja). Az orosz forradalmak időszakában, 1905–1917 között engedélyezték az ukrán nyelvű kiadványokat, számos szótár megjelent, és a keleti részek átvették a nyugati térség tudományos és sajtóstílusát. A folyamatok hatására kialakult a nyugati (Lvov és környéke) és a délkeleti (Kijev, Cserkaszk, Poltava) dialektus. 1917–1920 között a független ukrán állam megindította a térség ukránosítását. 1922-től, a SZU létrejöttétől az ukrán nyelv hivatalos nyelvvé vált (*korennyizácija politika*), az orosz, bolgár, német, jiddis, görög, lengyel stb. kisebbségi státuszt kapott. Az ukrán nyelv használata ennek ellenére sporadikus maradt, 1923-tól a munkahelyeken és az egyetemeken a kötelező nyelv az ukrán nyelv lett. A sajtó nyelve szintén az ukrán lett (85%), minden könyvet ukránul nyomtattak, a színházakban is az ukránt használták. Az oktatás nyelve 80%-ban ukrán, a tisztán ukránul oktató egyetemek aránya 30% volt. Megkezdődött a dialektusok egyesítése, a korszakban 1933-ig 130 szótár kiadása történt meg. Az 1933-ban megindult oroszosítási for-

dulat során az ukrán nyelvészeket a nemzeti kisebbségi jogok megsértése vádjával eltávolították, az ukránosítást nacionalista és fasiszta tevékenységnek minősítették. 1938-tól az orosz nyelvű oktatás vált kötelezővé, és a hivatalos nyelv ismét az orosz lett. Az ukrán nyelvészek a 2004–2005-ös évek kiadványaiban nyelvi genocídiumnak minősítették az orosz hivatalos nyelvként való erőszakos ismételt bevezetését. Hruscsov az ún. olvadás időszakában engedélyezte az ukrán nyelv használatát, ám 1958-ben bevezette a második anyanyelv fogalmát, ami kötelezővé tette az orosz oktatását és használatát minden intézményben.

Az 1989. évi népszámlálás során az ország lakosságának 73%-a vallotta magát ukránnak, 22% orosznak, 5% más nemzetiségűnek, a leggyakrabban használt nyelv (*ukránul: ridna mova*) fogalma: 1989-ben 64% tekintette az anyanyelvének az ukránt, és 44% vallotta az ukránt a legszívesebben beszélt nyelvnek. Az orosz nyelv az oroszok lakta térségekben hivatalos nyelvként volt jelen. Az ukrán nyelv 1996-tól vált egyedüli államnyelvvé (*derzsavna mova*) az új alkotmányban.⁸ A Krím térségében az orosz és a tatár nyelv is hivatalos maradt, ám 1998-tól ez megváltozott, egyedül az ukrán nyelv maradt hivatalos és államnyelv. 1993-tól az orosz nyelv hivatalos nyelv (második államnyelv) volt a Donyeck és Luganszk régiókban. Juscsenko elnök 2000–2005 között kötelezővé tette az ukrán nyelv használatát a média 75%-ában és a filmek forgalmazásában. Az állami média az ukránt használta, a magánmédia többnyire az oroszra. 2000-ben az eladott könyvek 90%-a orosz nyelvű volt. 2002-ben a megkérdezettek 37,5%-a beszélt ukránul az otthonában, ami 2011-re 53,3%-ra nőtt, a munkahelyi ukrán nyelvhasználat pedig 34%-ról 49,2%-ra emelkedett. Ukrajna esetében egyértelmű a kétnyelvűség, a lakosság mintegy 20%-a kevert nyelven (*surzyk*) beszél. Juscsenko elnökké választása óta az ukrán nyelv a legfontosabb politikai kérdéssé vált, majd Janukovics elnök ígéretet tett az orosz második államnyelvként való elismerésére, ám ez nem történt meg. 2012-től az orosz nyelv regionális nyelvvé szűkült, azaz 10% feletti lakosság esetén az orosz második nyelv lehetett. Ennek alapján 13 régió (27 összesen) kétnyelvűvé vált. 2014-ben ezt Turcsinov elnök eltörölte, ami regionális ellenállást váltott ki. 2013–14-ben a narancsos forradalom után az ukrán politikai nemzet helyett az ukrán etnikai nemzet politikai program vált hivatalossá.⁹

⁸ The Constitution of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (letöltés dátuma: 2024. 03. 10.)

⁹ Sevchenko, Natalya (2015): The History of Bilingualism in Ukraine and its Role in the Present Day Political Crisis. *Cahiers Sens Public*, Vol. 17–18, Issue 1. 203–225. Cairn Info.

Az ukrán tudományosság és a nemzetpolitika: a kisebbségi kérdés megoldatlansága

Az ukrán önálló államiság elnyerését követően a néprajz–etnológia–antropológia kérdésben ugyancsak a civil-politikai nemzet vált hangsúlyossá a liberális politikai nemzetfelfogással. A lényegi különbséget úgy definiálták, hogy az első időszakban a birodalom antropológiájának lebontása, majd a nemzetállam antropológiájának kialakítása volt a cél. Ukrajna szinte tükörként másolta újra a szovjet birodalmi rendet, és alakította a nemzeti politikát az ezredforduló után a putyini rendszerhez hasonlóan.

Az Európa Tanács 1999. évi jelentése megállapította, hogy Ukrajna számos nemzetközi kisebbségi egyezményt ratifikált, többek között az ET kisebbségi és nyelvi keretegyezményeit. A jelentésben közlik, hogy 130 nemzetiség található Ukrajnában, ám ezeket nem sorolták fel. Az etnográfiai csoportok, az ukrán nép szubetnikumai (lásd: Bromlej szubetnosz fogalmát) – bojkos, hucul, ruszin – nem tartoznak a kisebbségvédelmi törvény alá. Ukrajna lakosságának 27,3%-a nemzetiség 11,4 millió orosz, 486 300 zsidó, 440 000 belorusz, 342 000 moldovai, 223 800 bolgár, 219 200 román, 163 100 magyar, 250 000 visszatelepült krími tatár, 47 900 roma.

2001-re a ruszinok és a többi szubetnikum a nemzeti kisebbség kategóriába kerültek. 2001-re a deportálásból visszatért személyek állampolgárságot kaptak. Az értékelés megemlíti, hogy a tatárok magukat őshonos népnek tekintik, és az őslakos státusz megszerzését kívánják elismertetni. A bizottság kifogásolta, hogy a nyelvi kisebbségek közé nem tartozónak tekintik az oroszul beszélő ukránokat (14 millió lakos). A bizottság kifogásolja az etnikai hovatartozás kötelező bevallását, és alapvetően elítéli a rendőrség kisebbségi bűnözési adatokra vonatkozó nyilvános statisztikáit. 2008-ban az Európa Tanács ellenőrző bizottsági ad hoc látogatása már megváltozott helyzetet mutatott. Az államjelentés két évet késett, a jelentést a kisebbségek nem látták. Alapvető problémaként értékelték a kisebbségi nyelven történő oktatás megszüntetését, a kisebbségi nyelvhasználat hiányát a médiában. Az 1989-es nyelvi törvény és az 1992-es kisebbségi törvény elavult, használhatatlan. A legkiszolgáltatottabb csoportok a krími tatárok és a roma lakosság. A nyelvtörvény etnikumközi feszültségeket váltott ki, főként az oroszok és a krími tatárok között a Krímben. Gyakoribbá váltak az antiszemita támadások, a kisebbségi lakosság emlékműveinek és temetőinek rongálása. A többségi nyelv kötelező adásideje mellett a kisebbségi filmek kötelező ukrán szinkronizálása és feliratozása visszavetette a kisebbségi kulturális lehetőségeket. Az érettségi és a felvételi vizsga kötelező nyelve az ukrán lett, és a kisebbsé-

gi nyelven tanulók számára is kötelezővé tették az ukrán nyelvű oktatást. A kisebbségi iskolákat kétnyelvűvé alakították ukrán osztályok indításával. Általános jellemzővé vált, hogy a kisebbségi tanár- és tankönyvhiány miatt nem indítottak osztályokat. A választási rendszer átalakításával a kisebbségi képviselők nem tudtak eredményeket elérni. A deportált népek esetében továbbra sem volt elfogadott törvény a jóvátétel, a földjuttatás kérdésében nem történt semmi.

A fogalmi zavarokat jól tükrözi Ukrajnának az az Európa Tanácshoz 2004-ben benyújtott őslakos-törvénytervezete: az Ukrajna őslakosainak (őshonos lakosságának) joga tervezete, amely úgy fogalmaz, hogy az ukrán nép, Ukrajna minden nemzetisége, az ukránok, őslakosok és nemzeti kisebbségek alkotják az etnikai-nemzeti struktúrát.

- Az ukránok számítanak eredeti népnek (native vagy bennszülött az angol nyelvű dokumentumban), akik az ukrán eredetűek történelmi közössége, akik hosszú idő óta Ukrajna területén élnek, saját államisággal, szuverenitással, területtel, közös történelmi emlékezettel, nyelvvel és kultúrával, szokásokkal, hagyományokkal és állami szimbólumokkal bírnak.
- A huculok, lemkek, poliscsukok, ruszinok néprajzi csoportok, az ukrán nemzet integrált részei, kettős identitással; a kultúra és a nyelv lokális különbségei hosszú történelmi időn át fennálltak a települési sajátosságokban, a történelmi fejlődésben, az életmódban és a hagyományokban.
- Őslakos, autochton kisebbségek a lakosság azon csoportjai, amelyek Ukrajna területén éltek történelmileg, de nem alkotnak többséget, számban kevesebben vannak az ukránoknál, beleértve a régen Ukrajna területére bevándorolt népeket is, amelyek etnikai önidentitásukat és eredetiségüket demonstrálták. Ukrajna őslakos polgárai a beloruszok, bolgárok, gagauzok, örmények, görögök, zsidók, karaiták, krími tatárok, krimcsákok, moldovaiak, lengyelek, oroszok, románok, szlovákok és magyarok.¹⁰

A törvénytervezet keveri az őslakos (*indigenous*) és az őshonos (*autochton*) kisebbségeket, és az őslakosok közé sorolja be azokat a kisebbségeket, amelyeket az ENSZ és az Európa Tanács is a nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek közé sorol. Az őslakos és őshonos kritérium az orosz politikai gondolkodás számára sem világos, mert az Orosz Föderáció őslakosnak tekint minden 50 000 fő alatti népcsoportot. A legfőbb gond mindkét esetben a szovjet időszak definíciója, a „korennaja nacija”, azaz a kifejezés keveri és azonosnak tekinti az őslakost az őshonos néppel. Oroszország esetében nehéz lenne definiálni, hogy mikortól beszél-

¹⁰ European Commission for Democracy Through Law. (Venice Commission). Draft Law on the status of indigenous peoples. CDL(2004)079.

hetünk gyarmatosításról, és mely népeket tekintik gyarmatosítottnak: a tatárok gyarmatosítottak-e (Kazany elfoglalása), vagy a Krími Kán-ság elfoglalása annak tekinthető-e. Ráadásul eltérően a nyugati gyarmati rendszertől, Oroszországban nem alakult ki kettős állam (gyarmati és anyaország külön közigazgatása), inkább az amerikai frontier-modell, azaz az orosz állam határainak fokozatos keletre tolása eredményezte a bővítést, és nem párosult az őslakosok elleni genocídiummal.

Még 2008-ban sem tisztázták a népszámlálási törvényben, hogy ki a nemzetiség, kik az etnikai kisebbségek, az etnikai csoportokat továbbra is az ukrán nép részének tekintik, a külföldiek és állam nélküli személyek ugyanolyan jogokat élveznek, mint az állampolgárok. Továbbra sem tettek semmit a rutének/ruszinok kisebbségi jogainak elismeréséért. Az orosz lakosság nem fogadja el, hogy nemzeti kisebbségi kategóriába helyezték őket (nem államalkotó nemzet),¹¹ a tatárok továbbra is az őslakos védelmi elismerést kívánják megszerezni.

A kisebbségi kérdés új kontextusa: az új európai rend megkérdőjelezése Oroszország részéről

Oroszország a 2008. évi bukaresti NATO-bővítési határozatot követően (Ukrajna, Grúzia, balkáni bevonás) bejelentette, hogy nem fogadja el a továbbiakban az új európai rendet, azt, hogy az államok – köztük Ukrajna, Grúzia és Moldova – maguk döntsenek szövetségi rendszereikről és regionális integrációkhoz való tartozásukról. Oroszország beavatkozása Janukovics elnöksége idején csapdahelyzetbe hozta Ukrajnát. A NATO- és az EU-csatlakozás visszafordítása Ukrajna belpolitikájában alapvető változást eredményezett; a Majdan tér nevével fémjelzett Méltóság forradalma meggátolta a belorusz rendszerhez hasonló tekintélyelvű rendszer létrehozását, az új választásokat azonban nem tudták az ország teljes területén lebonyolítani, mivel Oroszország elfoglalta a Krímet, Donyeck és Dnyepropetrovszk térségét. Tehát 2014 májusa óta az ország szuverenitása nem terjedt ki teljes politikai területére, az orosz kisebbség jórészt orosz befolyás alá került, és a 2014–22 közötti időszakban folytatott harcoknak mintegy 10 000-en estek áldozatul. A csapdahelyzet leglényegesebb kérdése a demokrácia és a kisebbségi jogok rendezése az EU- és NATO-csatlakozás érdekében, miközben Oroszország felrúgta az új európai rend betartásának szabályait, és megkezdte kivonulását az új európai rendből.

Az új kormány ebben a szituációban az ukrán államiság új koncepció-

¹¹ Az Európa Tanács jelentései és dokumentumainak elérhetősége: <https://www.coe.int/en/web/minorities/russian-federation>. (letöltés dátuma: 2024. 03. 10.)

ját fogalmazta meg: szuverenitás az állami és vallási ügyekben, a regionális szétagoltság megszüntetése és centralizált államhatalom kialakítása, az ukrán nyelv kizárólagos államnyelvként való elfogadása, a nyugati politikai rendbe integrálódás.

Az ET és az EBESZ 2014. évi látogatása a Krím elfoglalását követően történt, márciusban. A bizottság megállapította, hogy az orosz paramilitáris szervezetek zaklatták a lakosságot a Krímben, az ember- és gyermekrablásokat követték el, és utalt arra, hogy a nem-orosz kisebbségek ellenállást folytattak, bojkottálták az oroszok által szervezett referendumot, 5000 krími tatárt pedig a Krím elhagyására kényszerítettek. Ekkor fogadta el az ukrán törvényhozás a krími tatárok őslakosokként való elismerését, ratifikálta az ILO 169. ajánlását és az elfoglalt területek joga törvényt (sic!), ez utóbbi szankciókat állapított meg a megszállókkal együttműködő személyekre. A nyelvi jogokat tovább csökkentették a „genocídiumot elkövető oroszokkal” szemben. A kazah és az örmény, valamint más kisebbségek nyelvi jogaik elvesztése miatt tiltakoztak. A kisebbségi jogok rendszere erősen megváltozott a közigazgatási reformmal, az orosz, a magyar és a román kisebbség nyelve regionális nyelvvé változott a 2012. évi államnyelvi törvény elfogadása után. Alapvető céllá vált az ukrán egynyelvűség, a kisebbségek számára kötelezővé vált az ukrán mint kommunikációs nyelv használata. A legfőbb cél az orosz hivatalos nyelv státusának a megvonása volt, ám minden kisebbséget érintett. Az emberi jogok megsértését érintő nemzetközi jelentések száma megsokasodott az Euromajdan forradalmat követően.

2013–14-ben az Euromajdan események után a közigazgatási törvény elfogadása kihatott az oktatási lehetőségekre és a kulturális területi lehetőségekre is. A „hromada”, azaz a városi és falusi önkormányzati közösségek száma 12 500-ról 1200-ra csökkent. További cél volt a járási kerületek számának lecsökkentése közel ötszázról 100-ra. Az önkormányzatok számának radikális lecsökkentése a nemzeti kisebbségi térségek számát, és ezzel a jogokat is a csoportos kisebbségi szolgáltatásokra minimalizálta. Az államnyelvi törvény további módosítása korlátozta a kisebbségek nyelvén játszható dalok időtartamát, és büntethetővé tette az ukrán nyelvhasználat nyilvánvaló megsértését. A roma lakosság esetében egyetlen haladást értek el: a lakosság személyigazolványt kapott 2013-ban. 2014–16 között az orosz–ukrán konfliktusoknak 10 000 halálos áldozata volt, és közel 2 millió fő elmenekült. A válsághelyzetben a kötelező etnikai hovatartozás megvallás az ügyintézéskor fokozott félelmet keltett, az ország keleti részében az oroszok és az orosz nyelvű ukránok esetében is megszüntették az orosz nyelv használatát. A politikai radikalizáció és a nemzeti hisztéria nemcsak az orosz nyelvűeket érintette, hanem más kisebbségeket is, kötelezővé vált az ukrán állam melletti hűség demonstrálása. 2016-ban a tv-s és rádiós zenei műsorok esetében kötelező-

en 35%, az idegen szolgáltatók esetében 25% ukrán nyelvű tartalmat tettek kötelezővé, amennyiben az az EU valamelyik hivatalos nyelvén van. Azok a nemzeti kisebbségek, amelyek nem az EU hivatalos nyelvei (lengyel, magyar, litván, román, bolgár, lett, észt) közé tartoznak, nem szolgáltathatnak.

A Krím Oroszországhoz csatolását követően a 2022. évi orosz támadás előtt a nemzetközi közvélemény meggyőzésére Zelenszkij elnök betejesztett egy átfogó, az őslakosságra vonatkozó törvényt (a kisebbségekre vonatkozó törvény felülírásaként). Az európai térségben ilyen törvényt nem igazán követelnek meg, mivel a nemzetközi politikában az ENSZ őslakostörvény-magyarázata szerint őslakosnak a gyarmati hódítást megelőzően élt népek tekintendők, akik elszenvedték a gyarmatosítást, és őslakosként speciális jogokat igényelnek. Az őslakosokra vonatkozó ENSZ egyezmény alapvetően kimondja, hogy egy népet/népcsoportot akkor lehet őslakosnak tekinteni, ha maga kéri. A krími tatárok és egyéb népek mind a cári birodalom időszakában, mind a szovjet uralom alatt gyarmati típusú alávetésnek voltak kitéve, és erőszakos kitelepítés áldozatai voltak több ízben. Az újonnan elfogadott törvény tehát megfelel az őslakos kritériumnak és annak, hogy csak kérésre tekinthetők őslakosoknak.

A 2014. évi felsőoktatási törvény Ukrajnában minden felsőfokú intézményben kötelezővé tette az ukrán nyelven történő oktatást, kivéve a külföldi hallgatóknak szánt képzések esetében. Ukrán nyelvészet a kijevi, lvovi, uzsgorodi, a csernivci és odesszai állami egyetemen, az Izmail Állami Bölcsészeti Egyetemen oktatható. A törvény kimondja, hogy a magánbeszélgetések nyelve nem lehet más, mint az ukrán. Az óvodákban, az általános és középiskolákban a kisebbségi nyelv nem garantált jog, hanem az ukrán nyelvvel együtt való nyelvtanulás joga a kompakt kisebbségi területeken. A megnövekedett méretű közösségekben (hromadas) az iskolarendszert racionalizálták, a falusi iskolákat bezárták, és az anyanyelvi és ukrán nyelven történő közös oktatást csak akkor engedélyezték, ha a térség továbbra is kompakt nyelvi kisebbségi terület maradt.

2015 novemberében új nemzetiségi politikai program indult „Az Ukrán Egység etnikai nemzeti politikája” elnevezéssel. A parlament megállapította, hogy az ukrán etnikai kisebbségi és nemzetiségi politika eredménytelen, és olyat kell kialakítani, amelyet az ukrán tudományos közösség javasol. A 2019. évi államnyelvtörvény a közélet 30 szférájában (közte a politikai pártok nyelvhasználatában) is kötelezővé tette az ukrán nyelvet, kivételesen engedélyezte az EU hivatalos nyelveit, és betiltotta az orosz, jiddis és belorusz nyelven történő kommunikációt a magánszférában. A Velencei Bizottság kifogással élt, ám ezen nem változtattak, csak az európai nyelveket hagyták meg az EU-tárgyalások megkezdése feltételeként. 2022-től tilalmat vezettek be az orosz filmekre és zenei tartalmakra, könyvekre, tilos az import, az orosz nyelvű nyomtatás, tilos bár-

milyen zene és előadás oroszul, kivéve, ha a szerzőt, előadót kitiltották Oroszországból. 2023 júniusától bevezették a nemzetközi kommunikáció nyelveként az angolt, a filmeket azóta kötelező angol nyelvű felirattal ellátni. 2022. december 8-án a kisebbségi törvény új kiegészítését fogadták el, amelyben a magán-felsőoktatási intézmények valamilyen európai nyelven oktathatnak, feltéve, ha mellette kötelezővé teszik az ukrán nyelv oktatását is, önálló képzési programként.

A jelenlegi nyugati, kozmopolita emberi jogi nézőpontok a kisebbségi jogok esetében a szexuális kisebbségi jogokat is hangsúlyozzák. A 2014. évi majdani eseményeket forradalomként értékeli, amelynek eredménye az ukránság tudata erősítése és az orosz lakosság és egyéb kisebbségi csoportok jogainak visszaszorítása lett, valamint az Orosz Ortodox Egyháztól való spirituális függetlenség elérése volt a cél. Az LMBTQ jogok kimaradtak a politikai gondolkodásból. Aram Terzyan kaliforniai kutató megállapítja, hogy Ukrajna a SZU felbomlása után elmulasztotta egy átfogó kisebbségi politika kialakítását. A mentális és intézményesített európaizáció elmaradása következtében az illiberális értékek, a nacionalizmus és a kisebbségekkel szembeni negatív attitűdök nem változtak. 2014-től a nacionalizmus és a szélsőjobboldali mozgalmak megerősödtek, a közélet megtisztítását követelték, és megindultak a támadások a kisebbségek és a liberális emberi jogi szervezetek ellen. Az ukrán kisebbségi politika ütközései az ukrán elit ütközései voltak: a dnyepropetrovszki és donyecki oligarchák és klánok ütköztek az ukrán nacionalista oligarchikus csoportokkal. Az 1914–21 között hozott nyelvi és kisebbségi törvényekkel szemben minden nemzetközi szervezet, intézmény és fórum kifejezte kifogásait, azok diszkriminatív jellegét. A vallási szabadság, Oroszországgal és Belorussziával összevetve, kevésbé van korlátozva a regisztráció révén. 2018-ban 34 000 vallási közösséget regisztráltak. A legtöbben az Ukrán Ortodox Egyház (moszkvai központtal) és az Ukrajna Ortodox Egyháza hívének vallották magukat. A többi egyház irányában erőteljes negatív attitűd alakult ki: leginkább a protestáns ortodox keresztényekkel és egyéb evangélikus vallásokkal, illetve az iszlámmal szemben. A vallási kötődés értékelése a majdani eseményeket követően negatív színezetet kapott, a foglalkoztatás, a lakásügyek, a családi élet, az oktatás és az egészségügy területén erős intolerancia alakult ki. Az Európa Tanács 2017-ben kifogásolta a hivatalos diskurzusokban a gyűlöletbeszédet, a Jobboldali Szektor céljait és azt a követelést, hogy Ukrajnát tisztítsák meg a nem kívánt csoportoktól. 2021-re az ukrán nacionalista gondolkodásban a nemzet és a vallás egybeesése kulcskérdéssé vált, mert összekapcsolódott a szuverenitással. Hangsúlyossá vált a zsidósággal kapcsolatosan az önmeghatározás jogának megtagadása és a II. világháborús tisztogatások (holokauszt) tagadása. 2017–21 között rendszeressé vált a zsidó temetők rongálása, horogkeresztek felfestése; Ter-

mopolban és Lvovban Molotov-koktélt dobtak a zsinagógára, a média, több politikai párt, közéleti szereplők zsidóellenes felvonulásainak gyakorlata. Megkezdték az orosz központú egyház papjai elleni támadásokat, az egyház tulajdonainak elkobzását. A magyar kisebbség a 2019. évi nyelvi és a 2021. évi kisebbségi törvény módosítás során észrevételezte, hogy már nem kisebbségeket, hanem közösségeket említ a törvény, ezáltal nem vonatkoznak az etnikai, vallási, nyelvi kisebbségekre az európai kisebbségvédelmi törvények.

Az ukrán politikai gondolkodásban a radikális nemzetépítő nacionalizmus politikai célja az ukrán nemzetállam és nemzeti nyelv dominanciájának elérése. A kisebbségi és nyelvi jogok „európai uniós nyelvi” csavarja ugyan annak a trickster politikának a jellemzője, hogy adjuk meg az Uniónak, amit megkövetel, imitáljuk a kisebbségi keretegyezményt, mintha betartanánk a törvényeket, de nem az őshonos kisebbség jogai alapján. Mind az ukrán, mind az orosz fogalomértelmezés folyamatos konfrontáció alapját képezi, egyértelművé téve a félreértéseket. A demográfiai és statisztikai tisztázatlanság, a nyelvi jogok félreértelmezése, a közigazgatási reform és egyéb politikák alapján az ENSZ, az Európa Tanács, a Velencei Bizottság, az EBESZ, az ECMI (kisebbségi kutatóintézet), a FUEN és egyéb szervezetek az elmúlt 30 évben folyamatosan hangoztatják az ukrán állami politikában a cenzus és a kisebbségi kategóriák, a kisebbségi törvény nem megfelelő voltát, az ukrán államnyelv-törvény diszkriminációs jellegét, az ukrán nemzeti politika zavart fogalomhasználatát, az ukrán nyelv kötelezővé tételét a közigazgatás minden területén (kivéve az istentiszteleteken) és a magánszférában. A fentiek alapján egyértelmű, hogy az államnacionalizmus radikális formája alakult ki, amelyben a kisebbségi kormányzás intézményeinek leszűkítésének elnyomó hatását fokozta az elavult közigazgatási rendszer és a szolgáltatások alacsony szintje, a központi és helyi korrupció. A legmegdöbbentőbb eredmény, hogy közel 44 millió ukrán állampolgárból 25 millió orosz és orosz nyelvű lakos őshonos státuszát eltörölték együtt a többi kisebbséggel, amivel az ukrán etnopolitika nemzetközi támadási felületeknek tette ki magát. Aram Terzyan a 2021. évi őslakostörvényt más értelmezésbe helyezi: csak a tatárok, karaiták és krimcsákok tekinthetők őslakos kisebbségnek, ezzel kívánt Zelenszkij megfelelni az EU követelményeinek, a kisebbségek közül kikerülnek az oroszok, magyarok, románok és lengyelek, mert nekik van saját államuk az ország határain kívül.¹² 1991-től az ukrán törvények büntették az LMBTQ moz-

¹² Terzyan, Aram (2022): *Minority Rights in Ukraine After the Maidan Revolution: Change or Continuity?* De Gruyter open access.

Lipshiz, Chaan (2021): *The Times of Israel Ukraine Honors 2 Sects with Jewish Roots as 'Indigenous Peoples', Angering Putin.* Retrieved October 19, 2021. <https://www.timesofisrael.com/ukraine-honors-2-sects-with-jewish-roots-as-indigenous-peop->

galmat, az EU a diszkrimináció feloldását követelte. Ebben sem történt előrelépés.

Ukrajnában egyértelműen kimutatható az önálló politikaalakítás nehézsége. 2001-óta,¹³ tehát negyedszázada nincs lakossági népszámlálás.¹⁴ Nincs korrekt hivatalos definiálása a különböző kisebbségeknek. Alapvetően nem megfelelően értelmezik az etnikai, a nyelvi és a vallási kisebbség kérdését. Az Európa Tanács Monitoring Bizottsága folyamatosan kifogást emelt minden egyes jelentésében a census hiánya, a fogalmak tisztázatlansága és a kisebbségek számának nem adatalapú megállapítása miatt. Rejtély, hogy ott, ahol 130 kisebbség él, a huculok és a ruténok/ruszinok miatt az ukrán nemzet szubetnikumai. A nemzeti-etnikai, nyelvi és vallási kisebbségi kérdést harminc éve nem rendezik kellő szakszerűséggel, ami az antropológiai kutatások hiányával is magyarázható. Az etnológiai kutatások fő iránya a globalizáció hatásainak kutatása; a néprajzi kutatások továbbra is a helyi szokások leírására irányulnak. A kisebbségek jogait a rendkívüli állapot bevezetése, 2014 óta erőteljesen korlátozzák, az annektáció ellenére az orosz kisebbség, az oroszul beszélő ukránok és egyéb kisebbségek aránya elérte a 30%-ot. 2022 óta tilos az orosz és minden kisebbségi nyelv használata – még a magánélet szférájában is. A kisebbségi törvény minden elemében recseg ropog: az európai nyelvek engedélyezése és a balti, lengyel, román, szlovák, magyar, román és bolgár kisebbség esetében az uniós csatlakozás érdekében kivételt tesznek. Törvény tiltja a nem ukrán ortodox egyházak alá tartozó vallási közösségek működésének engedélyezését, ez érinti az oroszon túl a moldo-

les-angering-putin/. (letöltés dátuma: 2024. 03. 10.)

Ukraine Monitor (2019): Ukraine's New Language Law Receives Fierce Criticism: Will Zelensky Agree to Introduce Amendments. Retrieved October 19, 2021. <https://warsawinstitute.org/ukraines-new-language-law-receives-fierce-criticism-will-zelensky-agree-introduce-amendments/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 01.)

US Department of State (2019): 2018 Report on International Religious Freedom: Ukraine. Annual Report on Religious Freedom. Retrieved October 19, 2021. <https://www.ecoi.net/en/document/2011020.html>.¹² Aram Terzyan. (letöltés dátuma: 2024. 03. 01.)

US Department of State (2021): 2020 Report on International Religious Freedom: Ukraine. Retrieved October 19, 2021. <https://www.ecoi.net/en/document/2051579.html>. (letöltés dátuma: 2024. 03. 01.)

Venice Commission (2019): On the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language. Retrieved October 19, 2021. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)032-e)

Verkhovna Rada of Ukraine (2021): The Law on Ukraine on 91 Prevention and Counteraction to Anti-Semitism in Ukraine. Retrieved October 19, 2021. <https://www.rada.gov.ua/en/news/News/214106.html>. (letöltés dátuma: 2024. 03. 01.)

¹³ First All-National Population Census: historical, methodological, social, economic, ethnic aspects <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/publications/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 02.)

¹⁴ https://www.ukrcensus.gov.ua/eng/history/history_ukr.php (letöltés dátuma: 2024. 03. 10.)

vai, román, bolgár közösségeket is. A jiddis nyelv betiltása senkinek sem tűnt fel a nemzetközi közvéleményben és médiában.

A nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek jogait és a kisebbségi kormányzás rendszerét Ukrajnában a rendkívüli állapot miatt hivatalosan is fel függesztették. A nyelvi kisebbségekkel kapcsolatos politikát az orosz beavatkozás igazolja: az Ukrán Tudományos Akadémia Ukrán Nyelv Intézete igazgatója szerint Oroszország a nyelvpolitikát jelenleg is az ukrán genocídium eszközeként használja. A megszállt területeken az ukránokat a nyelvük alapján üldözik, bevezették az orosz oktatási rendszert és jogot, a közigazgatás nyelve ismételten orosz, és a neveket orosz nyelven írják. Az orosz nyelvet második hivatalos nyelvvé tették az ukrán nyelv mellett, kötelező az orosz nyelvű oktatás. Az akadémiai igazgató ezt nyelvi erőszaknak tekinti, és egyben kulturális agresszióknak. Az orosz nyelvűek elnyomását Ukrajnában mítosznak, azaz alaptalan véleménynek tekinti.¹⁵ Természetesen fel sem merül, hogy mindennek nem egyszerűen az oroszok minoritizálása, hanem az orosz kisebbség etnikai, vallási, nyelvi, üzleti és közéleti, kulturális marginalizációja az oka.

Összegzés

Az Új Európai Rendben 1990-től a Párizsi Charta határozza meg az európai államok politikáját, amelynek egyik kulcskritériuma az egyéni állampolgári jogok rendszere, a diszkriminációmentesség, az etnikai vallási és nyelvi kisebbségek jogai, a bevándorlók komforthelyezete megteremtése. A demokrácia, a jogrend, az emberi jogok, a piacgazdaság és a kisebbségi politika rendszerében az Európa Tanács és az EBESZ a nemzetközi közkormányzás végrehajtója, a monitoring-rendszer és a konfliktuskezelés legfőbb érintettje. A kisebbségi kormányzás alapelveit több nyugati ország nem írta alá, annak fő funkciója Közép- és Kelet-Európa nemzeti közpolitikai programjainak a demokrácia rendjében való megtartása. Miután a kisebbségek definíciója a tagállamok hatásköre, ettől fogva kiemelkedő a nemzeti tudományos közélet és politikai tradíciók szerepe. A politikai nemzet fogalmában azonban nem hangsúlyosak a kisebbségi csoportjogok.

¹⁵ <https://uacrisis.org/en/ukraine-in-flames-> (letöltés dátuma: 2024. 02. 23.)

FETTICH NÁNDOR ÉS AZ OROSZ EMIGRÁNS RÉGÉSZETTUDOMÁNY A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Kovalev, Michail – Seres Attila

Összefoglaló:

A tanulmány a két világháború közötti magyar archeológia egyik legkiemelkedőbb alakja, Fettich Nándor és a prágai Kondakov Intézet közötti kapcsolatokat bemutatását tűzte ki céljául. Nyikodim Kondakov (1844–1925) orosz régész, művészettörténész, a bizánci és óorosz művelődéstörténet kutatója, a bizánci és korai orosz műemlékek leírása során alkalmazott ikonográfiai módszer kidolgozója 1920-tól emigrációba kényszerült, s 1922-től Prágában telepedett le és alkotott. Halála után az általa létrehozott tudományos iskola tagjai felvállalták szellemi hagyatékának ápolását, s eleinte egy egyetemi szeminárium, majd egy tudományos kutatóintézet keretében vitték tovább az általa megkezdett kutatásokat. Az intézet széles körű nemzetközi partneri kapcsolatrendszert épített ki, s az európai és az orosz régészettudomány legfontosabb kapcsolódási pontjává, illetve a Nyugat és Kelet közötti tudományos dialógus egyik legfőbb letéteményesévé vált a két világháború közötti időszakban.

Kulcsszavak: magyar–orosz tudományos kapcsolatok, Prágai Kondakov Régészettudományi Intézet, orosz emigráció a két világháború között, magyar régészettudomány a két világháború között, Fettich Nándor

Abstract:

The aim of the study is to present the relations between Nándor Fettich, one of the most outstanding figures of Hungarian archeology between the two world wars and the Kondakov Institute in Prague. Russian archaeologist, art historian, researcher of Byzantine and Ancient Russian cultural history and art Nikodim Kondakov (1844–1925) who was the developer of the iconographic method used in the description of Byzantine and early Russian monuments, in 1920 was forced to emigrate from his country, and from 1922 he settled and worked in Prague. After his death the members of the scientific school he founded took on the care of his intellectual legacy, and at first they continued his work in the framework of a university seminar and then within a scientific research institute. The institute built an extensive international partnership system and became the most important point of contact between European and

Russian archeology and one of the main custodians of the scientific dialogue between the West and the East in the period between the two world wars.

Keywords: Hungarian–Russian Scientific Relations, The Kondakov Institute in Prague, Russian Emigration between the Two World Wars, Hungarian Archeology between the Two World Wars, Fettich Nándor

Bevezető

Noha a Fettich Nándor által írt szakmunkákra még ma is gyakran hivatkoznak a népvándorlás korának, az eurázsiai lovasjász népek történelmének és kultúrájának orosz kutatói, még mindig nem rendelkezünk az életét és tudományos munkásságát átfogóan bemutató orosz nyelvű életrajzi monográfiával. Ez furcsának, sőt, mondhatnánk, igazságtalannak tűnik abból a szempontból is, hogy a két világháború közötti időszakban ő volt a határokon átnyúló, illetve a politikai rendszerek és ideológiák harcán kívül álló nemzetközi régészettudományi dialógus egyik kulcsfigurája. Az orosz nyelvű szakirodalmi hiátus azzal is magyarázható, hogy az életével és tudományos pályafutásával foglalkozó szakmunkák legtöbbje még Magyarországon is csak a rendszerváltás után, az 1990-es években jelent meg.¹

Fettich és az orosz régészettudomány közötti kapcsolatok kutatása nem egyszerű feladat, mivel a személyes hagyatéka, amely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található, ilyen tekintetben rendkívül töredékes. Eddig – egy Alekszej Zaharov által neki küldött, 1937-re datált, pár soros lapot kivéve – egyetlen levél sem került elő azok közül, amelyeket orosz vagy szovjet régészek írtak neki.² Ezért megpróbáltuk felkutatni azokat a leveleket, amelyeket Fettich írt az orosz kollégáinak, és amelyek jelenleg különböző tudósok különböző országokban és váro-

¹ A teljesség igénye nélkül lásd: Bándi Gáborné – Szende László (2000): *Fettich Nándor ostromnaplója. 1945. január 16. – február 19.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; Erdélyi István (2002): Fettich Nándor emlékezete. In: Bátorfi József – Láng József – Pártos Judit (szerk.): *Gödi almanach. Fejezetek Göd történelméből.* VIII. kötet. Göd Város Önkormányzata, Göd. 174–177.; Gyurác Ferenc – Ilon Gábor (2001): Fettich Nándor emlékezete. *Vasi Szemle*, 55. évf. 4. sz. 397–496.; Marton Erzsébet (2006): Fettich, a régész-ötvösművész. Beszélgetés Fettich Nándor lányaival 2001-ben. In: Gócsáné Móró Csilla (szerk.): *Az aranyszarvas nyomában. A Blaskovich fivérek és a magyar régészet kapcsolata.* Blaskovich Múzeum Baráti Köre, Tápiószéle. 142–146.; Feiszt György – Tóth Endre (2009): *Fettich Nándor emlékezete.* Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely; Szende László (2021): „Fettich kartárs, maga nem miközénk való...” A népvándorlás korának 1945 után mellőzött régésze. *Ujkor.hu*, <https://ujkor.hu/content/kedves-fettich-kartars-maga-nem-mikozenk-valo-nepvandorlas-koranak-1945-utan-mellozott-regesze> (letöltés dátuma: 2024. 03. 18.).

² Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, Fettich Nándor, FE 7. 452.89.1. Ca 14.

sokban őrzött személyes hagyatékaiban maradtak az utókorra. A legfontosabb forrásbázist a Kondakov Régészettudományi Intézet³ archívuma jelentette, amelyet jelenleg a Cseh Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének Kézirattárában őriznek. Nem véletlenül említjük elsősorban ezt a dokumentációt. Ennek a feldolgozása nagymértékben hozzájárult, hogy rekonstruálni tudjuk Fettich kapcsolatait az 1917–1920. évi polgárháború után emigrációba kényszerült orosz tudományosság képviselőivel.

A kapcsolatépítés kezdetei a Kondakov-szeminárium tagjaival

Fettich Nándor 1900. január 7-én született Acsádon, Vas vármegyében, egy postamester családjában. A családja 1909-ben Szombathelyre költözött, ott végezte el a középiskolát 1917-ben,⁴ majd a budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemre nyert felvételt. A tanárai között olyan kiváló magyar tudósok voltak, mint Gombocz Zoltán nyelvész, Németh Gyula orientalista, Kuzsinszky Bálint régész és Marcza-li Henrik történész. 1921. január 21-én Fettich a filozófiai tudományok doktora végzettséget nyerte el, és Pannónia római kori fogadalmi táblái témakörében védte meg a disszertációját. Rendkívül tehetséges volt, széles körű érdeklődéssel bírt, így az archeológiai tanulmányai mellett zenei konzervatóriumban is tanult, jól ismerte Bartók Bélát is. Fettich figyelme a római kori régészetről már az 1920-as évek közepétől a magyar őstörténet és az attól elválaszthatatlan népvándorlás kori régészet felé fordult. 1923. szeptember 23-tól a Magyar Nemzeti Múzeumban nyert alkalmazást, amely innentől kezdve a későbbi tudományos karrierjének a legfőbb színhelyévé vált.

A népvándorlás kora anyagi kultúrájának tanulmányozása az orosz nyelvű szakirodalom ismeretét követelte meg, amely jelentős eredményekkel járult hozzá a magyar őstörténet kutatásához. A fiatal Fettich kitartoan tanult oroszul, azt is tudjuk, hogy egy Budapesten élő orosz paptól vett órákat. Mindazonáltal sajnos nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozó forrás vagy adat, hogy Fettich pontosan mikor lépett közvetlen kapcsolatba az orosz régészekkel, de szinte bizonyos, hogy ebben emigráns körök játszottak közvetítő szerepet. Az 1920-as évek közepén ismerkedett meg a híres orosz tudós, régész, művészettörténész Nyikodim Kondakov⁵ tanítványaival és követőivel, akik 1925 tavaszán megalakí-

³ Oroszul: Археологический институт им. А. П. Кондакова.

⁴ Erre részletesen lásd: Kelbert Krisztina (2006): Fettich Nándor régész Vas megyei gyökerei. In: Vig Károly (szerk.): *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értésítője*, 29. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely. 217–231.

⁵ Kondakov, Nyikodim Pavlovics (1844–1925) orosz régész, művészettörténész, a bizán-

tották Prágában a szellemi tanítómesterük emlékének szentelt és róla elnevezett tudományos műhelyt (Seminarium Kondakovianum).

Jekatyerina Baszargina Fettichet az első külföldi tudósok neve között említi, akik 1925-ben előadást tartottak a prágai szemináriumban.⁶ Baszargina a dátumot tekintve tévedett, hiszen Fettich „A népvándorláskori kutatások legújabb eredményei Magyarországon” című előadását nem 1925-ben, hanem 1926. január 15-én tartotta,⁷ ugyanakkor az esemény lényegét jól megragadta: Fettich volt az első külföldi tudós, aki bekapcsolódott a Kondakov-szeminárium munkájába. Prágában alkalma nyílt arra, hogy személyesen is megismerkedjen az emigrációban élő orosz tudósokkal, Nyikolaj Beljajevvel, Georgij Vernadszkijjal, Alekszandr Kalityinszkijjal, Dmitrij Raszovszkijjal és Nyikolaj Toll-lal.

A Kondakov-szeminárium tagjaival való együttműködéséről tanúskodik az is, hogy Fettich volt az egyik külföldi szerző, akinek az írása helyet kapott a Kondakov emlékének szentelt kötetben. A fiatal magyar régész munkáját, az eurázsiai lovasíjász népek művészetének állatmotívumairól írt tanulmányt olyan elismert nemzetközi tekintélyek írásai között találjuk, mint Nicolae Bănescu, Ormonde Maddock Dalton, Vaszil Zlatarszki, Nicolae Iorga, Antonio Muñoz, Andrej Protics, Mihail Rosztovcev.⁸

Fettich szellemi vonzódása a Kondakov-szeminárium tagjai felé könnyen magyarázható, annak alapjául az eurázsiai sztyeppevidék nomád népeinek történelme iránti közös tudományos érdeklődés szolgált. A magyar régészettudomány számára ez egy kulcsfontosságú területnek számított, hiszen szorosan összefüggött a magyar nép etnogenezisével, illetve a honfoglaló magyarság és a szomszédos népek közötti kapcsolatok történetével. A magyar őstörténet kutatásának a kérdését nem lehet el-

ci és óorosz művelődéstörténet kutatója, a bizánci és korai orosz műemlékek leírása során alkalmazott ikonográfiai módszer kidolgozója. 1870-től az odesszai Novorosszija Egyetem Művészettörténeti és Művészetelméleti Tanszékének magántanára, majd 1877-től a professzora. 1876-tól a történelemtudományok doktora. 1888–1897 között a Szentpétervári Egyetem Művészettörténeti Tanszékének professzora. 1895-ben a Konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet egyik alapítója. 1882-től tényleges államtanácsos, 1900-tól titkos tanácsos. Az 1917. évi bolsevik hatalomátvétel után visszaköltözött Odesszába, majd 1918-tól Jaltában élt. 1920-ban Konstantinápolyba (Iosztambul), majd Bulgáriába emigrált, ahol a Szófia Egyetem professzorává nevezték ki. 1922-ben Tomaš Masaryk csehszlovák elnök személyes meghívására Prágába telepedett át, ahol a Károly Egyetemen tanított egészen 1925. február 17-én bekövetkezett haláláig.

⁶ Басаргина, Екатерина (2004): Археологический институт им. Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum). По материалам архивов Праги. In: Медведев, Игорь (отв. ред.): *Мир русской византистики. Материалы архивов Санкт-Петербурга*. Дмитрий Буланin, Санкт-Петербург. 779.

⁷ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) в Праге за первый год его существования (по 17 февраля 1926 г.). In: (Без редактора): *Сборник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова. Археология. История искусства. Византиноведение*. Seminarium Kondakovianum, Прага. 297–298.

⁸ Fettich, Nándor (1926): Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst. Uo. 81–92.

választani a történelmi körülményektől sem: az első világháború után szétesett az Osztrák–Magyar Monarchia, és Magyarország a trianoni békeszerződés következtében elvesztette területének kétharmadát, ami felerősítette a magyar nemzeti és politikai identitáskeresést.

A szakmai kapcsolatok kiteljesedése az 1920-as években

A szakmai kapcsolatok hamar baráti kapcsolatokká alakultak. A Kondakov-szeminárium tagjainak, Nyikolaj Tollnak és Nyikolaj Beljajevnek az 1926. december – 1927. januári budapesti tudományos kiküldetését Fettich Nándor egyengette.⁹ A két orosz tudós útjának célja az volt, hogy megismerkedjenek a Nemzeti Múzeum gazdag régészeti gyűjteményével, többek között azokkal a leletekkel, amelyeket még gróf Zichy Jenő hozott Magyarországra a 19. század végi expedícióiról. Az expedíciókról hozott műalkotások, amelyek a két tudóst érdekelték, nagyrészt Szibériából származtak, s már Pósta Béla érdeklődését is felkeltették a 20. század elején,¹⁰ ugyanakkor a teljesen átfogó tudományos feldolgozásukra nem került sor. A sors fintora volt, hogy a saját szülőföldjüktől kényszerűen elszakadt orosz tudósok számára a hazájukból származó leletekkel való megismerkedésre Budapesten nyílt lehetőség. Érdemes megemlíteni, hogy Toll 1929 januárjában ismét ellátogatott Budapestre, hogy feldolgozhassa a Nemzeti Múzeum anyagát, s ez alkalommal ugyancsak találkozott Fettichhel.¹¹ Toll a magyar múzeumi kollekciók vizsgálata alapján egy terjedelmes tanulmányt írt a Zichy által a Minuszinszki-medencében gyűjtött bronztőrökről, amelyeket korábban már Gero Merhart von Bernegg német régész is tanulmányozott.¹² 1931 augusztusában Toll ismét a magyar fővárosba látogatott, ahol Fettich segítségével újból tanulmányozhatta a Nemzeti Múzeum Oroszországból származó régészeti leletanyagát.¹³

⁹ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за второй год его существования (по 17 февраля 1927 г.). In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том I. Seminarium Kondakovianum, Пpara. 341.

¹⁰ Pósta Béla (1905): *Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. Archäologische Studien auf russischem Boden*. Bd. I–II. (Szerk.): Hornyánszky Viktor – Karl W. Hiersemann, Budapest–Leipzig; Pósta Béla (1905): *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy*. Bd. III–IV. (szerk.): Hornyánszky Viktor – Karl W. Hiersemann, Budapest–Leipzig.

¹¹ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за четвертый год его существования (по 17 февраля 1929 г.). In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том III. Seminarium Kondakovianum, Пpara. 330.

¹² Toll, Nikolai (1929): *Bronzedolche der Sammlung Zichy*. In: Tallgren, Aarne (red.): *Eurasia septentrionalis antiqua*. Bulletin et mémoires consacrés à l'archéologie et l'ethnographie de l'Europe orientale et de l'Asie du Nord. Vol. IV. 183–188.

¹³ Kansalliskirjasto Käsikirjoituskokoelmat (Finn Nemzeti Könyvtár Kézirattára), Coll.

Amikor Prágában elkezdték szerkeszteni Kondakovnak a Prágai Károly Egyetemen a középkori művészetről és kultúráról szóló előadásai-ból összeállított kötetet, Fettichet megkeresték, hogy segítsen illusztrációkat találni a kötet első, a dél-oroszországi szkíta és szarmata kultúrát taglaló fejezetéhez. A Szibériában talált és a Nemzeti Múzeum kollekciójába került bronzszarvasokról készített fényképeket kértek, amelyeket a magyar tudós el is küldött Prágába.¹⁴ Ugyanakkor joggal feltételezhető, hogy az ugyanebben a fejezetben az Ermitázsban lévő anyagról készített fotók is Fettich közreműködésével kerültek a kötetbe, a magyar tudósnak ugyanis 1926 nyarán alkalma nyílt Leningrádba látogatni. Erről azonban nagyon keveset tudunk meg a szentpétervári Ermitázs archívumának anyagából. 1928. december 28-án Leonyid Maculevics régész, az Ermitázs Archeológiai Tárának munkatársa levelet küldött Fettichnek, amely két műtárgy fényképét tartalmazta. 1929. január 8-án Maculevics újabb öt képet küldött Fettichnek.¹⁵ Sajnos a dokumentumokból nem derül ki, hogy mely műtárgyakat fényképezték le. A képek elküldésének időpontja alapján feltételezhető, hogy ezeket a fotókat is a Kondakov-émlékkötethez használták fel illusztráció gyanánt. Ez a körülmény arra is következtetni enged, hogy Fettich a kötet összeállítása során végig segítséget nyújtott a szerkesztőknek, ellátta őket a szükséges információval, megismertette az orosz emigráns tudósokat a magyar tudomány eredményeivel, a magyarországi gyűjtemények anyagával, s ezzel egy olyan nemzetközi tudományos kooperációban vett részt, amelynek a legkülönfélébb országok tudósai voltak a résztvevői.

Ismerjük még Fettich 1927. február 17-re datált levelét, amelyet Prágába küldött Alekszandr Kalityinszkijnek, a Kondakov-szeminárium vezetőjének. Ebben a levélben mellékelte egy Konstantin császárt ábrázoló fibula fényképét is, amelyet a Nemzeti Múzeum 1912-ben szerzett Horváth Antal pécsi gyűjteményéből.¹⁶ Kalityinszkij és kollégái ekkoriban éppen Bizáncból vagy annak keleti keresztény provinciáiból származó fibulák kutatásával foglalkoztak. Ennek a munkának a fontosságát az orosz tudós ekként érzékeltette egyik cikkében: *„A régészeti apróságok között különleges helyet foglalnak el a fibulák, a modern bronz elődjei, amit nálunk angol csatnak szokás nevezni. A fibulák még a bronzkorban, körülbelül a Krisztus előtti II. évezred második felében alakultak ki, és majdnem három-*

230. Tallgren, Aarne Michaël. Box 3.

¹⁴ Кондаков, Николай (1929): *Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры*. I–II. Чешская академия наук и искусств, Прага. Часть II. 47.

¹⁵ Архив Государственного Эрмитажа (Állami Ermitázs Levéltára), Фонд (Ф.) 1. Опись (Оп.) 5. Дело (Д.) 936. Лист (Л.) 32., 43–44.

¹⁶ Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR (Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Kézirattára), Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI–30 (Fettich Nándor).

ezer éven át léteztek. Ezen hosszú időszak alatt a fibulák bonyolult és különleges evolúción mentek keresztül, magukon hagyva a különböző korok és népek ízlését, különösen a viselet és a technikai tudás tekintetében. [...] A fibulák, amelyek egy adott korszakot és népet jellemeznek, a régész számára ugyanazt jelentik, mint a paleontológus számára a »vezérkövületek«. Érthető ezért az a figyelem, amelyet nekik szentelnek a régészettudományokban.¹⁷ A prágai múzeumi gyűjteményekben nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű régészeti anyag, Budapesten ugyanakkor igen. Magyarország területén még a 19. században számos feltárás zajlott, amelyek során az előkerült leletek felkeltették a kutatók figyelmét. 1929-ben Nyikolaj Beljajev a *Bizánci régészeti vázlatok* című művének első részében Fettichnek köszönte meg azt, hogy „sokoldalú szolgálatot tett a fényképek és a Magyar Nemzeti Múzeum műalkotásaival kapcsolatos információk beszerzése terén,” s így többek között megismerkedhetett egy fontos régészeti lelettel, az úgynevezett dunaszekcsői fibulával.¹⁸

Fettich kapcsolatai nem csak az „orosz Prágára” korlátozódtak. Levelezett Mihail Rosztovcevvvel, a világszerte elismerésnek örvendő orosz archeológussal, aki ekkoriban az Egyesült Államokban élt emigrációban. 1928 júniusában Rosztovcev azt írta a finn régésznek, Aarne Tallgrennek, hogy „Fettich küldött nekem egy rajzot egy övcsatról, ami Zauszajlov gyűjteményéből származik, s amely rendkívüli módon felkeltette az érdeklődésemet, mivel az ő rajza alapján tudtam először képet alkotni a formájáról. Egy griff fejét ábrázoló horog, a lapos vége egy griff fejét és szárnyát adja ki.”¹⁹ Az idézetben Vaszilij Zauszajlov kazanyi kereskedő gyűjteményének egy darabjáról van szó, amelyet még a háború idején szerzett be a Helsinkii Múzeum.²⁰ Fettich 1928 júniusában járt a finn fővárosban, ahol lehetősége nyílt arra, hogy rajzokat és fényképeket készítsen. Rosztovcev tisztelte Fettichet, és mindig igyekezett tájékoztatni őt az éppen aktuális kutatásairól. Ezért 1933 decemberében arra kérte az amerikai kiadóját, hogy küldje el Budapestre a Nemzeti Múzeumnak a közelmúltban a szíriai Dura Europoszban végzett ásásairól publikált beszámolóját: „Fettich mindig jó volt hozzám, szeretném, ha meglennének neki ezek a kötetek.”²¹

Az orosz emigráns tudósok folyamatosan figyelemmel követték Fettich tudományos kutatásait. Jekatyerina Kletnova, aki az első orosz női régészek egyike volt, hivatkozott is Fettichnek az *Eurasia septent-*

¹⁷ Калитинский, Александр (1926): Из истории фибулы на Кавказе. In: (Без редактора): *Сборник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова*. I. т. 39.

¹⁸ Беляев, Николай (1929): Очерки по византийской археологии. I. Фибула в Византии. In: *Seminarium Kondakovianum*. Том III. I. т. 81–82, 98.

¹⁹ Бонгард-Левин, Григорий (1979): Скифский роман. *Сборник. О жизни и творчестве М. И. Ростовцева*. Институт всеобщей истории РАН, Москва. 513.

²⁰ Salminen, Timo (1997): V. I. Zausailovin kokoelman levintä ja kysymys arkeologisen kokoelman edustavuudesta. *Muinaistutkija*, 16. évf. 2. sz. 13–17.

²¹ Бонгард-Левин, Григорий: i. т. 554.

rionalis antiqua című finn lapban a Békés megyei Körösladányban és a dél-finnországi Perniöben talált övcsatokat összehasonlító tanulmányára,²² amelyben a magyar tudós ismét a népvándorlás kori kultúrák közötti kapcsolatok és a kölcsönhatás fontossága mellett érvelt.²³

Végső soron Fettich egyfajta kulturális és személyes közvetítő szerepet játszott abban, hogy az orosz kutatók megismerkedhessenek a magyar régészettudomány eredményeivel, és fordítva, a magyar régészek az orosz tudományos kutatások eredményeivel. Az ismert bizantinológussal, Moravcsik Gyulával egyetemben rendszeresen elküldte Prágába a saját írásait és az aktuális magyar szakirodalmat, főként az *Archeológiai Értesítőt* és az *Archeologia Hungaricát*, annak érdekében, hogy az orosz kollégák is tudomást szerezhessenek az azokban megjelent tudományos eredményekről.²⁴ A Kondakov-szeminárium tagjai pedig a különféle prágai tudományos kiadványokat vagy a saját tanulmányaik különlenyomatát küldték el nekik. 1933. július 16-án Dmitrij Raszovszkij juttatta el hozzá az egyik tanulmányát a Kijevi Rusz déli sztyeppeövezetében élt besenyő, török és berend törzsekről.²⁵ Ebben a szakmunkájában az orosz tudós felállította azt a hipotézist, mely szerint az orosz krónikákban berendnek nevezett etnikum azonos a magyar középkori krónikákban szereplő berencs és berend törzsszel. Raszovszkij főként nyelvészeti alapon érvelt, s maga is elismerte, hogy sebezhető az elmélete, ezért igyekezett tárgyi bizonyítékokat is felhozni mellette, összehasonlítva a különféle régészeti leletanyagokat. Ezért is fordult Fettichhez: „Nagyon örülnék, ha valamely magyar régészt érdekelné a közös kutatómunka. Hiszen nehéz elképzelni, hogy egy olyan nagy besenyő törzsnek, mint a berend, amely három évszázadot élt Magyarországon területén, nem maradt fenn semmilyen régészeti anyaga Magyarországon. Ha abból a gondolatból indulunk ki, hogy ezeknek a török népeknek a magyar és az orosz régészeti anyaga azonos vagy legalábbis közel áll egymáshoz, akkor az orosz régészeti anyag jelentős mértékben meg-

²² Клетнова Екатерина (1931): Eurasia Septentrionalis Antiqua. T. V. Helsinki, 1930. In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том IV. Seminarium Kondakovianum, Прага. 298–300.

²³ Fettich, Nándor (1930): Über die ungarländischen Beziehungen der Funde von Ksp. Perniö, Tyynelä, Südwestfinland. In: Tallgren, Aarne (red.): *Eurasia septentrionalis antiqua*. Vol. 5. 52–65.

²⁴ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за второй год его существования (по 17 февраля 1927 г.). I. м. 341.? Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за третий год его существования (по 17 февраля 1928 г.). I. м. 379.? Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за четвертый год его существования (по 17 февраля 1929 г.). I. м. 330. Továbbá: Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI–30 (Fettich Nándor).

²⁵ Уо.

*könnyíténé a magyar anyag vizsgálatát.*²⁶ Sajnos nem tudjuk, mit válaszolt erre Fettich, az azonban biztos, hogy Raszovszkij elméletét Rásonyi Nagy László erős kritikával illette,²⁷ így az orosz tudós kénytelen volt elismerni, hogy a tézise nem állta ki az idő próbáját.²⁸

Fettich együttműködése a prágai orosz tudósokkal az információcsere mellett egy sor publikációban is kifejeződött. A Kondakov-szeminárium igyekezett nemzetközi tudományos szervezetként pozicionálni magát, ezért a legkülönbélebb országok kutatóit igyekezett bevonni a munkájába. Ezt a nemzetközi együttműködést volt hivatva reprezentálni a tudományos műhely 1927-ben *Seminarium Kondakovianum* címmel elindított periodikája. Fettich már a második kötetében publikált egy tanulmányt a Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő és minden bizonnyal a Fejér megyei Szabadbattyánból előkerült gót ezüst övcsatról, amelyet a múzeum 1927-ben vásárolt meg egy műkincskereskedőtől.²⁹ Fettich a formája, elkészítési technikája és díszítőmotívumai alapján összekapcsolta ezt a gót övcsatot más ezüstfibulákkal és ezüstcsatokkal, amelyeket ugyanezen a területen készítettek más időszakokban, és arra a következtetésre jutott, hogy az általa vizsgált műtárgy a késő római tradíciók barbár népek művészetére gyakorolt hatását szemlélteti, és ez alapján a teljes eurázsiai térség kulturális kölcsönhatására lehet következtetni.³⁰ Fettich megfigyelései és kutatási eredményei jól illettek a Kondakov-szeminárium tudományos programjába.

A Kondakov-szeminárium 1929-től kezdte kiadni a *Skythika* című köteteket Nyikolaj Toll szerkesztésében. Az első kötet Mihail Rosztovcev *Közép-Ázsia, Oroszország, Kína és az állatmotívum* című munkája volt, míg a második Fettich kismonográfiája a bronzöntvényeknek a nomád művészetekben játszott szerepéről.³¹ Az, hogy Fettich könyve éppen ebben a sorozatban jelenhetett meg, ráadásul egy nemzetközi hírű tudós munkáját követően, arról tanúskodik, hogy Fettich tudományos erényei és eredményei már elismerésnek örvendtek az orosz tudományosság körében. Nem véletlen, hogy Kalityinszkij a Jurij Roerichnek írt 1931. szeptemberi levelében a szemináriumhoz leginkább közel álló, szoros kapcso-

²⁶ Расовский, Дмитрий (1933): Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том VI. Kondakov Institute, Прага. 1–66.

²⁷ Rásonyi Nagy László (1933): Der Volksname берендей. Uo. 219–226.

²⁸ Расовский, Дмитрий (1936): Половцы. II. Расселение половцев. In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том VIII. Kondakov Institute, Прага. 163.

²⁹ Fettich, Nándor (1928): Eine Gotische Silberschalle im Ungarischen Nationalmuseum. In: *Seminarium Kondakovianum*. Том II. I. m. 105–111.

³⁰ Uo. 110–111.

³¹ Fettich, Nándor (1929): *Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarländischen Denkmäler mit einem Anhang von L. Bartucz über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn*. Seminarium Kondakovianum, Prag.

latban lévő és a szükségleteiben mindig segítséget nyújtó tudósok közül Rosztovcevet, Szergej Zsebeljovot, Ellis Hovell Minnst, Gabriel Milletet, Lubor Niederlét, Tallgrent és Fettichet nevezte meg.³² Az, hogy az akkor még fiatalnak számító Fettichet a nála idősebb és világszerte elismert tudós klasszisok között említették meg, sokat elárul.

Fettich ebben a könyvében részletes leírást ad az ősmagyar sírokból származó bronztárgyakról, a Dél-Oroszországból, Szibériából, Közép-Ázsiából és Mongóliából származó leletekkel való összevetésben. Az általa ismertetett tárgyak többsége állatok küzdelmét ábrázoló, leveles ágakkal díszített övcsat, övveret. Fettich rámutatott, hogy a kurgánsírokba való temetkezés szokását messziről hozták a magyar alföldre, és a kurgánokban feltárt bronzöntvényes leletek ornamentikájának nincsenek európai párhuzamai. Ezzel ellentétben ezek ázsiai kulturális eredetére helyezte a hangsúlyt, és párhuzamba állította őket a Minuszinszki-medence bronzból készített leletanyagával. A mosonszentjánosi halomsírokban végzett ásatások során előkerült leletek inkább arról győzték meg őt, hogy azok a mongolid rasszhoz tartozó nomád törzsekhez köthetők, és művészeti sajátosságaik is más ázsiai nomádok kultúrájával rokonítják őket.

Ezt a munkát Jurij Roerich recenzálta, ebben az orosz tudós nagyra értékelte magyar kollégája eredményeit. Különösen imponálónak találta a vizsgált leletek és a közép-ázsiai nomád kultúrák közötti kulturális kapcsolatra vonatkozó elméletet, illetve az oroszországi leletanyaggal való analógiát. Roerich ugyanakkor nem alaptalanul jegyezte meg, hogy érdemes lett volna ezt a magyarországi leletanyagot párhuzamba állítani a Paul Rau által a Volga alsó folyása mentén, Pokrovszk közelében végzett ásatások során előkerült leletanyaggal. Roerich azzal a kíváncsággal zárta a recenzióját, hogy Fettich minél hamarabb publikálja a teljes magyar leletanyagot, amely kétségtelenül újszerűen fogja majd megvilágítani a lovasíjász népek régészeti kutatásának kérdéseit.³³

1931-ben ugyancsak a *Skythikában* jelent meg Fettich egyik új, Rhé Gyulával és Bartucz Lajossal társszerzőségben írt tanulmánya, melyben a szerzők a Jutas és Öskü települések közelében az 1920-as években a Veszprémi Múzeum vezetésével végzett ásatások eredményeit publikálták. A szerzők azt feltételezték, hogy a Magyarország területén addig valaha is feltárt legrégebbi temetkezéssel van dolguk, amely a mongoloid és a nyugati germán törzsek közötti kölcsönhatások vonásait őrizték meg.

³² Росов, Владимир (1999): *Семинариум Кондаковиянум. Хроника реорганизации в письмах (1929–1932)*. Без издательства, Санкт-Петербург. 116.

³³ Roerich, George (1931): Fettich Nándor: Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarländischen Denkmäler mit einem Anhang von L. Bartucz über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn. *Seminarium Kondakovianum, Skythika* 2, Prague, 1929, 4, pp. 96, XVII tables and 16 illustrations in the text. *Journal of Urusvati Himalayan Research Institute*, 1. évf. 1. sz. 94–96.

Ennek a tanulmánynak az újdonsága abban mutatkozott meg, hogy ez volt az első magyar kutatási eredmény, amely a régészeti és az antropológiai leletanyagot egymással összevetve vizsgálta. A szerzők az ásatások leletanyagának történeti és etnológiai megközelítésére egyaránt hangsúlyt fektettek, s leszögezték, hogy az mind az ősmagyar történelem kutatása, mind a népvándorlás eurázsiai hátterének megértése szempontjából fontos. Így például annak segítségével lehetőség nyílt arra, hogy új szempontokat vessenek fel az úgynevezett „keszthelyi kultúra” jellegével kapcsolatosan, amely a római, szláv és avar elemek keveredését testesítette meg magában.³⁴ Fettich már a tanulmány megjelenése előtt értesítette a kollégáit erről a kutatásról és annak eredményeiről, erről írt levelet 1930. június 24-én Tallgrennek,³⁵ majd október 4-én Ellis Hovell Minns brit régésznek.³⁶

Fettich Nándor és a Kondakov Intézet az 1930-as években

Amíg az 1930-as évek elején Fettich Nándor tudományos alkotói tevékenysége „felfelé ívelt”, addig a Kondakov-szeminárium tagjait ez az időszak súlyos problémák elé állította. Az 1928-ban kirobbanó úgynevezett „Zsebeljov-ügy” súlyos csapást mért a tudományos műhely reprezentánsai és a Szovjetunióban élő kollégáik közötti kapcsolatokra, amelyek emiatt majdnem megszakadtak. 1928-ban, a prágai szeminárium második kötetében jelent meg Szergej Zsebeljov leningrádi történész, régész, akadémikus tanulmánya. Írását Jakov Szmirnov művészettörténész emlékének szentelte, aki 1918-ban Petrográdban éhhalált szenvedett. Tanulmányában Zsebeljov a bolsevikok 1917. évi hatalomátvételét „furcsa, zavaros időszaknak” nevezte.³⁷ 1928 novemberének közepén a szovjet hatóságok Zsebeljovot nyilvánosan zaklatni kezdték. A személye elleni támadásokat azzal magyarázták, hogy véget kell vetni a Tudományos Akadémia köreiből eluralkodott önkénynek és szabados gondolkodásnak.³⁸ A Zsebeljovval szembeni egyik legfőbb vádpont az volt, hogy együttműködik

³⁴ Rhé Gyula – Fettich Nándor – Bartucz Lajos (1931): *Jutas und Öskü. Zwei gräberfelder aus der völkerwanderungszeit in Ungarn*. Seminarium Kondakovianum, Prag. /Skythika. Vol. IV./

³⁵ Kansalliskirjasto, Käsikirjoituskokoelmat, Coll. 230. Tallgren, Aarne Michael. Box 3.

³⁶ Cambridge University Library Manuscripts (Cambridge University Könyvtárának Kézirattára), Sir E. H. Minns Correspondence, Add. 7722, Box 1, Folder F (Nándor Fettich).

³⁷ Жебелёв, Сергей (1928): Яков Иванович Смирнов. *Seminarium Kondakovianum*. Том II. I. m. 1–18.

³⁸ Rhineland, Anthony (1974): Exiled Russian Scholars in Prague. The Kondakov Seminar and Institute. *Canadian Slavonic Papers*, 16. évf. 3. sz. 338–339.

az emigrációban élő kollégáival. A hatalom ily módon adta tudtul, hogy ezentúl ezeket a kapcsolatokat nemkívánatosnak tekinti.³⁹

Még 1927-ben az Egyesült Államokba telepedett Georgij Vernadszkij, a Kondakov-szeminárium egyik legkiemelkedőbb alakja, majd 1930 szeptemberében, súlyos pszichikai betegsége miatt a műhely vezetőjének, Alekszandr Kalityinszkijnek is kényszerűen be kellett fejeznie a munkát. 1930 decemberében a prágai Vencel tér közelében egy teherautó halálra gázolta a Fettich által is ismert tehetséges Nyikolaj Beljajevet. 1931. január 7-én ezekről a tragikus esetekről írt Fettich egy levelet Tallgrennek, amelyben úgy fogalmazott, hogy azok „súlyos veszteséget jelentenek a szeminárium számára”.⁴⁰

A tudományos műhely munkáját emiatt egyre inkább a szervezetlenség és a tagjai közötti érdekellentét jellemezte, sérült a kezdeti egység.⁴¹ A kiutat sokan abban látták, ha megteremtik a műhely számára működésének jogi kereteit, s Kondakov tudományos iskoláját egy szervezeti struktúrával rendelkező hivatalos jogi személlyé alakítják. Ennek érdekében elfogadtak egy döntést, amelynek értelmében a szemináriumot intézetként alakították. A Kondakov Régészettudományi Intézet alapító okiratát 1931. július 1-jén fogadták el.

A Kondakov Intézet 1932. március 17-én levelet írt Fettichnek, melyben tájékoztatták a szervezeti keretek megváltozásáról. Ezzel együtt egy javaslattal is éltek a magyar kollégájuk felé: *„Figyelembe véve a szemináriumunk iránti baráti viszonyulását és mindazt, amit Ön a régészettudományok terén elért, az intézet vezetése kéri, hogy legyen az intézet tagja. Kedves doktor úr, hatalmas megtiszteltetésnek vennénk, amennyiben elfogadná a felkérésünket.”*⁴²

Fettich a felkérésre 1932. április 9-én nagy lelkesedéssel válaszolt: *„Mély köszönettel teszek eleget az intézet felkérésének, s örömmel veszem tudomásul, hogy a Kondakov Intézet tudományos tagjának választottak. A Kondakov Intézet, illetőleg korábban a Kondakov-szeminárium tudományos erőfeszítéseire mindig csodálattal tekintettem. Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a jövőben részt vehetek az újonnan megalakított Kondakov Intézet munkájában.”*⁴³ Az anyagi nehézségek arra készítették a Prágában élő orosz kutatókat, hogy a tagságot besorolják: az intézetnek tiszteletbeli támogató tagjai, tiszteletbeli tagjai, alapító tagjai, tényleges tagjai, tudós tagjai és

³⁹ Тункина, Ирина (2000): «Дело» академика Жебелёва. In: Гаврилов, Александр (отв. ред.): *Древний мир и мы. Классическое наследие в Европе и России. Альманах. Выпуск II.* Алетея, Санкт-Петербург. 116–161.

⁴⁰ Kansalliskirjasto, Käsikirjoituskoelmat, Coll. 230. Tallgren, Aarne Michael. Box 3.

⁴¹ Rhineland, Anthony: i. m. 341.

⁴² Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR. Fond Archeologický institut N. P. Kondakova. 1925–1952. Fond Archeologický institut N. P. Kondakova. KI–30 (Fettich Nándor).

⁴³ Уо.

levelező tagjai lehettek. Erre elsősorban azért volt szükség, hogy a tagsági díjak befizetéséből biztosítsák az intézet működésének anyagi fedezetét. Feticchnek is fizetnie kellett azért, hogy az intézet tagja lehessen, sőt, a források tanúsága szerint ő azon kevesek közé tartozott, akik rendszeresen be is fizették a tagsági díjat.

Mindazonáltal az intézet gondjai egyre csak sűrűsödtek. Ellis Minns, aki 1935 augusztusában Budapestre utazva útba ejtette Prágát is, a Kondakov Intézet szomorú helyzetét úgy ecsetelte egy Rosztovcevnak írt levelében, hogy „alig tartja magát”, és amely minden bizonnyal hamarosan „megszűnik”.⁴⁴ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Feticch még ebben a nehéz időszakban sem szakította meg a kapcsolatait az intézettel.

Feticch számos hazai tudományos és társadalmi szervezettel igyekezett együttműködni, a források arról tanúskodnak, hogy a katolikus egyházzal is kapcsolatban állt. 1936-ban Serédi Jusztinián esztergomi érsek is támogatásáról biztosította a középkori magyar emlékek feltárását célzó munkáját. Feticch tervei között szerepelt annak a kardnak a vizsgálata is, amelyet a prágai Szent Vitus-székesegyház kincstárában őriztek, és amely a legendák szerint a magyar államalapító, Szent István kardja volt. Ehhez segítséget kért a Kondakov Intézettől is, 1936. június 20-án levelben kereste meg Natalija Jasvil hercegnőt, aki Toll távollétében felelt az intézet adminisztratív ügyeiért. Toll ekkor Rosztovcevvvel együtt Szíriában, Dura Europosban folytatott ásatásokat, amelyeken számos orosz emigráns régész vett részt. (Az ásatásokat Rosztovcev szervezte, az Amerikai Egyesült Államokból szerzett hozzá anyagi támogatást.) Feticch arra kérte őt, hogy juttasson el egy kérvényt Karel Kašparnak, Prága érsekének és Csehország prímásának, amelyben engedélyt kért arra, hogy bejusson a Szent Vitus-székesegyház kincstárába, és ott tanulmányozza a kard egyes részleteit. A hercegnő azonnal válaszolt Feticchnek, és vendégségbe hívta magához arra az időre, amíg Prágában tartózkodik, ugyanakkor az egyház képviselőivel folytatandó tárgyalásokhoz nem tudott praktikus segítséget nyújtani. A megbízásából Raszovszkij járt el az érseki hivatalban, ahol azt a választ kapta, hogy az érsek nem tud segíteni, és ebben a kérdésben Jan Remiger püspök az illetékes, de mivel ő akkor éppen nem tartózkodott Prágában, csak egy későbbi időpontra ígérték meg, hogy megvizsgálják Feticch kérését. A kard kutatásának az előkészítését Jasvil hercegnő 1936. június 23-án Feticchnek írt levele alapján tudjuk rekonstruálni. Ez alapján olyan benyomásunk keletkezik, hogy a cseh klérus képviselői nem igazán akarták engedélyezni Feticchnek, hogy megvizsgálhassa Szent István kardját. Jasvil hercegnő el is ismerte, hogy az érseki hivatal munkatársai nem voltak túl szívélyesek ebben a tekintetben. A hercegnő ebben a helyzetben azt javasolta Feticch-

nek, hogy egy német nyelvű levélben személyesen folyamodjon Remigerhez. Mindezek mellett a későbbi eseményekből azt szűrhetjük le, hogy a prágai orosz emigránsok közbenjárása hozott némi eredményt. Fetti- ch 1936. július 7-re datált és minden bizonnyal Raszovszkijhoz címzett leveléből megtudjuk, hogy végül eljutott a cseh fővárosba, és elérte azt, amit szeretett volna. Megígérték neki, hogy elkészítik számára az általa kért fényképeket a kardról. Fettich köszönetet mondott az orosz kollégáinak, s aláhúzta, hogy otthon érezte magát Prágában, és csak azt sajnálta, hogy ritkán tudtak találkozni egymással.⁴⁵

Fettich orosz kapcsolatairól szólva mindenképpen meg kell említenünk, hogy nem csak az emigrációban élő orosz régészekkel érintkezett, hanem a Szovjetunióban élő kollégáival is. Kétszer is alkalma nyílt arra, hogy a Szovjetunióba látogasson, először 1926-ban, majd 1935-ben. Ő volt az egyetlen magyar régész, aki ekkoriban eljutott a Szovjetunióba.⁴⁶ 1926. július 27-én a *Vecsernyaja Moszkva* című napilap, az Oroszországi Kommunista (Bolszevik) Párt Moszkvai Városi Bizottságának orgánuma egy tudósítást is közölt az ottani tartózkodásáról: „*A budapesti Nemzeti Múzeum és a vidéki magyar múzeumok minden más európai közgyűjteménynél nagyobb mennyiségben rendelkeznek különösen értékes műtárgyakkal, amelyek a kora középkorból származnak és a keleti sztyeppékről érkező nomádokhoz (szkíták, szarmaták, hunok, magyarok és mások) köthetők. Ezeknek az anyagoknak a tanulmányozása lehetetlen a szovjet múzeumok anyagának párhuzamos vizsgálata nélkül.*”⁴⁷ Fettich nemcsak Moszkvában járt, hanem eljutott Leningrádba, Kazanyba és Permbe is. Megismerkedett többek között Grigorij Borovkával, Alekszej Zaharovval és Alekszej Schmidttel. Nyilvánvaló, hogy Pavel Rikov magyar nyelvű tanulmánya⁴⁸ és Zaharov fundamentális munkája német nyelven⁴⁹ Fettich közreműködésével jelenhetett meg Budapesten. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy Fettich bizonyos értelemben hídszerepet játszott a „Szovjet-Oroszországban” és az „Orosz Külföldön” élő régészek között. A levéltári források arról tanúskodnak, hogy Fettich kapcsolatait a szovjet régészekkel el-

⁴⁵ Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI–30 (Fettich Nándor).

⁴⁶ Klima László (2015): A finnugor kor régészete és a magyar őstörténet. In: Kis Anna Flóra (szerk.): *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve. 2013–2014.* Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba. 51.

⁴⁷ Венгерский археолог в Москве. *Вечерняя Москва*, 27 июля 1926. г. 2.

⁴⁸ Rykow, Pavel (1928): Aknasír a Sinowjewka (Petrovi kerület, Saratow-i kormányzó-ság) falu melletti dombban. In: Hekler Antal (szerk.): *Archaeologiai Értesítő.* XLII. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 225–228.

⁴⁹ Zakharow, Aleksei – Arendt, Wsewolod (1935): *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez.* / *Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. JH.* Magyar Történeti Múzeum, Budapest. / *Archaeologica Hungarica.* No. 14./

lenőrzés alatt tartották. 1929. július 5-én a Külügyi Népbiztosság Fettich további tervezett szovjetunióbeli kutatóútjait illetően az alábbiakat közölte a VOKSZ⁵⁰ vezetőségével: „1) A VOKSZ tájékoztatása szerint Fettich nem tekinthető jelentős társadalmi személynek. Emiatt aligha célszerű további tárgyalásokba bocsátkozni vele egy Szovjetunió Barátai Társaság megszerzéséről Magyarországon. Lehet, hogy sokat ígért volna (figyelembe véve az érdekeltségét, hogy folytassa a kutatásait a Szovjetunióban). De ezek az ígéretek aligha vezethettek volna konkrét eredményre. Annál is inkább, mivel láthatólag Fettich befolyása magyar társadalmi körökben egészen jelentéktelen. 2) Figyelembe véve a Szovjetunió és Magyarország közötti kapcsolatok szintjét, a Külügyi Népbiztosság eleve negatívan viszonyul ahhoz, hogy szovjet állampolgárok Magyarországra és magyar állampolgárok a Szovjetunióba utazzanak, hacsak ezekhez az utakhoz nem fűződik valamilyen különösen fontos érdek. Fettich útja ilyen tekintetben nem tekinthető kivételnek. 3) Különösen a legutóbbi időszak körülményeit figyelembe véve (a magyar hatóságok viszonyulása a szovjet állampolgárokhoz, akik az ottani kereskedelmi–ipari körök meghívására utaztak Budapestre), a magyar kutatók útja a Szovjetunióba különösen nem kívánatos. Mindez arra készítet bennünket, hogy doktor Fettich közeli hónapokra tervezett újabb útjának engedélyezésével szemben foglaljunk állást.”⁵¹ Mindezek ellenére később mégis Fettich mellé szegődött a szerencse. 1935-ben ismét a Szovjetunióba utazhatott abból a célból, hogy a múzeumi kollektciókat tanulmányozhassa, igaz, csak hosszadalmas bürokratikus előkészületek után.⁵² Sajnos a rendelkezésünkre álló források nem igazítanak el bennünket a tekintetben, hogy vajon Fettich beszélt-e a Szovjetunióban tett kutatóútjairól az orosz emigráns régészekkel, megosztotta-e velük az ottani tapasztalatait és a szovjet régészekkel folytatott eszmecsereik részleteit.

A Kondakov Intézet válsága az 1940-as években

Mint az közzismert, 1937-ben Karadorđević Pál jugoszláv régensherceg kifejezte abbéli készségét, hogy támogassa az intézetet, ezért az orosz történészek egy része javasolta, hogy az intézet tegye át a székhelyét Bel-

⁵⁰ Orosz betűszó, a Всесоюзное общество культурных связей с заграницей (VOKSZ), vagyis a Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága nevű állami szervezetről van szó, amelyet 1926-ban hoztak létre a nemzetközi kulturális kapcsolatok koordinálására. Többek között ez az állami szerv felelt a külföldi tudósok, kutatók szovjetunióbeli útjának szervezéséért.

⁵¹ Государственный архив Российской Федерации (Oroszországi Föderáció Állami Levéltára), Ф. 5283. Оп. 1а. Д. 126. Л. 46–46об.

⁵² Seres Attila (2012): Magyar „régészeti delegátus” Moszkvában a két világháború között. Levéltári források Fettich Nándor 1935. évi szovjet kutatóútjának tanulmányozásához 1935–1937. *Limes*, 25. évf. 4. sz. 37–63.

grádba. Az intézetnek ezek a tagjai attól tartottak, hogy a közelgő háborúban Prága német megszállás alá kerül, és ezzel mindent elveszhetnek, amit hosszú évek munkájával, a száműzetés nehéz körülményei közepette felépítettek. A költözés mellett szóló érv volt, hogy a jugoszláv kormányzat bőkezű pénzügyi támogatást ígért az intézet számára, míg a csehszlovák hatóságok beszüntették a támogatását. A költözés kérdésében azonban az intézet tagsága kettészakadt. A Belgrádba való áttelepedést ellenezte Nyikolaj Andrejev, Natalija Jasvil és Pjotr Szavickij. Azonban a „belgrádi csoport,” amelynek vezetője Osztrogorzskij volt, elutasította, hogy Prágában maradjanak, így a régészek közül többen áttelepedtek Belgrádba. Az intézet vagyontárgyainak egy részét Raszovszkij vitte át oda. A konfliktus végére egy tragédia tett pontot: 1941 áprilisában Belgrád német bombázásakor találat érte azt az épületet, amelyben az intézet helyezkedett el, halálos sebet kapott az ott dolgozó Dmitrij Raszovszkij és a könyvtár nagy része is elpusztult. A tudományos munkát a német megszállás és cenzúra feltételrendszere közepette így kénytelenek voltak ismét Prágában folytatni, az intézet tényleges vezetését Nyikolaj Andrejev vette át.

1941. április 17-én Fettichet arról értesítették Prágából, hogy a Kondakov Intézet egy új tanulmánykötet összeállítását és kiadását tervezi, s felkérték arra, hogy ő is közöljön egy tanulmányt ebben a kötetben. A felkérő levelet Nyikolaj Andrejev írta alá, aki egyúttal közölte azt is, hogy Toll távollétében rá bízták az intézet vezetését. Az új kötet terve azonban nem valósult meg.⁵³ A háború körülményei közepette egy ilyen vállalkozás eleve kudarcra volt ítélve, és csak csodálkozhatunk a kötet összeállítását kezdeményező emigráns régészek naivitásán.

Az utolsó ismert levél, amit a Kondakov Intézetből címeztek Fettichnek, 1942. december 30-ra datált, ez egy rövid és formális, újévi jókívánásokat tartalmazó üzenet volt.⁵⁴ Semmi más bizonyítékunk nincs arra, hogy az intézet és a magyar régész kapcsolatai továbbra is fennmaradtak volna. Persze ebben semmi meglepő nincs, hiszen a második világháború az orosz emigráns világ végét jelentette, megszűntek a korábbi emigráns szellemi centrumok, a háborús események és az abban való részvétel megítélésében kettészakadt a diaszpóra. Egyesek a kollaboráció végzetes útjára léptek, mások csatlakoztak az ellenálláshoz, megint mások úgy döntöttek, hogy hallgatásba burkolóznak. Noha a Kondakov Intézet formálisan még működött a német protektorátus idején is, érdemi tudományos tevékenységet már nem tudott kifejteni.

⁵³ Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI-30 (Fettich Nándor).

⁵⁴ Uo.

Fettich Nándor a háború forгатagában

A második világháború nagy megrázkódtatást jelentett Fettich számára is. Amennyire ezt meg tudjuk ítélni a ránk maradt források alapján, ő egy apolitikus tudós volt, ugyanakkor a háború örvényét ő sem tudta elkerülni. 1941 őszén László Gyulával együtt Kijevbe küldték, ahol az ottani német parancsnokság égisze alatt a kijevi Pecserszkaja kolostor műkinccseinek a leltározását bízták rá. Ezt a munkát Alfred Rosenberg operatív csoportja (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) irányította, amelynek az volt a feladata, hogy leltárba vegye és Németországba szállítsa a Kijevben talált műkinccseket, hogy azokból létrehozhassanak egy német háborús múzeumot. A németek ismerték Fettich és László Gyula tudományos kvalitásait és eredményeit a kelet-európai régészeti leletek feltárása és vizsgálata terén, ezért Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszteren keresztül igényelték, hogy küldjék Ukrajnába a két magyar régészt. Alaposan feltételezhető, hogy az erre vonatkozó kezdeményezésben német részről szerepet játszott az Erdélyből származó Hans Reinert, a Német Régészeti Hivatal munkatársa is. Hóman a miniszteri kinevezése előtt a Nemzeti Múzeum igazgatója volt, így jól ismerte Fettichet és tudományos orientációját. Ebből az időszakból maradt fenn egy rendkívül érdekes dokumentum, Fettich Nándor naplójának 1941 decembere és 1942 januárja folyamán vezetett részlete, amely a német megszállás alatti ukrán főváros mindennapjaiba enged bepillantást.⁵⁵

A háború befejezését Fettich Budapesten érte meg, 1945 áprilisától ő volt a Nemzeti Múzeum igazgatója. Életének erről az időszakáról számolt be egy Ellis Hovell Minns brit régésznek írt 1946. április 16-i levelében: *„Budapest ostroma több hónapig tartott. Ez egy szörnyű időszak volt, s nekem éppen ekkor kellett átvennem a múzeum vezetését. A Nemzeti Múzeum régi épületébe még korábban becsapódott egy bomba, majd rengeteg lövés érte az épületet. Először leégett a tetőzet egy része, majd a nagy raktár. Egész időszak alatt a múzeum pincéjében laktam a családommal együtt. Azóta a múzeumunk teljes épületét helyreállították, igaz, a külső falak még mindig nagyon rosszul néznek ki. A múzeum anyaga átvészelte az ostromot, és ez a legfontosabb. Nem volt könnyű a Kijevben végzett munka 1941–1942 telén, ahol egy*

⁵⁵ Tehát mindketten az Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg alá tartozó, a Hans Reinert által irányított Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte „állományához” kapcsolódtak, s minden bizonnyal a Megszállt Keleti Területek Minisztériumának (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) uniformisát hordták. Erre részletesen lásd: Fodor István (2018): *Magyar régészek a háborús Kijevben. Fettich Nándor kijevi naplója és László Gyula naplótöredéke*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Lásd még: Szende László (2021): Fegyverek közt valóban hallgatnak a múzsák? Két magyar régész a megszállt Kijevben. Magyar Nemzeti Múzeum (mnm.hu), <https://mnm.hu/hu/cikk/fegyverek-kozt-valoban-hallgatnak-muzsak-ke-t-magyar-regesz-megszallt-kijevben> (letöltés: 2024. 03. 18.).

*kollégám segítségével megmentettük a Pecszerszkaja kolostor őskori és ókori műzeumi anyagát. Ezért (1944 nyarának végén) rádión keresztül, Moszkvából mondtak nekünk köszönetet a szovjet tudomány nevében.*⁵⁶ Fettich háború alatti tudományos tevékenysége túlfeszíti jelen írásunk kereteit, s egy önálló tanulmány tárgyát képezné, annyit mégis érdemes leszögeznünk, hogy az jelentős mértékben befolyásolta a háború utáni sorsát. A háború utáni első években még semmi nem fenyegette a karrierjét, ő maradt a Nemzeti Múzeum igazgatója, 1948-ban azonban hirtelen minden egy csapásra megváltozott. 1948 decemberében rablók fosztották ki a múzeumot, és ellopták az Esterházy család drágakőgyűjteményének egyes darabjait, amelyeket később, a nyomozás során sem találtak meg. Fettich-hel szemben vizsgálatot kezdeményeztek, amelynek során nem tudták megállapítani a felelősségét a történetekben, 1949. március 19-én mégis nyugdíjazták. Fettichet ezek után hosszú időre kiszorították a tudományos életből. Kitanulta az ékszerézmesterséget, hogy el tudja tartani a családját, s mindemellett igyekezett folytatni a tudományos tevékenységét. Csak 1959-ben térhetett vissza ismét a tudományos közéletbe, amikor a Magyar Tudományos Akadémia alkalmazta.⁵⁷

A szocialista Magyar Népköztársaság intellektuális közegében Fettichet nyilván nem biztatták arra, hogy említést tegyen a „fehérgárdista” orosz emigráns tudósokról és a velük fennálló kapcsolatairól, annak ellenére, hogy a Kondakov Intézet kiadványaiban megjelent szakmunkáira továbbra is hivatkoztak. Ennek az egyedülálló emigráns tudományos kutatóintézetnek a háború utáni sorsa ugyancsak drámainak nevezhető. Utolsó igazgatója, Antonyij Florovszkij erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia égisze alatt az intézet a szovjet (orosz) tudományos intézményi hálózat része lehessen, ennek dacára az intézet munkáját nem sikerült újjáéleszteni, s 1952-ben hivatalosan is beszüntette a működését.

Fettich Nándor sorsa, csakúgy, mint a vele együttműködő orosz emigráns régészek sorsa, a 20. századi európai értelmiségi lét viszontagságait tükrözi. Mindazonáltal Fettich és az orosz emigráns régészek közötti kapcsolatok a nemzetközi tudományos párbeszéd pozitív és időtálló példáját vetítik elénk.

⁵⁶ Cambridge University Library Manuscripts, Sir E. H. Minns Correspondence, Add. 7722, Box 1., Folder F (Nándor Fettich).

⁵⁷ Bándi Gáborné – Szende László: i. m.

A MESSZIRŐL JÖTT EMBER – GYURÁNYI ENDRE AUSZTRÁL ÁLLAMPOLGÁR HÍRSZERZÉSI CÉLÚ FELHASZNÁLÁSÁNAK KÍSÉRLETE ÉS KUDARCA

Pál István

Összefoglaló:

Nem sokkal azt követően, hogy a „magyarkérdés” 1963-ban lekerült az ENSZ napirendjéről, az 1945 utáni magyar emigráció egyes tagjai, akik közvetlenül a többpártrendszer felszámolásával párhuzamosan távoztak az országból, már meg merték kockáztatni az itthon maradt hozzátartozóik felkeresését. Ebbe a csoportba tartozott Gyurányi Endre középiskolai tanár, aki 1949-ben az Államvédelmi Hatóság által történt rövid ideig tartó őrizetbe vételét követően menekült Ausztráliába. A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökség londoni rezidentúrája fontolóra vette a beszervezését, ugyanis Gyurányi egy bizonyos szintű megértést tanúsított a Kádár-rendszer irányában. A jelölt azonban nem engedett azokból a demokratikus elvekből, amelyeket az 1945-től 1947-ig tartó meggyilkolt demokratizálási kísérlet alatt tett a magáévá.

Kulcsszavak: koalíciós időszak, angliai magyar emigráció, hírszerzés, Kádár-rendszer, egyházak

Abstract:

Shortly after the 'Hungarian Question' had been taken off of the agenda of the United Nations in 1963, certain members of the Hungarian émigré community, especially those who had departed in the late 1940s endeavoured to visit their relatives still living in the motherland. One of them was grammar school teacher Endre Gyuranyi who was taking refuge in Australia following his short detainment by the State Protection Authority in 1949. The London Residency of the III/I. Directorate of the Ministry of the Interior contemplated his recruitment based on the certain degree of understanding he displayed toward the Kadar regime. However, Gyuranyi insisted on the democratic principles he had internalised during the liquidated democratic attempt of 1945–1947.

Keywords: Coalition period, the Hungarian émigré communities in England, intelligence, Kadar-regime, churches

Bevezetés

Nem sokkal azt követően, hogy a Belügyminisztérium III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökség állományába tartozó Rybka Géza (fn. „Rév”) rendőr őrnagy 1963 januárjában helyettes konzuli fedéssel szolgálatba lépett a Magyar Népköztársaság (MNK) nagykövetségén,¹ a Londoni Magyar Kultur Kör – a Budapest által hivatalosan is elismert magyar egyesület² – 1963. májusi filmbemutatója során megismerkedett az ausztrál állampolgárságú Gyurányi Endre tanárral, aki már egy ideje a brit fővárosban tartózkodott. Gyurányi a Kultur Kör nyáron esedékes magyarországi társasútjáról érdeklődött, azonban Rybka felkészülési idő hiányában még nem tudott mélyreható tájékoztatást adni, emiatt konzulátusi egyeztetésre hívta az érdeklődőt. Amikor Gyurányi pár nappal később megjelent, közölte, hogy az egyéni beutazás mellett tette le a voksot, de még előtte le kíván mondani magyar állampolgárságáról. Gyurányi beadta az erre vonatkozó kérelmét, majd 1963 nyarán egy hónapot töltött Magyarországon. Visszatérésekor az ígéretének megfelelően felkereste Rybkát, akinek elmondta tapasztalatait. Az őrnagy érzése szerint az élménybeszámoló baráti hangvételű beszélgetéssé alakult, amelynek végén Gyurányi a diplomata segítségét kérte a karácsonyi ünnepekre tervezett újabb magyarországi útjához. Az ügyfél ekkor már megpendítette, hogy az otthoni elhelyezkedési lehetőségek felől is érdeklődni fog, mert a tervei között szerepel, hogy 1-2 éven keresztül valamelyik budapesti középiskolában vagy felsőoktatási intézményben vállaljon munkát. Az önmagának feltett kérdés úgy szól: meg tudná-e szokni a magyarországi viszonyokat. Az ünnepek után viszont már nem jelentkezett, legközelebb a Kultur Kör 1964. márciusi filmbemutatóján találkoztak. Rybka ekkor meghívta egy hivatalos vacsorára, amelyre március 31-én került sor.³

A szerző felvetése

Mivel a 60-as évek elejéig a belügyi hírszerzés energiái legnagyobb részét az emigráció feltérképezésére és bomlasztására fordította,⁴ az ösz-

¹ Ilkei Csaba (2018): *Újságírók, szerkesztők, sajtómunkások és az állambiztonság*. 2. kötet. magánkiadás, Budapest. 40–42.

² Ungváry Krisztián (2013): „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak”. A londoni magyar hírszerző rezidentúra saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között. *Századok*, CXLVII. évf. 6. sz. 1513–1560.

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/7 – A.– sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. IV. 6. 29–30.

⁴ Sz. Kovács Éva (2004): A magyar emigráció kutatásának lehetőségei a Történeti Levéltárban. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve, 2003*. Állambiz-

szes nyugati fővárosba delegált konzul hatványozott figyelemmel fordult az olyan hazlátogatók felé, akik külföldön aktív részesei voltak a magyar egyesületi életnek. Rybka őrnagy az ügyfél közvetlensége és a személye iránti megértő magatartása miatt arra gondolt, hogy az utóbbi akár komolyabb együttműködésre is alkalmas lehet. A tanár személyét még érdekesebbé tette sógora, akiről kiderült, hogy az egyik legfontosabb brit kormány szerv alkalmazásában áll, de Gyurányi Endre végső soron újabb csalódást jelentett a londoni rezidentúra történetében. Tézisünk szerint a kulturált kommunikáció, a vitakészség vagy éppen a Kádár-rendszer által tett engedmények elismerése korántsem jelentette azt, hogy az Ausztráliában élő magyar emigráns politikai példaképének tekinteti az államszocializmust.

A jelölt életútja

Gyurányi Endre 1927. november 30-án született Körmenten az akkorra már elhunyt Gyurányi Ferenc ügyvéd és Tóth Erzsébet házasságából.⁵ Az idősebb Gyurányi 1907-ben végzett a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán, a kétéves gyakornoki időt Budapesten töltötte, végül 1909-től a Vas megyei kisvárosban kezdett praktizálni.⁶ 1921-ben bekerült a vármegyei törvényhatóság közgyűlésébe, majd 1929. október 27-én tiszteletbeli főügyészi kinevezést kapott.⁷ Az 1931. évi parlamenti választásokon a Független Kisgazdapárt színeiben indult a lakóhelye szerinti választókerület parlamenti mandátumáért, azonban még 5%-ot sem sikerült összeszednie.⁸

Gyurányi Endre 1946 őszén belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba (MSZDP), egy évig ügyvédbojtár volt apja irodájában, majd 1947 szeptemberétől 1949 márciusáig jogi tanulmányokat folytatott. 1949. február 11-én féltestvére, dr. Tóth László (a Független Kisgazdapárt Országos Vezetőségének tagja, egyben a Földművelésügyi Minisztérium tanácsosa) társaságában az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) a Mindszenty-üggyel összefüggésben őrizetbe vette. Az államvédelem közel háromnapos fogva tartást és kihallgatást követően szabadon bocsátotta, de folyamatosan üldözte és mindenhová követte, valamint rend-

tónsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 189–197.

⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/7 – A. – sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. IV. 6. 30.

⁶ Kemfher Sándor (1930): *A Magyar Társadalom Lexikonja*. Magyar Társadalom Lexikonja Kiadó Vállalat, Budapest. 204.

⁷ Személyi hírek. *Vasvármegye hivatalos lapja*, XXV. évf. 55. sz. 1927. XII. 29. IV. 1.

⁸ Vida István (2001): *Fejezetek a Független Kisgazdapárt történetéből, 1930–1956*. Budapest. 95.

szeresen zaklatta a vele kapcsolatban álló személyeket. Gyurányi Endre 1949. március 11-én átszökött Ausztriába, ahol hat hónapig az amerikai övezetben maradt, és jobb híján fizikai munkaként dolgozott.⁹ Ausztria bel- és külpolitikai helyzete a nagyhatalmak közötti viszony megromlásának fényében vitathatatlanul bizonytalanul tűnt,¹⁰ ezért november közepe táján Gyurányi Olaszországba távozott. 1949. december 22-én a nápolyi kikötőben felszállt a *General Langfitt* nevű hajóra, amely 1950. január 14-én érkezett Melbourne-be.¹¹ Amikor már tudott angolul, 1952 februárjában Nyugat-Ausztráliába költözött, majd képesítés nélkül tanárként kezdett dolgozni Perth egyik iskolájában. Az 1953. április 21-én benyújtott honosítási kérelmét az ASIO (Australian Security Intelligence Organization [Ausztrál Biztonsági Hírszerző Szervezet] – a kémelhárítás)¹² kedvezően fogadta, hiszen a pályázó nem állt kapcsolatban a Moszkva-barát Socialist Party of Australia (Ausztrál Szocialista Párt) szervezetével. Gyurányi időközben beiratkozott a Perthi Egyetem tanárképző fakultására, végül 1955. november 29-én megkapta az állampolgárságot.¹³

Gyurányi elmondása szerint Perthben viszonylag sok magyar élt, a legbefolyásosabb egyesület azonban az egykori nyilasoké volt. A maga részéről soha nem kereste velük az érintkezést, a nándorfehérvári csata 500. évfordulóján tartott ünnepségre mégis elment hozzájuk előadást tartani, ott azonban nem érezte jól magát, kifejezetten nevetségesnek tartotta a tagok viselkedését, ahogy egymásnak osztogatták az előléptetéseket.¹⁴ Az ausztráliai magyarok között a szélsőjobboldal híveinek aránya nem volt kiemelkedő, ám az kétségtelen tény, hogy az egykori nyilasok egy jelentékeny része Ausztráliába menekült, ahogy az is, hogy a diaszpóra többsége konzervatívnak számított. Sokan közülük túlságosan is a múlt-

⁹ National Archives of Australia (NAA): A12001, 193 – Barcode: 4254509 – Title: GYURANYI Endre born 30 November 1927 – IRO – AUSTRIA Area Team I. 19 October 1949. 1949–1949. 1–18.

¹⁰ Christopher Andrew – Vaszilij Mitrohin (2000): *A Mitrobin-archívum. A KGB otthon és nyugaton*. Talentum Kiadó, Budapest. 294–295.

¹¹ NAA: K1331, 1955/GYURANY E. L – Barcode: 3178828 – Title: GYURANYI Endre Csaba – Nationality: Hungarian – Arrived Melbourne per Gen W C Langfitt 14 January 1950. 1950–1953.

¹² Jeffrey T. Richelson – Desmond Ball (1985): *The Ties That Bind. Intelligence Cooperation between the UKUSA Countries – the United Kingdom, the United States of America, Canada, Australia and New Zealand*. Allen & Unwin, Boston. 49–52.

¹³ NAA: PP256/1, W1961/10432 – Barcode: 31135295 – Title: GYURANYI Endre Csaba [Hungarian] [Application for declaration to apply for naturalisation as an Australian citizen]. Number of pages: 38. 1953–1965.

¹⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/7 – A. – sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. IV. 6. 30–31.

ba révedtek, nézeteik a végérvényesen letűnt háború előtti világot idézték.¹⁵

Gyurányi pontosan ezért nem érezte otthon magát a diaszpórában, ráadásul az évek során egyre nagyobb lett a honvágya, és hiányzott neki az európai környezet. 1963 januárjában egy évre Londonba költözött, ahol heti 18–20 font fizetésért tanított egy középiskolában.¹⁶ Angliai tartózkodása idején lefordította Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász* című művét, amit a Macmillan kiadó segítségével szeretett volna az angol nyelvű olvasóközönséggel megismertetni.¹⁷ A fordítás megjelentetéséről nincs tudomásunk, ám a kísérlet nem sokkal volt megalapozottabb annál, mint amikor Szondi György, a magyar hírszerzés által a Szabad Magyar Egyetemisták Szövetségébe beépített „Faison” fedőnevű ügynök egy Mátyás király életéről szóló könyvet szeretett volna angolul kiadni.¹⁸ Ezután Perthbe kívánt visszatérni, de ez végül elmaradt, ti. Gyurányi Endrének az Education Department of Western Australia (Nyugat-Ausztráliai Oktatási Hivatal) nem tudott azonnali hatállyal tanári kinevezést adni, ugyanis jelentkezése idején sem a magán-, sem az állami iskolákban nem volt üresedés. H. A. Bland, a Department of Immigration (Bevándorlási Hivatal) vezetője hangsúlyozta, hogy a pályázat komoly eséllyel indul a versenyben, ám véglegesített státusz legkorábban egy év múlva lehet esedékes.¹⁹

A családtagok viszontagságai és akkori élete

Gyurányi komoly baráti körről nem számolhatott be, ám bevallottan jó viszonyt ápolt egy 1956 óta Londonban élő korábbi kisgazda vezetővel, akit a bíróság 1949-ben halálra, később életfogytiglanra ítélt. A három nővére közül a Budapesten könyvtárosként dolgozó Ilona (sz. 1924) volt a legfiatalabb. A szintén fővárosi illetőségű Gabriella (sz. 1922) és férje, Georgijev Traján bányamérnök – 1943–44-ben az erzsébetbányai kohó és bányaművek főtananácsosa²⁰ – ekkor a Kohó- és Gépipari Minisz-

¹⁵ Borbándi Gyula (1989): *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Második kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest. 59–61.

¹⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/7 – A. – sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. IV. 6. 31–32.

¹⁷ University of Reading: Special Collections – MAC (Records of the Macmillan and Co. Ltd) GYU – Gyuranyi, Csaba – November 30, 1963.

¹⁸ Várallyay Gyula (2011): *Tévúton. Ügynökök az örvenhatos diákmozgalomban Nyugaton*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – LHarmattan, Budapest. 106–140.

¹⁹ NAA: A12548, GYURANYI E. C – Barcode 7131584 E. C. Gyuranyi, Esq. 67 Iverna Court, London, W. 8. ENGLAND. 1964–1964.

²⁰ Réthy Károly (2017): Az erzsébetbányai (Erdély) ércbányászat, kohászat. *Bányászati és*

térium előadója, a II. Szilágyi Erzsébet fasor 37–39. szám alatt élt. Az 1921-ben született Gyurányi Mária pedig a Magyar Királyi Honvédség egyik hadnagyának volt a felesége, viszont 1947-ben Angliába menekült, amikor tudomást szerzett arról, hogy egy rosszindulatú feljelentés nyomán a rendőrség eljárást indított ellene, mivel egy szórakozóhelyen szidta a Szovjetuniót és a Vörös Hadsereget.²¹ A legidősebb nővér az 1946. évi VII. törvénycikk 2. § b) pontjának áldozata lett, a demokratikus államrend és annak alapintézményes elleni rágalmozással gyanúsították. Az ő esetét egy különleges típushoz lehetett sorolni, ugyanis kritikus megjegyzése a Szovjetunióra irányult. Mivel erre nem volt külön jogszabály, a hivatalos szervek nem tudtak mit kezdeni az ilyen ügyekkel. A rendőrség ugyan intézkedett, ám a népügyészség legtöbbször megszüntette az eljárást. Az asszony valószínűleg azért döntött a távozás mellett, mert úgy érezte: senki nincs biztonságban, aki nyíltan bírálja a kommunista pártnak a hatalom kisajátítására irányuló törekvéseit és az e mögött álló nagyhatalmi támogatást.²² A jelölt Mária nevű testvére időközben elvált – ennek részleteiről nem esett szó –, majd hozzáment egy Mr. Hodges nevű brit kormánytisztviselőhöz. Gyurányi Endre sógoráról azt állította, hogy külügyi szolgálatban áll, majd arra terelte a beszélgetést, hogy az angol lapok pedzegetik a szovjet hadsereg Magyarországon állomásozó csapatainak küszöbönálló hazarendelését. Ő személy szerint is úgy vélte, hogy a rendszer szovjet katonai támogatás nélkül is kellően stabil, hiszen Kádár János komoly népszerűségnek örvend az eredményei jóvoltából. Az utazás elején még tartott tőle, hogy nem engedik visszatérni, ám egyszer sem találkozott zaklatással. A Londonban élő tanár a rendszer iránti megértését egyben azzal is próbálta bizonyítani, hogy a családja baráti köréhez tartozó körmendi református lelkész is cáfolta a magyarországi vallásüldözésre vonatkozó nyugati állításokat.²³ Gyurányi Endrének abban kétségtelenül igaza volt, hogy a politikai rendőrség 1964-ben már nem zaklatta a két protestáns felekezetnek azokat a lelképásztoraikat, akik tiszteletben tartották a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) által a vallásgyakorlás számára kijelölt kereteket. Ez viszont nem jelentette azt, hogy a hatalom eltekintett a református egyház belső ellenzékeivel szembeni határozott fellépéstől, és azt sem, hogy az iskolai hitoktatáson túl engedélyezte volna az ifjúsággal történő foglalkozást, például sportkörök, énekkar szervezését. Ezzel egy időben valószínű, hogy a kör-

Kobászlai Lapok – Kobászat, 150. évf. 4. sz. 41–43.

²¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/7 – A. – sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. IV. 6. 32–33.

²² Palasik Mária (2000): *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest. 290–304.

²³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/7 – A. – sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. IV. 6. 34–35.

mendi tiszteletes azért nem beszélt üldöztetésről, mert a pártállam sokkal nagyobb nyomást gyakorolt a római katolikus egyházra, amelyet a rendszer legnagyobb legálisan működő ellenfelének tartott.²⁴ A szovjet csapatkivonás lehetőségét 1958 tavaszán Nyikita Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) főtitkára Romániához hasonlóan Kádár Jánosnak is felajánlotta, ő azonban a gazdasági előnyök és a hadikiadások alacsony szintjének megőrzése reményében nem vállalta az esetleges politikai kockázatot. Az MSZMP főtitkára úgy látta, hogy a Hruscsovhoz fűződő személyes jó viszony révén később még visszatérhet az ügyre, amikor a haderőfejlesztés nem veszélyezteti az életszínvonal-politikát. A szovjet pártvezető sem szállt vitába Kádárral, mert a döntést ideiglenesnek tartotta, amit az enyhülési folyamatot kísérő kelet–nyugati alkufolyamat keretében előbb–utóbb úgyis felülvizsgálnak. Mint évekkel később kiderült: a magyar gazdaság soha nem tudta magára vállalni a katonai kiadások és az életszínvonal együttes emelését. A szovjet hadsereg kivonulása korántsem lett volna egyenértékű a függetlenség helyreállításával, viszont kedvező hatást gyakorolt volna a rendszer tekintélyére.²⁵ Hruscsov 1964. októberi leváltását követően az elképzelés hosszú időre lekerült a napirendről, ti. Leonyid Brezsnyev, az SZKP új főtitkára, az Új Gazdasági Mechanizmus leállításáig fenntartásokkal kezelte Kádár politikai törekvéseit. A két vezető közötti viszony 1973-ig nem érte el azt a szintet, hogy ilyen horderejű kérés egyáltalán felvetődhessen,²⁶ ráadásul Brezsnyev jóval nagyobb hangsúlyt helyezett a hagyományos erők modernizációjára és számbeli fölényére, mint a rakéták mindenhatóságába vetett hitéről közismert elődje.²⁷

A hírszerzés elképzelései és ennek ellentmondásai

Rybka elsősorban Mr. Hodges révén operatív szempontból érdekesnek tartotta Gyurányi személyét, akit állampolgársága és műveltsége jóvoltából további feladatokra is alkalmasnak vélt. A beszélgetés során provokatív kérdéssel nem hozakodott elő, míg az otthoni viszonyokkal kapcsolatban tájékozottnak tűnt, nem tekintette ellenségének a létező

²⁴ Kiss Réka (2002): A „református reakció” az állambiztonsági iratokban (1956–1967). In: Ablonczy Balázs, Ifj. – Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a batvanéves Kósa László születésnapjára*. BIP, Budapest. 226–250.

²⁵ Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Osiris Kiadó – MTA TK, Budapest. 160–293.

²⁶ Pritz Pál (2004): Magyarország külpolitikája a 20. században. In: Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 29–31.

²⁷ Fischer Ferenc (1993): *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. IKVA, Budapest. 244–250.

szocializmust. Mindazonáltal az ő esetében a hazatérésről még korai lett volna beszélni. Az őrnagy viszont több ellentmondásra lett figyelmes a beszélgetések alatt. Az éves jövedelme alig volt több a befizetendő adónál, ami évekig tartó anyagi nehézségekkel járt volna. Az egyik esetben még arról volt szó, hogy háza és autója van Perthben, másodszer már arról, hogy eladta az ingatlant és az ingóságait. Ezzel egy időben azt sem sikerült megnyugtatóan tisztázni, hogy került a Kultur Körbe. Gyurányi elmondása szerint egyszer kapott meghívást, és azóta rendszeresen tiszteletét tette a különböző rendezvényeken. Rybka nem törekedett újabb találkozókra, de támogatandónak ítélte Gyurányi ismételt vízumkérelmét. Amennyiben a BM az otthoni ellenőrzés eredményei alapján beszerzési célból foglalkozni kívánt a jelölttel, a budapesti elhelyezkedéshez szükséges ügyintézés lehetővé tette a kapcsolat fenntartását. Az őrnagy azonban ellentmondást vélt felfedezni a vitapartner állításai és a FO (Foreign Office – brit külügyminisztérium) kiadványa között. Ti. Mr. Hodges nem szerepelt a diplomáciai nyilvántartásban.²⁸ Szőke Béla rendőr alezredes, a III/I. Csoportfőnökség 1-es Osztályának vezetője²⁹ (fn. „Szántó”) értetlenül fogadta, hogy az őrnagy miért csak egy év elteltével küldött értesítést Gyurányiról, hiszen elúszott az otthoni kapcsolatfelvétel lehetősége. Az is hiányzott a jelentésből, hogy Gyurányi Mária milyen körülmények között lett az angol tisztviselő felesége. Szőke alezredes ugyanakkor személy szerint is kételkedett a jelölt őszinteségében, hozzátéve, hogy csak nagyon alapos ellenőrzés után dönthetnek az operatív célú felhasználásáról.³⁰ Rybka két héttel később jelezte, hogy a március 31-i találkozón megpróbált Gyurányi sógora felől érdeklődni, ő azonban kitért a válasz elől. A tanár időközben többször járt a konzulátuson, ugyanakkor rendszeresen felbukkant a Kultur Kör rendezvényein. A legutóbbi alkalommal – Major Tamás irodalmi estjén – hozzá is szólt a témához. Az őrnagy nyílt provokációról nem tudott beszámolni, de az ellentmondásos állítások miatt egyetértett a kötelező óvatossággal.³¹

²⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/7 – A.– sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. IV. 6. 35–36.

²⁹ Palasik Mária (2013): A II/3. (Hírszerző) Osztály. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 73–74.

³⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IX/3. sz. utasítás „A”-tól. – Erdei elvtársnak! London. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Budapest, 1964. V. 11. 37.

³¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – VI/12 – A.sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. London, 1964. V. 26. 38–39.

A második utazás tapasztalatai

Gyurányi Endre 1964 nyarán ismét hazalátogatott, ami egybeesett Rybka Géza szabadságával. Az őrnagy a feletteseivel folytatott megbeszélést követően felhívta Gyurányi Gabriellát, ugyanis a legidősebb nővér felől látszott a jelölt a legkönnyebben elérhetőnek. Rybka 1964. július 24-én kereste a jelöltet, aki egyből azt javasolta, hogy az egyik este fussanak össze valahol. A találkozóra három nappal később a Mátyás Pincében került sor. Gyurányi ekkor már sokkal kritikusan szemlélte a hazai állapotokat. Megítélése szerint sokat javult az életszínvonal, és szabadabb a véleménynyilvánítás, de nagyon hiányzik a vállalkozás szabadsága. Az itthoni munkavállalása ezért ténylegesen is lekerült a napirendről. A szocializmust elvi síkon progresszívnek minősítette, de hangsúlyozta, hogy a magyarországi demokráciaértelmezés nagyon eltér a nyugatitól. Ezt saját maga is megtapasztalta, de kijelentésén azzal próbált finomítani, hogy mindezek ellenére nem hagyta volna el az országot, ha lett volna előtte perspektíva. (Itt valószínűleg arra gondolt, hogy az 1945-ben kezdődő demokratizálási folyamatot a kommunista hatalomátvétel legkésőbb 1948-ban meggyilkolta!³²) Ahogy a világpolitikára terelődött a szó, Gyurányi a két nagyhatalom közötti atomtűzterő dolgában egyensúlyt érzelt, ezért szerint a döntéshozók meggondolják, hogy érdemes-e kirobbantani egy új világháborút. A tanár szerint a hagyományos fegyverek és a felkészültség dolgában a nyugati hatalmak előrébb tartanak, még ha a szövetségi rendszeren belül nem mindig egyeztek az álláspontok. A Szovjetuniót a hitleri Németországgal hasonlította össze, mivel az egész világ ellen próbált harcolni. Gyurányi de Gaulle-t szenilis öregembernek nevezte, aki nem tud a brit miniszterelnök eszén túljárni. Megítélése szerint Lord Home³³ úgy is képes lesz megnyerni a választásokat, hogy a Konzervatív Párt túl sokat hibázott. A brit csatlakozással szembeni francia ellenkezést értelmetlennek tartotta, mert véleménye szerint a Közös Piac Anglia és a Nemzetközösség nélkül nem lesz hosszú életű.³⁴ Az 1962-es kubai rakétaválság idejére még nem állt fenn a két szuperhatalom közötti nukleáris egyensúly, Hruscsov emiatt kezdeményezett tárgyalásokat a konfliktus békés megoldása érdekében. Mao Ce-tung, a Kínai Kommunista Párt első titkára ezt gyengességként könyvelte el, ami az atomfegyverek gyártásához szükséges technológia megosztásával kapcsolatos szovjet tartózkodás miatt 1964-re Moszk-

³² Sárközi Máttyás (2009): *A bizarr évei. Élet és irodalom Rákosi Máttyás alatt*. Kortárs Kiadó, Budapest. 9–57.

³³ Sir Alec Douglas-Home (1903–1995), 1963 októberétől egy évig regnáló miniszterelnök. Lásd: Egedy Gergely (1998): *Nagy-Britannia története*. Aula, Budapest. 516.

³⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] –XI/18 – B.sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endrével történt találkozó. – Jelentés. London, 1964. X. 23. 45–47.

va és Peking szakításához vezetett. Igaz, a szovjet hadászati rakétaerő már ekkor hathatósan fenyegette az USA nyugat-európai szövetségeseit, a kölcsönös megsemmisítés képessége már megvalósult.³⁵ A nyugati szövetségi rendszeren belül pontosan amiatt keletkezett nézeteltérés, mert Charles de Gaulle tábornok, az V. Köztársaság akkoriban 74 éves elnöke, már nem hitt az amerikai atomfegyverek által Franciaországnak nyújtott védelmi garanciában, emiatt felgyorsította az önálló elrettenő erő kiépítését, majd 1966-ban kilépett a NATO katonai szervezetéből.³⁶ Az 1962 karácsonya előtt John Fitzgerald Kennedy elnök és Harold Macmillan kormányfő által aláírt, az amerikai Polaris rakéták brit beszerzéséről szóló Nassau-i egyezmény nyomán de Gaulle a szigetországot az USA előretolt állásának minősítette, és 1963 januárjában megvétózta Nagy-Britannia felvételét az Európai Gazdasági Közösség (EGK) szervezetébe. Sir Alec Douglas-Home így már aligha tárgyalhatott erről a kérdéstről. A brit közvéleményt ugyan nem hozta lázba az európai integráció ügye, azonban a külpolitikai kudarc hozzájárult a konzervatívok vereségéhez.³⁷ Igaz, a Harold Wilson vezette Munkáspárt sikere nem volt földcsuszamlásszerű, mert mindössze négyfős mandátumtöbbséget ért el a parlament alsóházában.³⁸

Gyurányi a rokonsága kapcsán csak annyit árult el, hogy anyja és testvérei beletörődtek az itthoni helyzetbe, viszont Mr. Hodgesről már nem tett említést. Rybka kérdésére vonakodva elmondta, hogy a Távolskeleten szolgál, ugyanakkor kérte, hogy továbbiakban erről ne essen szó. Rybka értetlenül fogadta a választ, mire Gyurányi azt mondta, hogy testvérével és sógorával a kihelyezés kezdete óta nem tartja a kapcsolatot. Végül összetegeződtek, azonban a tanár diákkori kalandjait kezdte mesélni, végül megígérte, hogy az őrnagyot Londonban fel fogja keresni. Rybka őrnagyot augusztus 31-én a Külügyminisztériumban az ügyintéző azzal várta, hogy Gyurányi kereste, és kérte a telefonszámát, de üzenetet nem hagyott. Az őrnagy úgy látta, hogy Gyurányi második állásfoglalása áll közelebb a valódi nézeteihez, amit eddig azért nem vállalt, mert tartott tőle, hogy a magyar hatóságok nem támogatnák beutazási kérelmét. Az is a jelölt nagyobb bátorságára utalt, hogy már nem kívánt lemondani magyar állampolgárságáról. Az angol belpolitikával kapcsolatos véleménye is megváltozott, mert a korábbi találkozásokon még határozottan a Munkáspárt győzelméről beszélt. Akkor ő is a Labour

³⁵ Fischer Ferenc: i. m. 227–242.

³⁶ M. Szebeni Gáza (2012): *Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár*. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest. 258–266.

³⁷ Egedy Gergely – Gálik Zoltán (2017): *Nagy-Britannia és az Európai Integráció. A csatlakozástól a BREXIT-ig*. L'Harmattan, Budapest. 41–47.

³⁸ Harold Wilson (1971): *The Labour Government, 1964–1970*. Weidenfeld & Nicolson, London. 17.

támogatta, ekkor azonban már Home-ot tekintette az igazi vezetőnek. Ilyenkor viszont nemcsak a véleményét mondta el, hanem érveket hozott annak alátámasztására. Rybka szerint az ital is hozzájárult a jelölt közlékenységéhez, miközben túl sok jel utalt rá, hogy nem őszinte. Az sem volt kizárható, hogy sógorát csalinak szánta, amit megerősített, hogy az összes rá vonatkozó kérdés alól átlátszó hazugságokkal próbált kibújni. Az őrnagyot a visszatérése után háromszor is kereste a konzulátuson, de nem tudta utolérni. A Kultur Kör októberi filmbemutatójáról elmaradt, ráadásul az általa megadott címen (67 Iverna Court London W. 8.) sem sikerült utolérni. Rybka azt indítványozta, hogy operatív célból ne foglalkozzanak a tanárral. Molnár István őrnagy (fn. „Erdei”)³⁹ úgy döntött, hogy Rybka még egyszer találkozzon vele, és próbálja Mr. Hodges kapcsán beszélgetni. A rezidens helyettese úgy döntött, hogy amennyiben ugyanazt tapasztalják, mint Budapesten, akkor társadalmi kapcsolatként tartásuk meg a brit elhárítás félrevezetése céljából.⁴⁰ B. Tóth Endre (fn. „Sós”), az 1/ B-alosztály vezetője,⁴¹ ugyan eltekintett Rybka megbüntetésétől, amiért az nem készítette el a jelentést még a kiutazása előtt, viszont nem értette, hogy Gyurányi milyen megfontolásból merült fel tippként az 1963. július 5-i felterjesztés után. Rybka ugyanis azt írta, hogy Tarján – azaz Tarján Imre konzulátusi jogtanácsos⁴² – mellett Gyurányi Endre állt elő a leginkább kínos kérdésekkel, ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy nagyon szívesen tartana fenn baráti viszonyt. B. Tóth szerint a jelölt véleményének gyakori változása, valamint sógorának kifürkészhetetlen valódi beosztása megint csak arra utalt, hogy nem érdemes a jelölttel foglalkozni. Robert Hodges alaposabb megismeréséről ugyan nem mondtak le, ehhez azonban Gyurányi Endrétől hiába kértek volna segítséget. Mindettől függetlenül a decemberre szóló vízumkérelmét az alosztályvezető nem kívánta elutasítani.⁴³

³⁹ Pál István (2021): Londonból Perugiába. Sikertelen próbálkozás egy sokoldalú tehetség beszerzésére. *Polymatheia*, XVIII. évf. 3–4. sz. 45.

⁴⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – XI/18 – B.sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Endrével történt találkozó. – Jelentés. London, 1964. X. 23. 47–53.

⁴¹ ÁBTL Archontológia B. Tóth Endre. https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:1754376691963::NO::PS_PRS_ID:1019579 (letöltés dátuma: 2024. I. 25.).

⁴² Pál István (2016): Egy „független” jogi tanácsadó. Tarján Imre esete a londoni rezidentúrával, *Betekintő* 10. évf. 1. sz. 1–15. – www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_1_pal_istvan.pdf (letöltés dátuma: 2023. 07. 13.).

⁴³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – XII/10. sz. utasítás „B”-től. – Pusztai elvtársnak! London. – Tárgy: Gyurányi E. Csaba ügye. – Budapest, 1964. XII. 1. 54–55.

A brit rokonok Budapesten

1965. április elsején Robert Harold Hodges (1914. X. 11.) brit kormánytisztviselő és felesége Magyarországra érkezett egy közel egy hónapos rokonlátogatásra. Ez idő alatt a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal) kétszer is beidézte őket, ám a beszélgetések egyike sem hozott eredményt. Mr. Hodges folyamatosan gyanakvó magatartása és a feleség félszavas megjegyzései arra utaltak, hogy előbbi minden valószínűség szerint kapcsolatban áll a brit belügyi szervekkel. 1965. szeptember 4-én a házaspár második budapesti útja során újabb interjúra került sor a KEOKH-ban. Gyurányi Mária, aki ápolónő volt egy londoni kórházban, négy szemkört elismerte a kihallgatást végző tisztnak, hogy férje a Home Office (a brit belügyminisztérium)⁴⁴ állományába tartozik, azelőtt pedig Szingapúrban szolgált.⁴⁵ Mr. Hodges jó eséllyel DSO (Defence Security Officer [Védelmi Biztonsági Tiszt]), az MI5 (Military Intelligence Section 5 – a brit kémelhárítás) összekötő tisztje lehetett az 1948-tól 1960-ig zajló malajziai polgárháború alatt.⁴⁶ A BM puhatolózása viszont nemcsak emiatt volt eredményes, hanem azért sem, mert a 60-as évek elején felszínre került kémbojtányok jóvoltából a titokvédelem felülvizsgálatával megbízott Radcliff-bizottság kérésére a brit útlevelekből kimaradt az állami alkalmazásban álló személyek pontos beosztása. Ezzel egy időben szigorúbban vették a vasfüggöny mögött teendő utazások előzetes bejelentésére vonatkozó kötelezettséget és a kiutazók felkészítését.⁴⁷ Ekkoriban a BM III/I. Csoportfőnökség angol osztályára alaposan rájárt a rúd. 1965. augusztus 3-án Howard Smith, a FO Északi Főosztályának vezetője magához kérte Incze Jenő londoni nagykövetet, akivel közölte, hogy az illetékes angol szervek megállapítása szerint Rybka Géza harmadosztályú titkár, aki 1963 eleje óta teljesített szolgálatot a londoni magyar nagykövetségen, folyamatos kapcsolatban állt a BBC egyik alkalmazottjával, akitől pénzért írásos formában értesülésekhez jutott. A szóban forgó személy – akinek neve nem került nyilvánosságra – több olyan magyar diplomatával is hasonló viszonyban volt, akik már nem tartózkodtak a szigetországban.⁴⁸ Szűk egy héttel ké-

⁴⁴ Harold Wilson (1976): *The Governance of Britain*. Book Club Associates, London. 167–168.

⁴⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – Belügyminisztérium III/I-1-B alosztály – Tárgy: Robert Hodges ügyében FELJEGYZÉS. Budapest, 1965. IX. 9. 64–65.

⁴⁶ Calder Walton (2013): *Empire of Secrets. British Intelligence, the Cold War and the Twilight of Empire*. HarperCollinsPublishers, London. 163–210.

⁴⁷ The National Archives (TNA) Cabinet Office (CAB) 1296109/1 Report of the Committee on Security in the Public Service (The Radcliffe Committee) 16th March 1962. 11–53.

⁴⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 1 – j – SZT

sőbb, 11-én Házi Vencel, a Külügyminisztérium (KÜM) osztályvezetője Sir Ivor Pink brit nagykövet tudomására hozta, hogy Peter James Fowler harmadosztályú titkárt ki fogják utasítani az országból.⁴⁹ Smith augusztus 11-én jelezte Incze Jenő nagykövetnek, hogy a Fowler távozására vonatkozó határozott kívánság nem keltett pozitív visszhangot Londonban. A diplomata alig egy évet szolgált Budapesten, így távozása óhatatlanul feltűnést okozott. A FO nem szeretett volna olyan benyomást keltetni, hogy Fowler munkájával kapcsolatban kifogás merült fel, ezért úgy döntött, hogy az ügyet a nyilvánosság elé tárja.⁵⁰ Házi pedig azzal érvelt, hogy a fiatal brit követségi titkárnak a Magyarországon tanuló külföldi diákok körében folytatott tevékenysége finoman szólva is vitathatónak nevezhető.⁵¹ 1965. október 16-án pedig Szabó László rendőr őrnagy, fődőfoglalkozása szerint a nagykövetség gazdaságpolitikai ügyekben illetékes másodosztályú titkára, alig egy hónappal kihelyezése után Londonban eltűnt a szolgálati helyéről.⁵² Gyurányi Endrét 1965. december 2-án az (emigrációs vonalon illetékes) B-alosztály provokátornak minősítette, akivel már csak azért sem célszerű foglalkozni, mert Szabó jól ismerte.⁵³

A harmadik út Budapestre és az ügy halála

A rezidentúra 1966. március 17-én levelet kapott Gyurányi Endrétől, amelyben féltestvére kiutazásához kért Rybka őrnagytól segítségét. Berényi István rendőr őrnagy (fn. „Pusztai”), 1964 és 1968 között a rezidentúra vezetője,⁵⁴ csak a felterjesztésre vállalkozott.⁵⁵ 1966. augusztus 10. körül Gyurányi ismét a KÜM-ben kereste a rendőrtisztet, aki ekkor szabadságát töltötte, így csak 24-én 15 órakor tudta visszahívni a II.

Iratok Anglia 1965 – 18-as d. – 004231 – 313/1965 – Feljegyzés – Tárgy: Ribka Géza III. o. titkár kiutasítása Londonból. – Budapest, 1965. VIII. 5. 1.

⁴⁹ TNA Foreign Office (FO) 371/182650 TOP SECRET FROM BUDAPEST TO FOREIGN OFFICE Sir. I. Pink – No. 203. 11 August 1965. 1–2.

⁵⁰ TNA FO 371/182650 – SECRET FROM THE FOREIGN OFFICE TO BUDAPEST No. 380. 12 August 1965 [of 11 August: Rybka]. 1.

⁵¹ TNA FO 371/182650 – SECRET FROM THE FOREIGN OFFICE TO BUDAPEST No. 208. 13 August 1965. 1.

⁵² Palasik Mária (2016): A szolgálati helyéről eltűnt hírszerző. Az USA-ban politikai menedékjogért folyamodó Szabó László története, *Betekintő*, 10. évf. 1. sz. 1–29. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_1_palasik.pdf (letöltés dátuma: 2023. VII. 14.).

⁵³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – BELÜGYMINISZTERIUM III/I-1-B alosztály – Tárgy: Gyurányi E. Csaba ügyében FELJEGYZÉS. Budapest, 1965. XII. 2. 66.

⁵⁴ Ungváry Krisztián: i. m. 1547.

⁵⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – IV/14/B.sz. jelentés. – Tárgy: Gyurányi Csaba levele. – Jelentés. London, 1966. III. 17. 68.

Szilágyi Erzsébet fasor 37–39. szám alatt. Rybka és Gyurányi végül augusztus 26-án 14 órakor találkozott a Bambi eszpresszóban. Gyurányi pontosan érkezett, majd sajnálkozását fejezte ki, amiért Rybka kiküldetése véget ért. Elmondása szerint nem tudott arról, hogy a diplomata milyen körülmények között hagyta el Angliát, és hogy miért nem ment vissza. A történekről csak fél évvel később, Kolláth Ferenc konzultól értesült. Gyurányi naivan azt kérdezte, miért járt le ilyen hamar a kiküldetése. Rybka viszont nem értette, hogy ez vicc, vagy tőle is hallani szeretné az eseményt. A tanár hangoztatta, hogy tényleg nem ismeri az ügy részleteit. Az őrnagy erre humorizálni kezdett, hogy az angolok 1965 szeptemberében megköszönték a kint-tartózkodását, ezért nem tért vissza az itthoni szabadságáról. Gyurányi egyből rákérdezett, hogy ez reciprocitás elvén történik-e. Rybka visszaszólására viszont zavarba jött, mire az őrnagy megjegyezte: „nagyon jól tudja, mi történt, csak udvarias akart lenni”. A rendőrtiszt ekkor rákérdezett, hogy Gyurányi Endrét nem kereste-e fel a brit elhárítás. A tanár elbizonytalanodott, kétszer-háromszor megismételte a nemleges választ, miközben nem akarta megérteni a kérdést. Ezzel egy időben dadogva elmondta, hogy Angliában jó eséllyel megfigyelés alatt áll, leveleit valaki felbontotta, és a telefonbeszélgetéseit is rögzítik.⁵⁶ A levéllenőrzés a 20. század elejétől a brit nemzetbiztonság első lépcsőjének tekinthető, amihez az első világháborút követően az ún. Home Office Warrant (Belügyminisztériumi Felhatalmazás) révén végrehajtott lehallgatás társult.⁵⁷ Rybka a brit hatóságok érdeklődését a kettejük közötti nagyon jó kapcsolattal magyarázta, mire Gyurányi felidézte az 1963-as magyarországi útja során a személyének ellenőrzésére utaló jeleket. Az őrnagy ezt a nyugati propaganda hatásának tulajdonította – miközben az 1960-as évek elejéig az ellentétes társadalmi rendszerű országok hazánkba látogató állampolgárait az állambiztonság figyelő osztálya szinte automatikusan követte⁵⁸ –, ugyanakkor furcsállotta, hogy partnere Angliában is hasonló jelenségeket tapasztal. Rybka megpróbálta rávenni, hogy gondolkodjon el a hazatérésen, mert a családja itt él, és csak rájuk számíthat, amennyiben történik vele valami. Gyurányi azonban a házasságkötéstől és a hazaköltözéstől egyaránt félt. Az őrnagy hangsúlyozta, hogy ő csak tanácsot adhat, a döntés a vitapartner kezében lesz. Gyurányi ekkor elővezette kérését, amely bátyja, Tóth László (1912, Szombathely) angliai kiutazásának engedélyezésére vonatkozott. Tóth 1962–63 folyamán már megfordult Londonban, de

⁵⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – BELÜGYMINISZTERIUM III/I-1-B Alosztály – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. Budapest, 1966. VIII. 29. 69–72.

⁵⁷ Calder Walton: i. m. 11–23.

⁵⁸ Papp István: A BM II/9. (Környezetanalízis és Figyelő) Osztály. In: Cseh Gerő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): i. m. 242–259.

újabb kérelmét elutasították. Rybka megjegyzete, hogy ez a BM Útlevel-osztály hatásköre, ő csak érdeklődhet, de nem tud ígérni semmit. Gyurányi lekötelezettségét hangsúlyozta, mire az őrnagy jelezte, hogy e nélkül is segít. Rybka megkérdezte, hogy mit ért ezen, mire Gyurányi láthatóan zavarba jött, és csak annyit mondott, hogy legyen szó bármiről. Végül arra kérte az őrnagyot, hogy a Fény eszpresszóban hadd mutassa be testvérének. Tóth László szabadulása óta kisipari szövetkezetben dolgozott, az utazásra egy amatőr festészeti kiállítás szervezése céljából szeretett volna sort keríteni. Tóth a beszélgetés közben folyamatosan a rendszer iránti hűségét hangoztatta, ugyanakkor megemlítette, hogy kiskorú gyerekei vannak. A rendőrtiszt jelenlétében arról próbálta meggyőzni Londonban élő testvérét, hogy a helyzet megváltozott, ideje volna hazatérni. A tanár ekkor felfedte, hogy a Kultur Körtől egy éve nem kap meghívót, majd hozzátette, hogy a kinti magyarokkal eléggé korlátozottan érintkezik. Rybka a forradalom 10. évfordulójára való készülődés kapcsán remélt értesüléseket a tanártól, ám csalódnia kellett. Rybka arra következtetett, hogy Gyurányi az MI5 ügynöke, aki részletesen beszámolt a kettőjük közötti találkozásról, és a Kultur Kört is az ő megbízásukból látogatta. Az is erre utalt, hogy állítása szerint ír nemzetiségű menyasszonya az ENSZ egyik londoni szervénél volt titkárnő. Rybka úgy vélte: Tóth kiutazási kérelme érdemi ígéret nélkül is megfontolandó, mivel valahol olyan benyomást kelt az MI5-ban, hogy a magyar állambiztonság a családtagok közreműködésével törekszik Robert Hodges közelébe férkőzni. A magyar hírszerzés a valóságban erre nem gondolt, a brit elhárítás megtévesztésére és figyelmének elterelésére viszont igen.⁵⁹ Végül 1966. szeptember 27-én Molnár István rendőr őrnagy, alosztályvezető úgy döntött, hogy az ügygel a továbbiakban már nem foglalkoznak. Gyurányi Endre 1966. szeptember 13-án tiltólistára került,⁶⁰ de a Magyarok Világszövetségéhez (MVSZ) írt levele nyomán Fürjes János alezredes, az emigráció területén illetékes 7-es Osztály vezetője⁶¹ utasítására a beutazási tilalmat 1968. július 29-én törölték.⁶² Gyurányi ekkortájt állandó jelleggel Londonban élt, ahol egy-egy publicisztikai megnyilvánu-

⁵⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – BELÜGYMINISZTERIUM III/I-1-B Alosztály – Tárgy: Gyurányi Endre ügye. – Jelentés. Budapest, 1966. VIII. 29. 72–75.

⁶⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – BELÜGYMINISZTERIUM III/I-1-B Alosztály – Tárgy: Gyurányi E. Csaba ügyében HATÁROZAT. Budapest, 1966. IX. 27. 76.

⁶¹ Pál István – Szilágyi Ágnes (2018): „...kisebb-nagyobb csapást mértünk a jobboldali emigrációra...”, avagy az „Odier”-ügy. *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat*, XXX. évf. 4. sz. 29.

⁶² ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1806/66/T – [Gyurányi Endre] – Belügyminisztérium III/I-7. Osztály – Szolgálati jegy. – Budapest, 1968. VII. 29. 79.

lásával beleszólt az irodalmi emigráció életébe,⁶³ további sorsáról viszont nincs értesülésünk. Az 1960-as években az állambiztonság az Ausztráliába kivándorolt egykori magyar állampolgárok közül feltehetően Gyurányi Endrével „jutott a legmesszebbre,” de mint láthattuk, ez is messze volt az érdemi eredménytől. Az ötödik kontinensen élő magyarok közössége (a távolság és az emigrációs szervezetekre gyakorolt befolyásuk korlátozottsága miatt) a pártállami vezetés részéről enyhébb elbírálásban részesült, azonban az állambiztonság az ő csoportosulásait is igyekezett ellenőrzés alatt tartani.⁶⁴ (A magyar hírszerzés tényleges ausztráliai tevékenységének feltárása még folyamatban van!)

Utószó

Jogosan merül fel a kérdés: volt-e esélye a pártállami Belügyminisztériumnak arra, hogy Gyurányi Endrét meggyőzze az együttműködésről? Megítélésünk szerint nem, ugyanis az Ausztráliában végzett történelemföldrajz szakos tanár egyetemi éve alatt csak megerősítette az ifjúkorától benne lévő demokratikus elkötelezettséget. Az, hogy 1946-ban a szociáldemokrata párthoz csatlakozott, ahol minden bizonnyal Peyer Károly és Kéthly Anna voltak a példaképei, valahol a szülők konzervatív világnézetének meghaladására utalt. Gyurányi feltehetően a jóléti állam híve volt, ahol a demokratikus szabadságjogok és a szociális biztonságra törekvés egyaránt érvényesült, míg a Kádár-rendszerrel úgy vélekedhetett, hogy a többi államszocializmushoz képest kevésbé vállalhatatlan, ám a magyar társadalom ennél jobbat kívánna/érdemelne. (Gyurányi Endrének egy személyben sikerült megtestesítenie a rendszerváltáskori Magyarországon uralkodó politikai spektrumot, amely a középbaltól a középjobbig terjedt, azonban a jóléti előmenetel elmaradása, a 2008-as gazdasági válság negatív hatásai, valamint az identitáspolitika térnyerése miatt a populizmus könnyen a hatalmába kerítette).

⁶³ Gyurányi Endre (1967): A nemzeti önismeretről. *Új Látóhatár*, X. évf. 5. sz. 443–446.

⁶⁴ Kinga Constantinovits (2023): The Hungarian Diaspora in Sydney. Identity Consciousness and the Role of the Scout Movement. *Hungarian Cultural Studies. Journal of the American Hungarian Educators Association*, Vol. 16. 163–174. <http://ahea.pitt.edu> (letöltés dátuma: 2024. 01. 27.). DOI: 10.5195/ahea.2023.49

AZ ELSŐ MAGYAR KÍSÉRLETI NAGYJÁTÉKFILM FORGATÁSA, BUKÁSA, KÉPI FORRÁSAI. MANNINGER JÁNOS ÉS A *KÉTSZER KETTŐ* (1944–1945) CÍMŰ FILM

Pethő Tibor

Összefoglaló:

Manninger János 1944-ben forgatta, 1945-ben kényszerű okokból újratorogatta *Kétszer kettő* című, avantgárd ihlettségű, számos különleges beállítást tartalmazó filmjét. Az alkotást először a nyilas rendszer idején tiltották be 1944 végén. A háború után a tiltólistára került főszereplő személye miatt nem lehetett műsorra tűzni. Az átalakított, megrövidített film premierjét 1946 februárjában tartották. A bukást követően a rendező öngyilkos lett.

Kulcsszavak: forgatás, újratorogtatás, filmgyár, kísérleti film, nyilas

Abstract:

János Manninger shot his avant-garde-inspired film, *Kétszer kettő*, containing many special settings in 1944, and in 1945 he re-shot it due to forced reasons. The work was first banned during the Hungarian Nazi regime at the end of 1944. After the war, it could not be aired due to the identity of the protagonist, who was banned. The modified, shortened film premiered in February 1946. After the fall, the director committed suicide.

Keywords: shooting, reshoot, film factory, experimental film, Arrow Cross

Bevezető

Manninger János fényképész-filmrendező (1901. szeptember 12. – 1946. április 1.) 1944 késő tavaszán, kora nyarán vette filmre különleges beállításokat alkalmazó filmjét, a *Kétszer kettőt*, amelyet 1945-ben részben újratorogattak, illetve megcsonkítottak. Az alkotás az első magyar kísérleti nagyjátékfilm, amely mintegy harminc évvel előzte meg Bódy Gábor *Amerikai anizsát*.¹ A jómódú magyaróvári családból száрма-

¹ A magyar avantgárd film igazából a weimari Németországban született, elegendő Moholy-Nagy László, Gerő György, Balázs Béla és persze Manninger János munkásságára gondolni. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy hazai filmgyártás a húszas években alig

zó, eredetileg építésznek készülő Manninger a húszas években a Berlin melletti babelsbergi és staakeni stúdióban tanulta ki a filmkészítés mesterségét. Németországban három rövid némafilmet is forgatott, ezek közül a német szójátékon alapuló *Eine beinliche Angelegenheit* című 1928-as alkotása maradt fenn.² 1931-es hazatértét követően a Hunnia Filmgyár standfotósaként, a gyár fotólaboratóriumának vezetőjeként dolgozott, rövid időre Londonban is vállalt fényképész munkát. 1943-ban ő írta a *Fény és árnyék* című, Zsindelyné Tüdős Klára³ által rendezett film forgatókönyvét.

Az első forgatás (1944)

A város és vidék szerves egységét rendhagyó filmnyelvi eszközökkel ábrázoló *Kétszer kettő* alapötlete 1937-ben született, Manninger ekkor kezdte el írni a forgatókönyvet, amelyet hét éven át minden évben átdolgozott, új ötletekkel egészített ki. 1944 elején Zsindelyné Tüdős Klára – Zsindely Ferenc kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter felesége – támogatásával nyílt lehetősége arra, hogy a forgatókönyv végre kamera elé kerülhessen.⁴

A szokásos – a legegyszerűbb beállításokkal felvett, a melodramától a vígjátékokig terjedő skálán mozgó – hazai filmtermésből látványosan ki-
lógott Manninger *Kétszer kettő*je. Mind a forgatókönyvet, mind a kész al-

létezett, a másik okot Gara László a közönyben és a szakkörök értetlenségében jelölte meg. Gara László: Az abszolút film. *Magyar Írás*, 1926. 1. sz. 8. Az első hazai avantgárd filmnek Fejér Tamás, Kálmán Aladár és Pálos György *Az asszony és a gép* című, azóta elveszett alkotása tekinthető, amely párizsi nemzetközi amatőrfilm-versenyen második díjat szerzett. Peternák Miklós (1991): (szerk.): A magyar avant-garde film. In: *F. I. L. M. A magyar avant-garde film története és dokumentumai*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest. 18. A magyar avantgárd kísérleti filmkészítés fénykorát a Balázs Béla Stúdió 1959-es megalakulása hozta el. Itt készült Bódy Gábor 1975-ös diplomafilmje is. Bódynak eleinte szintén meg kellett küzdenie néhány tanára értetlenségével, csak utóbb ismerték el. Ahogy önéletrajzában írja: „A főiskola kezdetben nem akarta elfogadni, s csak a Pécsi Filmszemlén történt sikeres bemutatását követően akceptálta. Miután a film elnyerte a Mannheimi Nemzetközi Filmfesztivál fődíját (1976), a nemzetközi érdeklődés úgyszólván körbevitte a világon.” Bódy Gábor (2006): Önéletrajz. In: uő: *Egybegyűjtött írások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 20. Az *Amerikai anizixot* követő néhány ismertebb kísérleti nagyjátékfilm: *Álommasolatok* (1977. Erdély Miklós), *Vonattút* (1981. Erdély Miklós), *Lenz* (1986. Szirtes András) stb.

² A rosszul összeállított magyar változatot *Kezek-lábak* munkacímen a Magyar Nemzeti Filmarchívum őrzi.

³ Zsindelyné Tüdős Klára (Debrecen, 1895. július 20. – Budapest, 1980. április 16.) néprajzkutató, ruha- és jelmeztervező, az Országos Református Nőszövetség elnöke, a *Magyar Asszony* című folyóirat szerkesztője. A második magyar női filmrendező. Lásd még: Dizseri Eszter (1994): *Zsindelyné Tüdős Klára*. Kálvin János Kiadó, Budapest.

⁴ M. M.: Manninger János útja a standfotótól a rendezésig. *Moziújság*, 1944. március 15. 2.

kotást addig egyedülálló ötletek jellemezték.⁵ Nem véletlen tehát, hogy az 1944 tavaszán–nyarán számtalan invencióval, eredeti elképzeléssel forgatott alkotást a szakmai lapok nagy bizalommal várták.⁶ Manninger János így fogalmazta meg a szerzői szándékot: „*Meg akarom mutatni, hogy minden életfunkciónak, minden beidegzett ősi mozdulatnak, minden tárgynak megvan a maga vidéki és városi megfelelője. Ugyanazokkal a mozdulatokkal csutakolja a parasztleány a tehenet, és végzi a pesti mérnök a reggeli tornát.*”⁷

A filmet Kolczonay Ervin vállalkozása, a Dr. Kolczonay Filmgyártó és Filmkölcsönző Vállalat gyártotta, ők fedezték a költségeket, intézték az adminisztratív ügyeket.^{8,9} A fennmaradt iratok, illetve a szokatlan kameraállások alkalmazásáról szóló tudósítások¹⁰ alapján a forgatás menete részlegesen rekonstruálható. Először a vidéki jeleneteket rögzítették 1944 májusában a Borsod vármegyei Tardon; ekkor még csupán az ehhez szükséges színészeket szerződtették: a falusi pár szerepére két pályakezdőt, Borbíró Andreát és Szép Zoltánt, illetve Simon Marcsát, Gárday Lajost, Makáry Zoltánt, C. Turáni Endrét és Alszeghy Lajost.¹¹ A vá-

⁵ Jellemző megjegyzés: „Bizonyos mértékig forradalmi újítás lesz a magyar filmgyártásban, éppen ezért szakkörökben igen nagy várakozással tekintenek a Manning-film elé.” Tarka-barka. *Film Színház Irodalom*, 1944. április 6–12. 16.

⁶ Gy [Gyimesi Kásás Ernő]: *Kétszer kettő. A magyar föld és a magyar nép himnusza. Magyar Film*, 1944. május 1. 16.; Gy. K. E. [Gyimesi Kásás Ernő]: Befejeződtek a *Kétszer kettő* külső felvételei. *Magyar Film*, 1944. június 1. 13.; Érdekes technikai problémával kísérletezik Manning János... *Magyar Játékszín*, 1944. augusztus 17. 18.

⁷ M. M.: Manning János útja a „standfotó”-tól a rendezésig. *Moziújság*, 1944. március 15–21. 2. A folytatásban: „*Egyszer sem hangzik el az a szó, hogy magyar, úr és paraszt, a film mégis magyar lesz és megérzi belőle mindenki, hogy úr és paraszt, falusi és városi egymásra utalva élhet csak ebben az országban. Egymásra utalva, de úgy, hogy mindkettő megmarad a maga talaján, a maga életformájában. [...] Mintha felvevőgéppé alakulna át az egész ember, úgy beszél s szavai nyomán a kamera lencséjén keresztül varázsolja elének a füstös kávéházba a magyar falut, a zsiros földeket, melyekbe belehasít az eke vasa s a magyar életet, melybe élesen és tisztán világít majd bele a műterem lámpája...*”

⁸ Téves tehát a sajtó révén elterjedt megállapítás, hogy „maga írta a filmet, vállalta a rendezést és a fényképezést, hogy ebben a hármas minőségben maradéktalanul megvalósíthassa művészi elképzeléseit. Annnyira bízott a film sikerében, hogy saját vállalkozásában is készítette el: a maga megtakarított és a legközelebbi rokonaitól kölcsönött pénzt fektette a gyártásba.”; *Magyar életrajzi lexikon*. 2. kötet. L–Z. (1982): Akadémiai Kiadó, Budapest. 134. Tehát az is téves (?), hogy „a barátaitól összekapart pénzen akart létrehozni egy experimentális, különleges alkotást, ezért takargatta a nagyvilág elől”. Gyöngyösi Zoltán (2017): *Makk Károly nyomában*. Unicus Műhely, Budapest. 36.

⁹ Az Országos Nemzeti Filmbizottság (ONB) 1944. május 13-án előzetesen jóváhagyta, vagyis hivatalosan „tudomásul vette”, hogy a Kolczonay-cég *Kétszer kettő* címmel játékfilmet kíván készíteni”. MNL MOL K 159. 53. cs. Mozgóképek ellenőrzési ügyei. 1944. 1521–1595. 1549.

¹⁰ Gy [Gyimesi Kásás Ernő]: *Kétszer kettő. A magyar föld és a magyar nép himnusza. Magyar Film*, 1944. május 1. 16.; Gy. K. E. [Gyimesi Kásás Ernő]: Befejeződtek a *Kétszer kettő* külső felvételei. *Magyar Film*, 1944. június 1. 13.

¹¹ Uo.

rosi jelenetekhez a kor neves művészeit hívták meg, így Szilassy Lászlót (a városi mérnök), Somlay Artúrt (vezérigazgató), Kőváry Gyulát (nyomozó). Szilassy mellé a városi pár másik tagjának előbb Mednyánszky Ágit szánták,¹² ám ő ugyanabban az időben forgatta a Könyves Kálmán körüti Magyar Filmirodában a *Makkhetest*, így a szerepet végül Buttykay Emmi kapta.¹³

Az elkészült külső felvételeket nem mindenki tekinthette meg. A *II. Magyar Kívánsághangverseny* stábjában gyakornokoskodó, frissen érettségizett Makk Károly például „szeretett volna látni belőle egy musztert, odament hát Kolczonay Ervin gyártásvezetőhöz, aki sajnálkozva utasította el a kérését, mondván, hogy Manninger abba senkinek sem enged betekintést”.¹⁴ Ennek okára Gyimesy Kásás Ernőtől kaphatunk választ, aki láthatta az 1500 méternyi exponált nyersanyagot, és erről be is számolt a *Magyar Film* című szakmai lapban: „... a mostani anyag láttán végleg megerősödött bennünk az a hit, hogy ez a film azon az úton halad, amely a magyar filmgyártás megújítása felé vezet. [...] Úgy hisszük, hogy Manninger Jánosnak, aki a filmet írta és egyben rendezi is, ezekkel a felvételekkel máris sikerült biztosítania azt, amit legelső sorban ambicionált: hogy egy sajátos magyar filmet hozzon létre.”¹⁵ Manninger nyilván ezért nem engedte, hogy a becsesnek tartott félkész anyagot bárkinek levetítsék.

A vidéki jelenetek felvétele után született meg a végleges költségvetés. Az összkiadást 344 ezer pengőre becsülte a Kolczonay-cég, amelyet nagyrészt a Magyar Országos Központi Takarékpénztártól felvett 194 ezres hitel fedezett. A Hunnia Filmgyár – a szokásoknak megfelelően – 1500 pengővel egészítette ki az összeget a keskeny változat forgalmazási jogának átengedéséért cserébe (a mozgóképek 16 milliméteres, keskeny változata akkoriban a kisebb vidéki mozikba került). A gyártó cég önerőből 148 ezerrel járult hozzá a kiadásokhoz. Ezek a pénzek a gyártás lebonyolításáért cserébe a Hunniához kerültek, kiegészítve olyan biztosítéknak szánt tartalékokkal, mint a gyártási idő túllépése (15 ezer pengő), a díszletek – amelyeket saját költségén a gyártó készített – fennállási idejének túllépése (10 ezer). Az összkiadás ezzel 369 ezer pengőre emelkedett.^{16,17} Összehasonlításképpen: az 1942-es, szintén Kolczonay Er-

¹² Uo.; Makkhetes a Filmirodában, *Kétszer kettő* a Hunniában. *Esti Újság*, 1944. június 14. 6.; Két új film felvételeit kezdték meg. *Új Magyarország*, 1944. június 18. 13.

¹³ *Kétszer kettő* a Hunniában. *Magyar Szó*, 1944. június 23. 4.

¹⁴ Gyöngyösi Zoltán (2017): i. m. 36.

¹⁵ Gy. K. E. [Gyimesy Kásás Ernő]: Befejződtek a *Kétszer kettő* külső felvételei. *Magyar Film*, 1944. június 1. 13.

¹⁶ A Kolczonay Ervin filmgyártó és filmkölcsonzó levele a Hunnia Filmgyár Rt.-nek. 1944. június 15. MNL MOL Z 1126 Gyártási Főosztály 80. dosszié Kolczonay Ervin Filmvállalata 1941–1944.

¹⁷ A költségvetés fontosabb tételei: a zene 18 500, ebből a zeneszerző díja 7 ezer; a rendező kap 7500, az operatőr 8000, a kameraman 1500, a vágó 5400, a rendezőasszisztens

vin produkciójában készülő *Szerelmi láz* költségvetése 232 350 pengő,¹⁸ az 1943-as, megint csak Kolczonay által gyártott *Zenélő malomé* 320 ezer pengő,¹⁹ a Zsindelyné Tüdös Klára rendezésében (Manninger forgatókönyve alapján), a Harmónia Film által forgatott *Fény és árnyék* 365 ezer pengő,²⁰ az 1944-es *Három galambé* (Palatinus Film) a túllépési fedezetel együtt 313 ezer pengő volt.²¹ A *Kétszer kettő* tehát abban az esetben is a drágább filmek közé tartozott, ha figyelembe vesszük az 1942 és 1944 közötti inflációt; Kolczonay vállalkozásai közül pedig a legnagyobb szabásúnak tekinthető. A gyártó tehát bízott a sikerben.²²

A Budapesten felvett, nagyrészt fővárosi külső, illetve stúdiófelvételek rögzítését nehezítette, hogy a mérnököt alakító Szilassy László a nyár folyamán csigolyarándulásból eredő ideggyulladásban súlyosan megbetegedett.²³ Az őt megkereső újságíró, Szabó Józsefet is az ágyban fogadta augusztus végén, közölve vele, hogy „négy hónapja beteg. [...] Ma egy órára felkeltem, mert a Kívánsághangversenyt gyártó filmtársaság még nem forgatta le egy jelenetemet. Alaposan becsavart lábbal – nagy fájdalmak közben – játszottam el rövid szerepemet.”²⁴ A *Kétszer kettő* felvételei is hasonló okokból csúsztak.²⁵

A városi képek közül az egyik leglátványosabbról, a stúdióban felvett mulató-jelenetről a sajtó külön beszámolt. Az Orsy Gábor filmelméleti sorozatát illusztráló, a *Kétszer kettő* újító hatására utaló szakcikk szerint „érdekes technikai problémával kísérletezik Manninger János, a *Kétszer kettő* című film rendezője. A háttérvetítés új vizuális lehetőségeit kutatja egy lokál-jelenet keretében. Az előtérben zajló cselekmény s a háttérben mozgó vagy álló staffázs egymásra hatásából különlegesen érdekes és hatásos hangulatot hoz ki. [...] A térben szinkron módon folyó vagy ellentétes mozgások összejátszása beláthatatlan lehetőséget rejt még a film számára.”²⁶ Kurutz Márton film-történész úgy véli, *Dziga Vertov* munkáit idézi a zenei betét, „amelynek egy

3000, a segédrendező 300, a főszereplők 36 ezer, a kisebb szereplők 22 ezer, a statisztéria 8 ezer, a nyersanyag-labor 59 ezer, az állófotós 1500 pengőt. Uo.

¹⁸ Költségvetés: *Szerelmi láz*. 1942. május 22. Uo.

¹⁹ Költségvetés: *Zenélő malom*. É. n. Uo.

²⁰ Költségvetés: *Fény és árnyék*. 1943. december 22. Uo.

²¹ Költségvetés: *Három galambé*. 1944. augusztus 4. Uo.

²² Igazolja ezt, hogy minél előbb be akarta mutatni három premiermoziban, és engedélyt kért 8 darab 35 milliméteres kópia gyártására. A *Kétszer kettő* betiltása. *Magyarország*, 1944. november 22. 3.; MNL MOL K 159. 53. cs. Mozgóképek ellenőrzési ügyei. 1944. 1521–1595. 1549.

²³ Mudrák József (2008): *Volt egyszer egy filmsztár. Szilassy László élete*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő. 120.

²⁴ Szabó József: A tizéves színészi jubileumát szerényen ünneplő Szilassy László elmondja, miért szereti inkább a jellem szerepeket, mint sikereken gazdag bonviváni múltját. *Magyar Játékszín*, 1944. szeptember 7. 7.

²⁵ Mudrák József (2008): i. m. 121.

²⁶ *Magyar Játékszín*, 1944. augusztus 17. 18.

*táncosa volt csupán, de a látványt a táncos háta mögött megjelenő vetített képsorozat fokozta. [...] Mai szemmel ugyan határozottan érdekesnek tűnik a zene ritmusára változó, voltaképpen klipszerűen összeállított képsorozat, amelyben láthatunk metronómot, tangóharmonika közelijét, ugyancsak premier plan beállításban szaxofon billentyűjét kinyílni és becsukódni, majd erre válaszolva egy víziló kítátott, majd csukott száját. [...] De szerepel a snittsorozatban magyar kártya, balettozó láb, fel- és lecsapódó autóindex, sőt egészen közelről maga a táncos feje és lába is, paralel mozgásban a valódival, aki megállás nélkül ott táncol a vászon előtt.*²⁷

*Az elkészült film nagy sikerében mind Manninger, mind Kolczonay bízott: a forgatás közben készült állófotókból – a közeli őszi bemutató reményében – kiállítás nyílt a Scala mozi előcsarnokában²⁸ (92 darab, Manninger által készített fénykép szerepelt a tárlaton, ezek nagy része azóta elveszett vagy lappang). A Kétszer kettő pedig eleve úgy készült, hogy könnyű legyen németre szinkronizálni. A rendező tehát a külföldi forgalmazással is számolt.*²⁹

Betiltás

Nem csak a hírekben jelent meg, hogy a *Kétszer kettő* lesz várhatóan az őszi szezón érdekessége,³⁰ de a mielőbbi premierben bízva elkészült a film plakátja, P. Kiss Pál reklámgrafikus munkája.³¹

Az alkotást azonban az illetékes tényezők hosszú időn át nem vizsgálták, csupán a hungarista hatalomátvételt, 1944. október 15–16-át követően, novemberben került a megváltoztatott összetételű, a Nyilaskeresztes Párt kádereivel feltöltött filmcenzúra elé. A november 21-én délelőtt összeült, új, nyilas dominanciájú bizottság – Ostián Antal elnök, illetve Wanausz Károly, Zayzon Sándor tanügyi főtanácsos, Thoma Józsefné és Kapun József – a film betiltása mellett döntött, mert az „a közösségi érzés ápolására nem alkalmas, sőt a városi ember léha szórakozásainak bemutatásával a közösségi érzés fejlesztésére is ártalmas”.³² (A sajtó meglepő módon, a korábbi szokások ellenére, teret adott a hírnek, és beszámolt a *Kétszer kettő* betiltásáról.³³)

Kolczonay fellebbezését követően a bizottság már november 5-én összeült, ezúttal a Hunnia Filmgyárat is irányító nyilas filmkormánybiztos,

²⁷ *Féjezetek a magyar jazz történetéből 1961-ig.* Simon Géza Gábor (szerk.): Magyar Jazz-kutatási Társaság, Budapest. é. n. 211–212.

²⁸ *Pesti Hírlap*, 1944. augusztus 4. 6.

²⁹ Neustes aus der Filmwelt. *Pester Lloyd*, 1944. augusztus 3. 8.

³⁰ *Képes Híradó. Délbáb*, 1944. augusztus 5. 9.

³¹ *A Kétszer kettő* filmplakátja. *Magyar Játékszín*, 1944. szeptember 7. 27.

³² MNL MOL K 159. 53. cs. Mozcóképek ellenőrzési ügyei. 1944. 1521-1595. 1549.

³³ *A Kétszer kettő* betiltása. Magyarország, 1944. november 22. 3.; *Új Magyarország*, 1944. november 23. 6.

Bariss Dezső elnökletével. A fél 9 és fél 11 között tartott felülvizsgálaton – ebből másfél órát vitt el a vetítés – a tiltó döntést helybenhagyták.³⁴ A háború után sajtónyilvánossá vált híresztelés, amely szerint a betiltásban szerepet játszott az a tény is, hogy „a női főszereplő és a rendező házastársa nem árja származású,³⁵ bizonyítékokkal nem támasztható alá. Igaz, az akkori törvények szerint sem Buttykay Emmi, sem Manning János házastársa nem volt „árja származású”.

A *Kétszer kettő* végleges, a fellebbezés utáni betiltását nemcsak a *Budapesti Közlöny*ben jelentették meg,³⁶ de elrettentő példaként foglalkozott vele a hivatalos pártlap, az *Összetartás* is. A glossza felvezetőjében a név nélküli szerző megállapítja, hogy „számtalan destruktív, eszményeket típró, romboló hatású film került a letűnt világban a magyar közönség elé. Társadalmunk ziláltsága sok tekintetben rosszindulatú és káros hatású alkotásoknak köszönhető.” A cikk valószínűleg a cenzúrabizottság instrukciói alapján született meg, esetleg a bizottság egyik tagja írta, megjegyezve, hogy „az ülésen a *Kétszer kettőről* megállapították, hogy romlott szelleme és téves beállítottsága nem egyeztethető össze a mai korhangulattal s ezért betiltották. Megnyugtat bennünket az éber kritikával rendelkező cenzúrabizottság határozata, most már csak azt várjuk tőlük, hogy az eddig bemutatott, de még mindig műsoron lévő destruktív filmeket vizsgálják felül és rendeljék el azoknak is a betiltását.”³⁷ Hogy miért szúrta a *Kétszer kettő* a cenzorok szemét – amikor semmi olyat nem jelenített meg, amit ne tett volna korábban, esetleg leplezetlenebbül más magyar film is – nem világos. Feltehetően a *Kétszer kettő*vel akartak példát statuálni, vagy elhatárolódni a korábbi időszak filmgyártásától.

A cikk megjelenése után néhány órával a Vörös Hadsereg szinte teljesen bekerítette Budapestet, Budán pedig megjelentek az első szovjet katonák. Megkezdődött a főváros közel két hónapos ostroma, a nyilas filmcenzúra pedig – örökre – beszüntette működését.

³⁴ Gál Mihály (2020): *Cenzúrák és cenzúrák – Az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság tevékenysége 1920-1948*. Gondolat Kiadó, Budapest. 150.; MNL MOL K 159. 53. cs. Mozgóképek ellenőrzési ügyei. 1944. 1521–1595. 1549.

³⁵ Megkezdték egy magyar film náciitanítását. *Világ*, 1945. szeptember 27. 4.

³⁶ Azaz a közlemény Bariss Dezső aláírásával: „az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság 367/1944. eln. Szám. Előadásra alkalmatlannak találta: *Kétszer kettő* (Kolczonay Ervin) hangos színmű 5 felvonásban, a Hunnia filmgyárban 1944. évben készült, 2440 m hosszú mozgófényképeket. Budapest, 1944. évi december hó 9-én.” *Budapesti Közlöny*, 1944. december 20. 2. A végleges betiltás híre még: Végképp betiltották a *Kétszer kettőt*. *Nemzeti Sport*, 1944. december 22. 6.; A *Kétszer kettő* sorsa. *Magyarság*, 1944. december 7. 6.

³⁷ Betiltott film. *Összetartás*, 1944. december 24. 8. Kiemelés az eredetiben.

Újraforgatás

A *Kétszer kettő* egészen más okok miatt a háború után sem kerülhetett a közönség elé. Az egyik főszereplő, Szilassy László³⁸ (okkal vagy ok nélkül) ott szerepelt a háborús bűnösök 1945. május közepi, Balogh István miniszterelnökségi államtitkár vezette értekezleten összeállított, hivatalos lapban is közzétett listáján, de neve feltűnik a *Magyar Közlöny* betiltott filmeket felsoroló *Hirdetményében* is.³⁹ A tanácskozás azokat a filmeket is indexre tette, „*melyek főszereplői elsősorban Páger Antal, Szeleczy Zita, Kiss Ferenc, Muráti Lili, Szilassy László, Fedák Sári voltak*”.⁴⁰

A kor hisztérikus viszonyai között sokszor terjedtek el hazugságok, féligazságok a háborús bűnökkel megvádoltakról; különösen szembeötlő ez a színészek esetében. A hamis információk terjesztésében, kisebb ügyek rosszindulatú eltorzításában, illetve felnagyításában jelentős szerepet játszott a háború utáni sajtó is. Másrészt az is kétségtelen: a politikusok, közéleti emberek, kegyetlenségeket elkövető katonák, csendőrök, párt-szolgálatosok ügyeit még mindig könnyebb volt megítélni, mint művészek, jelen esetben pedig a színészek háborús és népellenes bűneit. Ezen a téren jóval több bizonytalansággal, következtetlenséggel, tévedéssel és szándékos ferdítéssel találkozhatunk.

Szilassy Lászlót azzal vádolták meg, hogy csatlakozott a Nyilaskeresztes Párthoz, részt vett a hatalomátvételben, a Margit körüli hungarista foglyok kiszabadításában, később Szeleczy Zitával, Kiss Ferencsel, Páger Antallal Szálasi kultúrértekezletén (ezt híradórészlet igazolta), majd a kegyetlenkedésekben. A színész 1945-ben Németországba (onnan Dél-Amerikába) menekült, filmjeit betiltották. A vádak az 1980-as évek végéig senki sem kísérelte meg cáfolni – mint ez például Páger Antal esetében 1956. szeptemberi hazatérte után nem sokkal megtörtént –, fordulatot csupán az emigrációból hazalátogató filmrendező, Hamza D. Ákos nyilatkozata hozott. Hamza azt hangsúlyozta, hogy „*Szilassy korántsem volt annyira jobboldali, mint ahogy ez máig él a köztudatban*”.⁴¹ A rendező nemcsak fölmentette őt a legtöbb addigi vád alól, de megalapozta azt a máig uralkodó narratívát, amely névazonosságon alapuló félreértéssel magyarázza a színész ügyében felállított bűnlajstromot, azt, hogy

³⁸ Szilassy László, *Szabó* (Nyírcsászári, 1908. február 13. – São Paulo, 1972. március 30.) magyar színész. 1936–37-ben a debreceni, 1937–1939 között a Belvárosi, 1939–40-ben a Magyar és az Andrássy úti, 1940–42 között a Pesti és a Vígszínház, 1944–45-ben a Nemzeti Színház tagja volt. A háború előtti és alatti évek egyik legnépszerűbb filmszínésze. A háború után külföldre távozott, ezt követően szélsőjobboldalissággal, népellenes bűnökkel vádolták meg. 1946-tól Braziliában, később Argentínában élt.

³⁹ *Magyar Közlöny*, 1945. június 17. 9.

⁴⁰ Rövidhír. *Szabad Nép*, 1945. május 12. 4.

⁴¹ Élő filmtörténet. Hamza D. Ákos a Magyar Filmintézetben. Szerkesztette: Balogh Gyöngyi. *Filmkultúra*, 1987. december 42.

emiatt Szilassyt nyilasnak, háborús bűnösnek hitték.⁴² Azóta viszont újabb adatok kerültek elő, amelyek a tömeggyilkosságokban való részvétel nem, de a nyilasokkal való szorosabb együttműködést igazolják.⁴³

Hogy a háború utáni időszakban Szilassyt bűnösnek találták – függetlenül igazság- (vagy részigazság-) tartalmától –, meghatározta a *Kétszer kettő* további sorsát. Manning az első híradásokból, de akár a filmgyári közeg révén is értesülhetett arról, hogy Szilassy László filmjeit, így a be tiltott mozgóképek listáján egyelőre nem szereplő *Kétszer kettőt* sem lehet játszani a jövőben. A tilalom ráadásul a film fennmaradását is veszélyeztethette, hiszen az értékes nyersanyagot általában újrahasznosították, felhasználták más célokra. A kialakult helyzetet Manning reménytelennek láthatta, mindezt tetézték az ostrom traumái. A megviselt idegrendszerű rendező ekkor, 1945 tavaszán követte el legelső, befejezetlen öngyilkossági kísérletét.⁴⁴

A filmet egyetlen módon lehetett megmenteni (és bemutatni), ha azokat a részeket, amelyekben Szilassy László felismerhető volt, újraforgatják. (Hogy az ötlet mikor merült fel először, azt pontosan nem tudni. Kétségtelen, hogy a háború után több, 1944-ben készült alkotást fejeztek be vagy egészítettek ki, illetve rövidítettek meg részben politikai okokból.⁴⁵)

A premierhez a gyártónak, Kolczonay Ervinnek is anyagi érdeke fűződött, a befektetett pénz, a forgatáshoz felvett kölcsön más módon nem térülhetett volna meg. Kolczonaynak az újraforgatáshoz megfelelő mennyiségű nyersanyag is a rendelkezésére állt. Ezt azonban az ostrom után több részletben a Magyar Kommunista Párt filmvállalata, a Magyar Filmipari Rt. (Mafirt) és részben az Orient Filmipari Rt. (a Szociáldemokrata Párt cége) eltulajdonította.⁴⁶ Az ellopott nyersanyagból a Mafirt

⁴² „A nyilasok úgynevezett számonkérő székének a vezetője ebben az időben egy Szilassy László nevű százados volt. Az ő rémtetteit, kegyetlen tömeggyilkosságait a névazonosság miatt sokan a filmszínésznek tulajdonították. A történelem nagyon ferdén és súlyosan ítélt ezáltal róla, pedig neki semmi köze nem volt ahhoz a Szilassy Lászlóhoz, még csak kinézésre sem hasonlítottak, az egy zömök ember volt. A filmszínész Szilassy mint tartalékos repülő főhadnagy 1944-ben Szabó László néven bevonult. Ez volt ugyanis az eredeti neve, a hadseregben pedig nem szerepelhetett színészneven. Ha lett volna a számonkérő széknel, ott is csak Szabó László néven szerepelhetett volna.” Uo. 42–43. Lásd még: Ábel Péter: Történelmi nyomozás I. Szilassy László vagy Szabó? *Színházi Élet*, 1990. május 6.; Történelmi nyomozás II. Szilassy László vagy Szabó? *Színházi Élet*, 1990. május 13.

⁴³ Pethő Tibor: A kiradírozott színész. Szilassy László ügye egykori sajtóforrások alapján. *Fórum*, 2023. 4. 151-164.

⁴⁴ Manning János búcsúlevele. 1946. március 16. Másolata a szerző birtokában.

⁴⁵ Ez történt többek között az 1938-as *Az örök titokkal* (rendező: György István), az 1943-as *Fehér vonattal* (rendező: Sipos István), az 1944-es *Vihar utánnal* (rendező: Daróczy József).

⁴⁶ 1945. szeptember 6-i beadványában hiába kérvényezte Kolczonay a nyersanyag kiadását. (Baky Marica: Ki szabotálja a magyar filmgyártást? *Demokrácia*, 1945. szeptember 27. 5.); Kolczonay Ervin: Nemzetek szövetsége. Menekültjog. *Hitel*, 1991. 18. sz. 61.

filmhíradókat kezdett el gyártani, amelyek segítségével az MKP fontos propagandaeszközhöz jutott.

A Kolczonay-cég ellehetetlenülését követően került képbe a Nemzeti Parasztpárt filmcége, a Sarló.⁴⁷ A vállalatnál Manningernek számtalan ismerőse volt, így a cégvezető, Ranódy László, aki 1939 óta gyakor-nokoskodott a Hunniában, Ranódy felesége, Kótzsián Katalin, a Hunnia korábbi titkárnője, vagy akár Makk Károly.

Az átalakításához mindenképp meg kellett találni a Szilassy Lászlót pótló színészt. Rövid válogatás után a filmet újragyártó cég, a Sarló Filmvállalat (a Nemzeti Parasztpárt vállalkozása) Várkonyi Zoltán⁴⁸ mellett döntött. A háború utáni súlyos gazdasági helyzetben a legoptimálisabb megoldásra kellett törekedni. Azokat a részeket, amelyekben Szilassy nem felismerhető, nem lett volna értelme például újra elkészíteni. (A fej alatt kamerázott, illetve meztelenül, felülnézetből a fürdőkádban álló, a leendő lakása életnagyságú alaprajzán sétáló Szilassy László ennek köszönhetően – a mozilátogató számára beazonosíthatatlanul – a jelenlegi változatban is szerepel.)

Az újraforgatást két tényező is meghatározta. Egyrészt a Sarlónak meglehetősen szűkös volt a nyersanyagkészlete. Emellett pedig figyelembe kellett venni, hogy az ostromot követő rendkívüli viszonyok között nem lehetett mindent újraforgatni, ezért a bemutatathóság érdekében bizonyos, a film egészét kevésbé befolyásoló jeleneteket el kellett hagyni. A kényszerű körülmények miatt a nagyjából másfél órás eredeti filmet 20–25 perccel meg kellett rövidíteni.⁴⁹ Az újra felvett, mintegy 500 méternyi betoldásból erre következethetünk.

A pótforgatáshoz ismét fel kellett építeni ugyanazokat a díszleteket. *„Ugyanazok a bútorok kellettek volna, de ezeket korábban már széthordták. Meg kellett újra csinálni. Újra kellett varrni a ruhák jó részét is. Amikor a megmaradt ruhákat a szereplők felvették, kiderült, hogy lötyög rajtuk. Az ostrom, a szörnyű tél megviselte őket. Fel kellett hizlalni a régi súlyára az egész színészgárdát.”*⁵⁰ *Pótolni kellett egy traktort és egy szürke Opel Kadett autót és mindemellett természetesen a jelmezeket is. A súlyos körülményeket jól mutatja, hogy például a filmben hangsúlyos fürdőszobai jelenetet félreeső, ócska vaskályhával fűtött melléképületben vették újra. Várkonyi beállt a kádba, és*

⁴⁷ Gyöngyösi Zoltán (2017): i. m. 36.

⁴⁸ Várkonyi Zoltán (Budapest, 1912. május 13. – Budapest, 1979. április 10.) kétszeres Kossuth-díjas magyar színész, filmrendező, színházigazgató, érdemes és kiváló művész.

⁴⁹ Pethő Tibor: *A Kétszer kettő* (1944–1945) helyreállításának alapkérdései. Kísérlet egy többszörösen csonkult avantgárd film rekonstrukciójára. In: *Doktorandusz hallgatók LX. konferenciájának tanulmányai*. (Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai – Konferenciák, műhelybeszélgetések, 18.) EKE Líceum Kiadó, Eger. 2022. 139–155.

⁵⁰ Páratlan filmműtét rengeteg akadállyal és bonyodalommal. *Fényszóró*, 1945. november 28. 18.

zubanyrózsa helyett a gondnok öntözőkannájából locsolták felülről hideg vízzel.⁵¹ A csempe mintájúra festett fal így is látványosan átázott, amint az a kész filmből megállapítható.⁵² Mindemellett Makk Károly szerint „nagy mutatvány volt, hogy mindazokat a közeli képeket, amelyekben Szilassy túl felismerhetőre sikeredett, reprodukálni lehessen az összes tárggyal és azok fényviszonyaival együtt”.⁵³ Az október végi pótforgatás Makk emlékei szerint egy hétig tartott,⁵⁴ amelyben a stáblistából kikövetkeztethetően Makk Hintsch Györggyel, Kótzsián Katalinnal, Végh György íróval együtt működött közre. (Az 1944-es változat esetében a rendező munkatársa Kálmánchelyi Pap Nóra volt.)

A rendelkezésünkre álló visszaemlékezések és dokumentumok alapján felmerül a kérdés: ki készítette az új változatot, mennyi köze volt hozzá Manningernek? Makk Károly talányosan „dugába dőlt Ranódy-kísérletnek”⁵⁵ nevezi az újraforgatást. Ahogy Makk monográfiája hozzáteszi, „Manningeret egyébként Makk csak az első napon látta a forgatáson, utána eltűnt: csináljanak a dologgal, amit akarnak”.⁵⁶ Kétségtelen, hogy az eredeti változat a stáb rendelkezésére állt; azt kellett csupán reprodukálni Várkonyi Zoltán közreműködésével. A korabeli lapok tudósításaiban is Ranódy László nevével találkozhatunk elsősorban. A *Népszport* november 4-i filmhíreiben arról írt, hogy „ismét dolgozik Ranódy László, a neves rendező, [...] Kétszer kettő négy címmel forgat filmet.”⁵⁷ Két nappal később pedig a Magyar Nemzet közölte, hogy Ranódy „most ismét aktív szerepet játszik a filmszakmában. Kétszerkettő című filmje most kerül a műterembe, e filmben Szilasi László által játszott szerepet Várkonyi Zoltánnal forgatják le.”⁵⁸ Ugyanakkor Ranódy László maga sem fogalmazott egyértelműen, amikor egy interjúban a filmről beszélt. „Az első igazi, nagy »gyártásunk« Manninger János Kétszer kettője volt. [...] Mi kivágtuk azokat a részeket, amelyekben [Szilassy László] szerepelt – s a jeleneteket újra leforgattuk Várkonyi Zoltánnal.”⁵⁹

⁵¹ Forgat a Sarló-film. *Esti Szabad Szó*, 1945. november 27. 4.; Sas György: Hetven év a Boulevard des Capucines-től a Gyarmat utcáig. A magyar film regénye. *Film Színház Muzsika*, 1965. április 9. 24.

⁵² A rossz körülmények, a pénztelenség következtében 1945-ben mindössze három játékfilm készült, 1946-ban pedig egy sem.

⁵³ Gyöngyösi Zoltán (2017): i. m. 36.

⁵⁴ Uo. 36.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Népszport*, 1945. november 4. 4

⁵⁸ Színházi hírek. *Magyar Nemzet*, 1945. november 6. 2. A tudósítás ugyanakkor több téves információt is közöl – ami értékéből jócskán levon. Szerepel a cikkben, hogy Ranódy az *Ének a búzamezőkről* és a *Szakadék* „címen magyar filmek kiváló rendezője”, holott csupán a forgatókönyvírója volt mindkét adaptációnak. Az előbbit Szóts István rendezte 1947-ben, az utóbbit pedig valóban Ranódy, de csak 1955-ben.

⁵⁹ Gantner Ilona: Negyedszázad emlékeiből. Sorsom – a kaland. Beszélgetés Ranódy

A bukás

A *Kétszer kettő* megkurtítását nemcsak a montázsszerűség, de a kifejezetten hétköznapi szüzsé is megkönnyítette: a párhuzamosan egymás mellett, egymással ugyanakkor ismeretlenül is kölcsönhatásban álló városi és falusi pár története erősen formális; életük összefonódását, város és falu szerves kapcsolatát klisészerűen ábrázolja a film – igaz, mozgásuk párhuzamba állításával, azt ellenpontozással feleseltetve egymással számtalan trükkfelvétel, különleges kameramozgás és -pozíció, illetve montázsok segítségével, filmes eszközökkel.⁶⁰ A történet kétszer két pár egymásra találásának, (ki nem bontott) konfliktusának, a kapcsolatok boldog beteljesülésének meséje, amely feltehetően szándékoltan sablon-szerű. Manninger az avantgárd hagyományos epikai megoldásokat elutasító alapállását magáénak vallva a történetnek eleve pusztán illusztratív jelleget szánt.

A filmnyelv minél gazdagabb használatára irányuló szándék a fennmaradt forgatókönyv és a két töredékből összeállított, jelenleg rendelkezésre álló csonka változat alapján is nyilvánvaló. Néhány példa: a gépészmérnöknek az ébredését követően percekig csak a keze és a lába látható. Arca csupán a rádió műsorára végzett reggeli torna alatt tűnik fel a vásznon. A forgatókönyv szerint és az eredeti változatban a kamera – egyedi, merész megoldásként – aprólékosan mutatja a mérnök reggeli tevékenységét a kávédarálástól, a kávéfőzéstől, a vízmelegítéstől, a kenyérpírtástól át a fürdésig, az öltözködés alatt sebtiben bekapott reggeliig. (Ennek bizonyos részeit a második verzióból anyagi okokból ki kellett hagyni.) Az öltözködést a rendező a jelenetnek különös dinamizmust adó úgynevezett stoptrükkal (a kamerát leállítják, majd ugyanabban a pozícióban újraindítják) oldotta meg: a városi főhős, a mérnök másodpercek alatt, a szobából ki- és belépve veszi fel utcai ruháját. Szintén szerepet játszott a stoptrükk abban a rövid képsorban, amelyben a városi pár a mulatót hirdető oszlop mögé még utcai ruhában lép, de a takarásból már estélyiben távozik (ez nem szerepel a meglévő kópián). Néhány egyéb rendhagyó megoldás: amikor a mérnök a munkahelyéről telefonál, arca a készülék forgó tárcsájának lyukain át tűnik elénk. Később menyasszonyával együtt

László filmrendezővel. *Népszava*, 1970. február 22. 9. Másutt ugyanígy fogalmaz: „A montázsszerű szerkezet azonban lehetővé tette, hogy ezt a szereplőt »kicséréljük«. Mintegy negyedében újraforgattuk a filmet...” Szemelvények egy negyedszázad film történeti dokumentumaiból. Ranódy László: Küzdeni kellett a rossz tradíciók ellen. *Filmkultúra*, 1970. 2. sz. 10.

⁶⁰ Manninger vallomások szavait idézve: „A film nagyon komoly munka. Sokszor nem is igazi filmet látunk, hanem filmszalagra fényképezett színpadi jelenetsorozatban elevenedik meg egy-egy forgatókönyv, nem pedig a film igazi nyelvén, vizuális módon előadva.” Gyimesy Kásás Ernő: 20 év fényben és árnyékban. Beszélgetés a jubiláló Manninger Jánossal, a Hunnia Filmgyár fotólaboratóriumának vezetőjével. *Képes Sport*, 1944. február 8. 11.

– felülnézetből kamerázva – végigsétál leendő otthonuk lakás méretű alaprajzán. (A városi képek egy része erős hasonlóságot mutat Manninger 1928-as, egyetlen fennmaradt némafilmje, a német kritika által kedvezően fogadott *Eine beinliche Angelegenheit*tel, amely kizárólag kezek és lábak segítségével mutatja be egy pár megismerkedését, egymásra találását.)

A megrövidített alkotást 1946. február 12-én két budapesti moziban, a Corsóban és a Décsiben is bemutatták. A *Kétszer kettő* – ebben döntő szerepet játszhatott a történet sablonszerűsége – gyakorlatilag belefulladt az érdektelenségbe; a közönség, Ranódy László emlékei szerint, a vetítés közben tömegesen hagyta el a nézőteret.⁶¹ A negatív fogadtatás következtében négy nap múlva le kellett venni a bemutatómozik műsoráról. „Film ekkorát még nem bukott” – idézte Manninger János szavait egy hetilap.⁶² Az egyébként is súlyos depresszióval küszködő rendező 1946. április 1-jéről 2-ára virradó éjszaka filmgyári irodájában öngyilkos lett.

A bukás ellenére a *Kétszer kettőt* vidéken és a külvárosi mozikban Manninger halála után közvetlenül, sőt még 1947–48-ban is vetítették;⁶³ miután levették a műsorról, a kópiákat utolérhette a kifutott filmek sorsa: nyersanyagát újból felhasználták. A filmet a későbbiekben elveszetteknek hitték, illetve befejezetlenként tartották számon. A hosszú időn át lapangó két – 35, illetve 16 milliméteres – kópiatöredék alapján 1995-ben új másolat készült, így az összeállított fragmentumok segítségével a csonka *Kétszer kettő* ismét vetíthető állapotúvá vált.⁶⁴ Az eredetileg 90 perces – 2440 méternyi – film hossza ma mindössze 67 perc.

Egy film idézetei

Manninger János filmjében számos megfejtendő képi allúzió található. Ezek két irányba mutatnak. Egyrészt a rendező saját életének momentumait, tárgyait emeli be utalásszerűen a *Kétszer kettő*be. Manningert a (magan)allúziókkal tűzdelt alkotási mód pályája során mindvégig jellemezte. Az 1928-as *Eine beinliche Angelegenheit*ban, amelyben – mint említettem – kizárólag kezek és lábak segítségével ábrázolja egy szerelmespár életét, egyetlen arc látható csupán: a kombinéban ébredező nő éjjeliszekrényén Manninger János frakkos fotográfiája áll. A *Kétszer kettő*ben Manninger egy rövid jelenet erejéig megint csak feltűnik: a vil-

⁶¹ Szemelvények egy negyedszázad film történeti dokumentumaiból. Ranódy László: Küzdeni kellett a rossz tradíciók ellen. *Filmkultúra*, 1970. 2. 10.

⁶² 2x2=öngyilkosság. Miért ment a halálba Manninger János filmrendező? *Demokrácia*, 1946. április 7. 4.

⁶³ Mozik műsora. *Új Szó*, 1947. április 12. 8.; Napirend. *Szegedi Népszava*, 1946. április 7. 8.

⁶⁴ Balogh Gyöngyi (é. n.): Magyar filmek nyomában. filmkultura.hu/regi/articles/prints/wake.hu.html. (letöltés dátuma: 2024. 03. 10.)

lamosvezető szerepében – kis híján elgázolva a női főszereplőt – rémülten felsikolt.⁶⁵ A sikoly gesztusa önmagán túlmutatva ma már nem értelmezhető, ám a rendező számára fontos, a húszas évek berlini avantgárd mikrovilágában külön jelentéssel bíró motívumot idéz. Manninger első, önmagáról készített sikoly-trükkfelvétele 1929-es: a képet barátjának, a „magyar dadaizmus” jellegzetes alakjának, Pán Imrének ajánlotta.⁶⁶

Hasonló magánéleti vonatkozást hordozhat – a korábbi otthonait körülhatároló utcablák megjelenítésén túl – a filmben szereplő Kakadu mulató is. Előképét a híres berlini, a második világháborúban súlyosan megsérült, majd utóbb lebontott, a Kurfürsterdamm és a Joachimsthaler Straße sarkán állt egykori Kakadu bárban találhatjuk meg, amelyet Manninger berlini éveiből jól ismerhetett.

A magánéleti utalások mellett a posztmodern nagyon korán megelőlegező gesztust sejtethetünk Manninger János több filmbeli idézetében. Mindez nem egyszerű másolás, sokkal inkább bizonyos képek új kontextusba helyezésének, új jelentésteremtésnek vagy akár egyszerű játékoságnak a szándéka rejlik mögötte.

Manninger a *Kétszer kettő* készítése során alapvetően két rendező filmjeire támaszkodott: Fejős Páléra és Walther Ruttmannéra. Fejősnek az Amerikában forgatott 1928-as *Lonesome – A nagyváros mostohái* című alkotása egyrészt történeteimeiről jelenik meg a *Kétszer kettőben*. A némafilm (amelyet utóbb részben szinkronizáltak) a Manninger-szüzséhez hasonlóan egy pár megismerkedésének története, akik a vidámparki forgatagban elveszítik egymást – miközben csak partnerük keresztnévét tudják –, ám a legreménytelenebb pillanatban (kiderül, hogy szomszédok) összetalálkoznak. A Manninger-alkotás városi sztorijában gyakorlatilag ugyanez (szórakozás az Angolparkban – kizárólag a keresztnév ismerete – egymás elvesztése) játszódik le egyetlen különbséggel: a nő és a férfi nem szomszédok, hanem egy munkahelyen dolgoznak. A történetmesélésen túl Manninger gesztuselemeket és részleteket is átvett a *Lonesome*-ból a *Kétszer kettőbe*: a férfi sietve magába tömi a reggelit, miköz-

⁶⁵ A szereplés amúgy sem volt idegen a rendezőtől. Ahogy nemrégiben Kurutz Márton filmtörténész felfedezte, két, a harmincas években forgatott filmben is megjelenik Manninger. Az egyikben, a *Helyet az öregeknek* című 1934-es vígjátékban csupán a hangját halljuk: önmagát, a fotóst alakítja, „Manninger úrnak” szólítják Bársony Rózsi és Halmay Tibor jelenetében. A másikban, a *300 ezer pengő az utcán* címűben (1937) egy hírlap fényképészét formálja meg, a jelenetben Vízváry Mariskával és Kabos Gyulával beszélget.

⁶⁶ Orosz Márton művészettörténész, tipográfus a kérdésről folytatott levelezésünkben arról írt, hogy a sikoly-ikonográfia noha valóban nagyon izgalmas a háttere egyelőre nem világos. „Némafilmek gesztusnak tűnik nekem, nem a *Munch-festmény* parafrázisának, hiszen korban sem teljesen stimmel a dolog, és a *Jugendstil*ra ekkoriban még kevésbé reflektáltak a művészek. Ugyanakkor az igaz, hogy Németországban volt akkoriban egy Böcklin-láz, és Böcklin figurái (pl. *Froschkönig*) hasonló fizionómiákat produkáltak.”

ben az órát nézi; éppen beér a munkahelyére (erről egy óra segítségével is meggyőződhetünk Fejősnél éppúgy, mint a *Kétszer kettő* forgatókönyvében); mindkét pár áthalad a vidámparkok kedvelt eszközén, a forgó hordón; szédítő utazást tesznek a hullámvasúton, kabalatárgyat vásárolnak. Sokszor az általuk használt eszközök is azonosak. Például a „jósautomata,” amely mindkét filmben szerepet kap (Manningernél ironikusait).

A másik Fejős Pál-alkotás, az 1932-es, Magyarországon forgatott (majd a bemutatót követően megbukott) *Ítélt Balaton* néhány fontos pillanata szintén megjelenik a *Kétszer kettő*-ben. A falusi búcsúban játszódó jelenetének egy része majdnemhogy kockánként megfeleltethető Manninger falusi búcsújának: késekkel teletűzdelt fapiramissal játszik Fejősnél egy, a *Kétszer kettő*-ben két férfi, a háttérben mindkét esetben elhalad két csendőr, a randevúra hívott lány pedig mézeskalácsszívet kap ajándékba.

Walter Ruttmann oeuvre-je szintén több ponton is hatással volt a *Kétszer kettő*-re: az 1927-es *Berlin, egy nagyváros szimfóniája*⁶⁷ című némafilm mindenekelőtt a cselekmény háttérbe szorítását tekintve, szemléletében. Mind a Ruttmann-opusra, mind a *Kétszer kettő*-re, a szerzői szándéokra érvényesnek tekinthetjük Gerő György 1927-es sorait, amelyek visszatükrözik azt is, mit kifogásolt a rendező a hagyományos filmgyártásban: „*A film nem az emberi cselekvést reprodukáló művészet. A mai naturalista film legnagyobb hibája és tévedése, hogy egy cselekvéssorozat ábrázolásával próbál önálló alkotást létrehozni. [...] Az ilyen filmek végignézésénél a szemlélő a különböző képek értelmi összekapcsolásával teremti meg azt a mesét vagy történetet, melyet a képek időben egymásután elmondani próbálnak. Belső és filmszerű asszociáció ezekben a filmekben nincs, csak a téma, melyet közölni próbálnak, kapcsolja össze és irányítja a felvételeket.*”⁶⁸ Noha a *Berlin-film* és a *Kétszer kettő* között más téren jelentős a különbség, a bírálatok a cselekményt érintő közös vonás miatt mégis sokszor hasonlóak. 1927-ben Siegfried Kracauer a *Frankfurter Zeitung*-ban például Ruttmann alkotását úgy jellemezte, hogy az „tartalom nélküli, a szociális valóságot elkendőző formalizmus,” illetve „összezavarodott elképzelések összege, amelyet irodalmáragyak főztek ki a nagyvárosról...”⁶⁹ Manninger esetében ugyanez más szavakkal: „*Gyenge, vértelen cselekmény, érdektelen, semmi újat, szépet nem adó darab. A szereplők lelki életének ábrázolása kezdetleges...*”⁷⁰

⁶⁷ Az eredeti cím: *Berlin: Die Symphonie der Großstadt*.

⁶⁸ Gerő György: Film. *Dokumentum*, 1927. január 17.

⁶⁹ Az idézet forrása: Aline Helmcke – Frédéric Krauke – Andreas Haus (2008): Filmvázlatból mozi: A nagyváros dinamikája. Utóirat. *A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete*, 2. 22–23.

⁷⁰ *Néplap*, 1946. február 3. 3. A kevés kritika közül érdemes említeni egy másikat is: „*Egy Szigligetiesen naiv népszínmű és egy ledér vígjáték vadházassága: a feleket csak pillanatnyi szeszély tartja egymás mellett. Semmi okát nem tudja adni a darab annak, hogy ezt a két önmagában is semmitmondó elemet közös filmtekercsre gombolyította fel. [...] Az újonnan befejezett magyar film a régi átlaghoz képest mégis haladást mutat, főleg egy szempontból: tu-*

Manningerre a Fejős-filmekénél észrevehetően erősebb hatást gyakoroltak Walter Ruttmann képkompozíciói. Néhány szinte megegyezik: a budapesti Angolparkban a Berlin-filmével azonos, jellegzetes, zuhanás előtti szögből fényképezik a hullámvasutat; a *Kétszer kettő* elején a falusi tejet vonat szállítja Budapestre. A ma rendelkezésre álló képsorozat ugyan csonka, ám a forgatókönyv sorai – nem tudni, hogy megvalósultak-e az ott leírtak – megint csak Ruttmann filmeleji idézik: „*A mozdonyvezető házikója fölött előre tekintve előtérben a pöfögve haladó vicinális-mozdony, azontúl a végtelenségbe vesző sínpár... [...] a kép közepén, egészen távol a sínpár fölött feltűnik a Budapest felirat, amely hozzánk gyorsan közeledve óriásira növekszik.*”⁷¹ A néhány másodperccel később, a Budapestre érkezés után megjelenő tejüzembeli tejadagoló képe egy az egyben a Berlin-filmből való (ez viszont nem szerepel Manninger forgatókönyvében). Néhány kocka erejéig a *Kétszer kettő* megidézi Ruttmann utolsó, már a második világháború idején készült, 1940-es, a német fegyvergyártást propagáló rövidfilmjét (*Deutsche Panzer*): mindkét kép kiindulópontja a mérnöki tervezőasztal, innen jut el a gyártósoron át a kész páncélosig – Manninger esetében a kész traktorig.

Fontos vonása a *Kétszer kettő*-nek a különböző képek, mozgások egymással való analógiaalapú megfeleltetése. Említettem már: ugyanúgy lengeti, illetve emelgeti-forgatja a súlyzót reggeli ébredése után a mérnök, mint ahogy csutakolja, illetve feji a tehenet a parasztember. A páternoszter a cséplőgép szállítószalagjával, a gémeskút pedig a daruval kerül párhuzamba. Mintául részben megint csak Walter Ruttmann szolgált, akinek 1933-ban Olaszországban forgatott *Acciaiőjában* a vidámparkban ellökött bika mozgása fehéren izzó vascsík zuhanásába megy át, s a rendező párhuzamba állítja a vurstliban játszó karmester kézmozdulatait egy üzembeli gyártási folyamatot irányító munkásemberével is. Előképek tekinthető ebből a szempontból Dziga Vertov 1929-es szovjet némafilmje, az *Ember a felvevőgéppel* (amely a lavórban való mosakodást, az utcai tárgyak slagozását és az ablaktisztítást vonja egymással analogikus viszonyba), és a hangos korszakban Busby Berkeley *Gold diggers of 1935* című amerikai musicaljének szürreális betéte (a kintorna és a ceruzahegyező tekerőjének mozgását állítja párhuzamba).

datosan és tehetésesen igyekszik igénytelen mondanivalóját legalább filmszerűen, képekben fejezni ki.” *Új Ember*, 1947. január 5. 8.

⁷¹ Forgatókönyv, 1944. 8.

A vidéki felvételek ihletőjét fedezhetjük fel Alekszandr Dovzsenko *Zvenyigorájában* (1928). Man Ray 1926-os *Emak Bakia* című francia kísérleti némafilmjének néhány kockája pedig a kezek-lábak előképeként is értelmezhető. A listát feltehetően még hosszan lehetne sorolni, a párhuzamokat feltárni. Ezeknek gyakorlati haszna is lehetne: segíthetnek a *Kétszer kettő* elveszett részeinek elméleti rekonstruálásában, amelyet a filmkockákon felfedezhető jelek, a forgatókönyv bizonyos elemei, illetve a korabeli leírások alapján – véleményem szerint – legalább részlegesen megvalósítható.

MENTETT KÖNYVEK ÉRTÉKEI – KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK EGY SCHLESINGER-KÖTET ALAPJÁN

Szabó Andrea

Habent sua fata libelli.

(Minden könyvnek megvan a maga sorsa.)

Terentianus Maurus

Összefoglaló:

Jelen tanulmány egy hagyatékban fennmaradt és az olvasó által a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár számára ajándékozott, Schlesinger József Könyvkereskedése által forgalmazott, *Imakönyv az év minden napjára* című köteten keresztül igyekszik összefoglalni egy mentett könyv és egykori tulajdonosa utáni kutatás történetét és ezen keresztül egy mentett könyv tanulmányozásában rejlő lehetőségeket is, hiszen egy-egy ilyen kutatás nemcsak könyvtörténeti, tipográfiai, de vallástörténeti és kultúrtörténeti értékkel is bír. A könyvek nem csupán akkor lehetnek vizsgálódás kiindulópontjai, ha könyvritkaságok, de egykori tulajdonosuk sorsának megismerése, a történelmi korszak is további érdekes adalékkal szolgálhat.

Kulcsszavak: könyvkereskedelem, héber nyelvű könyvkiadás, vallásos irodalom, építészet, oktatás, művelődéstörténet, családtörténet, Európa, Magyarország

Abstract:

The present study attempts to summarise the history of a rescued book and the search for its former owner, and through it the possibilities of book history research, through a volume entitled *Prayer Book for Every Day of the Year*, which was donated to the Szabó Ervin Library by the reader and distributed by József Schlesinger's Bookshop.

A volume that has survived in a bequest holds a wealth of research potential, not only in terms of book history and typography, but also in terms of religious and cultural history. Books can be a starting point for research not only if they are rare, but also if they can be used as a source of further information on the fate of their former owners.

Keywords: book trade, Hebrew language publishing, religious literature, architecture, education, cultural history, family history, Europe, Hungary

Bevezetés

A modern könyvtár ma már a digitális kiadványok „E-Gutenberg-galaxisában” bolyongó olvasó igényeit is igyekszik kiszolgálni. A könyvkiadók évente sokezer friss megjelenésű kötetrel örvendeztetik meg a gépelt gondolatok rajongóit, legyen szó szépirodalomról, krimiről vagy az oly sokak által mindmáig kedvelt romantikus irodalom témájáról. Ennek ellenére számos könyvtárhasználó tartja a megunt vagy számára érdektelenné, így egyben értéktelenné is váló, egykor a családi könyvtár részét képező, régi kiadású kötetek menedékének magát a könyvtárat. Az 1960-as és '70-es években szinte kivétel nélkül minden családi könyvtár polcán megtalálható hazai és külföldi népszerű szépirodalmi kiadványok és szakácskönyvek kidobásra ítélt kupacának mélyén is igazi kincsekre lelhet a figyelmes könyvtáros.

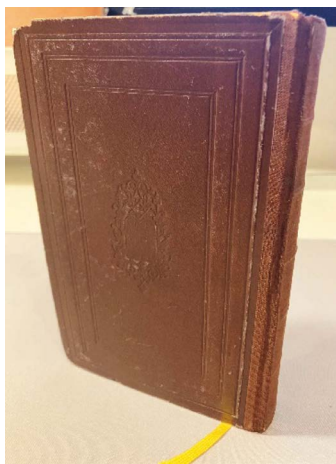
Egy könyv elértéktelenedését nem feltétlenül külleme vagy – sokszor ideológiai – tartalma okozza, hanem egyszerűen maga a megértés és a kötődés hiánya. A régi gót vagy héber betűkészlettel szedett vallási témájú könyvek is – főként, ha sérült állapotban vannak – sokszor csupán azért menekülnek meg az enyészettől, mert sokak számára még ebben az állapotukban is „könyvek” maradnak. A kötetek korábbi tulajdonosának személye – a kézzel írt bejegyzések, esetlegesen előforduló ex librisek ellenére – is sokszor ismeretlen marad. Nincs, akit megkérdezzenek, ki és mikor és miért vásárolta vagy hogyan örökölte a kötetet, vagy szándékosan lett-e feledés tárgyává, hiszen a magyar történelem viharos évszázadai, a 20. század két legnagyobb világegése is számos alkalmat szolgáltatott erre.

Jelen írás is egy könyvtári ajándékkönyv történetén keresztül igyekszik bemutatni egy lehetséges kutatás anyagát, hogy egyetlen kiadvány apró részleteit szemügyre véve mennyi fontos és értékes mozaikdarabkát illeszthetünk a helyére, így abból nem csupán egy család- vagy élettörténet, de a kulturális és vallási közeg, a könyvkiadás- és könyvkereskedés, a korszak történelme is kibontakozhat. Jelen példa is mutatja, hogy a kutatás bizony sokszor megakadhat, és a zsákutcák maguk is rengeteg tanulsággal szolgálnak.

A könyvről

A kis barna kötet ajándékként érkezett a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Üllői úti fiókkönyvtárába* 2023-ban. Lapjainak egy része kiszakadt a fűzött kötésből, pizsoklapjai elhasználódtak és az eltelt közel száz év elémésztette a ragasztásokat és az oromszegőket is. A fentieket leszámítva

a viszonylag jó állapotú antikvár könyvön olvasható héber cím a következő: **Imakönyv az év minden napjára**. Kiadja: „*A Pesti Izr. Hitközség*”.

1. ábra: A könyv borítója.
(Forrás: A szerző felvétele.)

A könyvkereskedés pedig a századfordulótól Budapesten is tevékenykedő, kifejezetten a vallásos irodalom könyveinek kereskedelmére szakosodott *Schlesinger József Könyvkereskedése*¹ volt, amelynek boltja az akkori Budapest VII. kerületében található Király utca 1. szám alatt működött – a híres Orczy-házban² – egészen a II. világháború időszakáig. A nyomdai tevékenységet a Gewürz Ferdinánd-nyomda végezte,³ Schlesinger Adolf felkérésére.

¹ A szerző a Schlesinger Könyvkereskedés történetét feldolgozó részletes, illusztrált publikációját 2025 őszén tervezi megjelentetni.

² A híres Orczy-ház történetét számos kiemelkedő, Budapest történetével foglalkozó szakirodalmi mű tárgyalja. Erzsébetváros történetének és a pesti, majd a budapesti zsidóság történetének kiemelkedő jelentőségű helyszíne volt ez az épület, amelyet annak részleges beomlása után 1936-ban lebontottak, és helyére épültek az ún. *Madách-házak*. Perczel Olivér kötetében az 1914-ben a Király utca 1. szám alatt működő üzletek sorában megtaláljuk Joseph Schlesinger „héber könyvkereskedését”. Perczel Olivér (2014): *Ipar és kereskedelem Erzsébetvárosban. A városegysítéstől az I. világháború időszakáig*. Erzsébetvárosi Önkormányzat, Budapest. 180.

³ Érdekesség, hogy a könyv első kiadás nyomdai munkálatait a Viktória-nyomda végezte az 1900-as évek elején. A borító a második kiadás alkalmával sem változott, továbbá a terjedelem is megegyezett az első kiadásával, egyedül a könyv méretei tértek el némiképp: az első kiadás 18x11 cm, míg a második kiadás 17,4x12 cm nagyságú.

2. ábra: Javitás előtti és utáni állapot.
(Forrás: A szerző saját munkája és felvétele.)

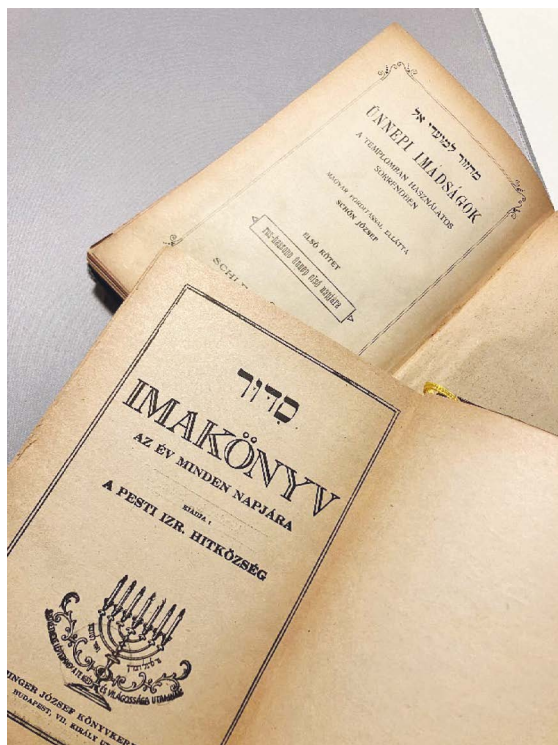
3. ábra: Az Orczy-báz a Károly körút és a Király utca sarkán, 1900. Klösz György felvétele.
(Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.07.183)

A kétnyelvű (héber–magyar) könyv számos polgári fiú- és leányiskolában kötelező izraelita hitoktatási anyag volt,⁴ a vallási tárgyú kiadványok

⁴ A hitoktatásban használt könyvek listáját az iskolák által évenként kiadott ún. iskolai

sorozatába illeszkedve, csakúgy, mint a szintén Schlesingerek által árusított *לא ידעומל רוחמ* – *Ünnepi imádságok – A templomban használatos sorrendben (I–IX.)* kötetei is. Az *Ünnepi imádságok* fordítója Schön József volt. Az imakönyv az általa fordított és a századfordulón megjelent *Mákszór imádságoskönyv az év minden ünnepnapjára 1–4.* alapján készülhetett. A kiadványban a kiadás éve sajnos nem szerepel.

Az imakönyv néhány magyar mondattól eltekintve héber nyelvű, így használójáról – akinek ceruzás bejegyzése nevét és iskolai évfolyamát jelöli (*R. Katalin, I. a osztály*), feltételezhető, hogy nem voltak olvasási nehézségei ezen a nyelven. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a kiadványban szereplő szöveg olvasását megkönnyítette a magánhangzókat jelölő pontozás feltüntetése és az ún. *diakritikus pont*⁵ használata is, amely sok nyomtatott szövegben nem szerepel.

4. ábra: Az Imakönyv és az Ünnepi Imádságok.
(Forrás: A szerző felvétele.)

értésítők hasábjain megtalálhatjuk. E kiadvány még az 1930-as évek elején is kötelező tankönyvként szerepelt az „izraelita/Mózes vallású” tanulók esetében.

⁵ A *š* (*szin*) és a *š* (*sin*) hangzók egymástól való megkülönböztetését segítő pont (a bal vagy a jobb szár tetején).

Schön József⁶ kiemelkedő szaktekintély, fordító és számos pedagógiai és oktatási témájú szakcikk publikálója volt magyar és német nyelven egyaránt. Figyelme nem csupán a korszerű népnevelésre, de a nők oktatására is kiterjedt. Számos publikációja jelent meg a Néptanítók Lapja, a Magyar Paedagogia,⁷ az Ethnologische Mittheilungen, a Magyar Nyelvőr és a Nemzeti Nőnevelés hasábjain 1870-től egészen haláláig.

A könyv apró rejtélyei

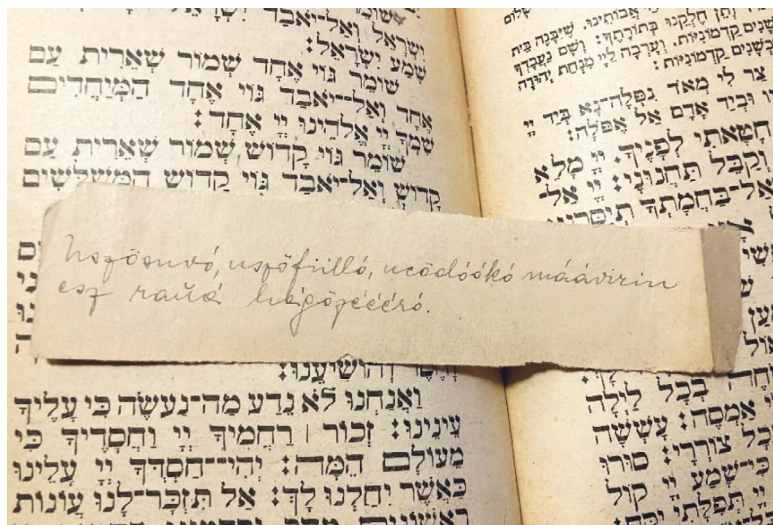
5. ábra: A könyvben talált meghívó részlete.
(Forrás: A szerző felvétele.)

Egy-egy régi könyv sok apró meglepetést tartogathat olvasója számára. A lapok között elrejtve rábukkanhatunk sok-sok évtizeddel ezelőtt hasz-

⁶ Borovszky Samu *Magyarország vármegyéi és városai* című kiadványban a Schön József-szócikknel az alábbi információkat találjuk: „Schön József, igazgató-tanító és pedagógiai író, szül. 1846 május 3-án Szillben. Több évi vidéki tanítóskodás után Budapestre került, hol 1899 óta népiskolai igazgató. Számos pedagógiai cikket és elemi iskolai tankönyvet írt. Nevezetesebb önálló művei ezeken kívül: *Paedagogus és szaktudós*. Bpest, 1879. – *A tanítás művészete*. U. o. 1899. – *A szocializmus ismertetése*. U. o. 1899.” <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/somogy-varmegye-153D7/irodalom-tudomany-es-muveszet-15962/schon-jozsef-15AAD/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTY2hedTAwZjZuIEpzdTAwZjN6c2Vmln0.> (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.)

⁷ Schön József (1902): A tanítóképzésről. *Magyar Paedagogia*, 11. sz. 476–488.

nált kártyanaptárra, újsághirdetésre, számlára, akkoriban meghitt talál-
kák emlékét őrző préselt virágok maradványaira is. Sok apró papírt hasz-
náltak könyvjelzőként, jegyzetpapírként is. Szerencsére e könyv is rejtett
felfedezésre váró jegyzetet.

6. ábra: A szöveg egy részének fonetikus átírata könyvben.
(Forrás: A szerző felvétele.)

Egy, az adott oldalon található ima részletének fonetikus leírása bújt meg a 126-127. oldalak között. Ennek hátoldalán egy meghívó részlete látható, amely a Pesti Izraelita Hitközség eseményére invitálja a hölgyeket („női ért”), 1943 februárjában. A meghívón pedig Dr. Kohn Zolt(án) hiányos neve szerepel, beosztását tekintve tanfelügyelő. Az 1942-es iskolai értesítő szerint ekkor Dr. Kohn Zoltán lakcíme Budapest XIV., Kolumbusz-u. 18. volt.⁸

Ki volt Dr. Kohn Zoltán?

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának emlékhelyeként működő weboldalon az alábbi összefoglaló áll dr. Kohn Zoltán neve alatt:

„Születés helye, ideje: Budapest, 1902. március 31.

Halál helye, ideje: Budapest, 1944. december

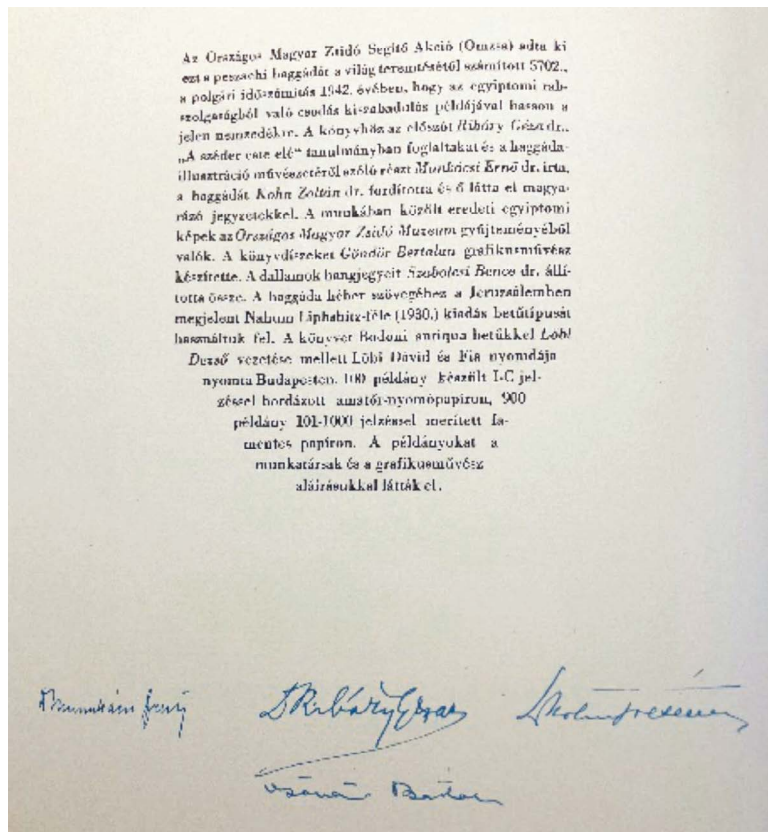
Foglalkozás: rabbi, tanár

Státusz: lelőtték

Egyetemi tanulmányait az Országos Rabbiképző Intézetben és a budapes-

⁸ Iskolai Értesítők: Pesti izraelita hitközség gimnáziuma. Budapest. 1942. 42.

*ti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte. 1927-ben szerzett a budapesti tudományegyetemen bölcsészdoktori címet. A Pesti Izraelita Gimnázium vallásánára, valamint az OMZSA Haggada szerkesztője és munkatársa volt. 1939-ben vallástani főfelügyelő, majd világi tanfelügyelő lett.⁹ 1943-ban az Országos Rabbiképző Intézet előadója, 1944-ben pedig a Zsidó Tanács ügyvezetője lett. 1944 decemberében Budapesten nyilas pártszolgálatosok lelőtték.*¹⁰

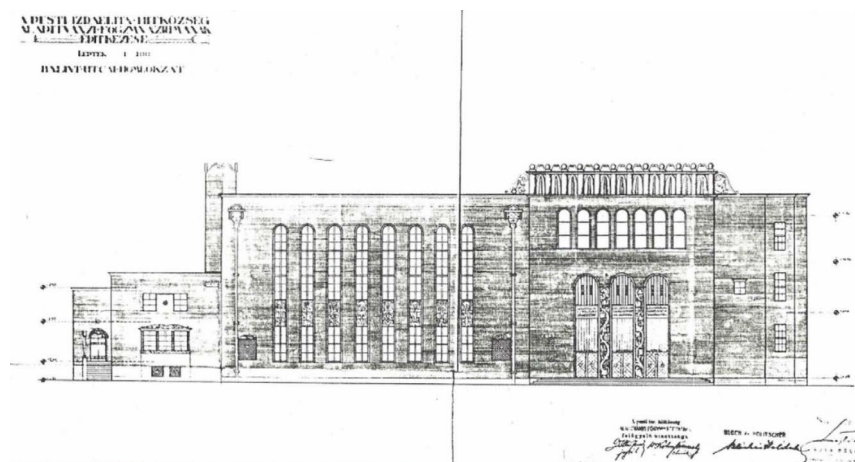

7. ábra: Az OMZSA által kiadott Haggada belső lapja a szerzők, köztük a fordító, dr. Kohn Zoltán aláírásával (a jobb szélén).
(Forrás: A szerző tulajdona és felvétele.)

⁹ Kiemelés az eredetiben.

¹⁰ <https://emlekhely.btk.elte.hu/profile/dr-kohn-zoltan/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.)

A Pesti Izraelita Főgimnázium

8. ábra: Lajta Béla egyik első terve 1913-ból.

(Forrás: <https://indafoto.hu/fovarosiblog/image/22409131-0fe2f80b>)

Az egyleti gyűlésre invitáló papír részlete segített behatárolni azt az időszakot, amikor a könyvet aktívan használhatták. Az, hogy a papír firkapapírként szolgált, arra enged következtetni, hogy az esemény már elmúlt, és a maradék meghívót már csak erre a célra használták a továbbiakban, tehát mindenképpen 1943. február után készülhetett a kézi jegyzet. Ugyanakkor a rajta szereplő kézírás nagyon különbözik a könyv belsejében található ceruzás névbejegyzéstől, amely láthatólag gyermek-kéz írása. A jegyzet viszont gyakorlott felnőtt írásképe utal.

A kötetben szereplő név (R. Katalin) és osztály (I. a osztály) arra engedett következtetni, hogy a könyv egykori tulajdonosa az 1919 őszén megnyitott, Budapest, Wesselényi utca 44. szám alatt álló első Pesti Izraelita Fiú- és Leánygimnázium tanulója lehetett, amelynek leány része a Síp utca 12-ben álló leány polgári iskolában kapott helyet (innen a leányok a zsidó fiúárvaház Munkácsy Mihály utca 5–7. sz. alatt álló épületébe költöztek át).¹¹

A gimnázium épületének és a képző intézmény megalapításának témája évtizedekig vita tárgyát képezte. Már 1887-ben beterveztették az alapítás szándékát, és az építkezéshez szükséges anyagi alapot szolgáltató adomány – amelyet Freystädter Antal földbirtokos alapítványa ajánlott fel – is rendelkezésre állt 1892-ben. Ennek ellenére csak 1909-ben kötöt-

¹¹ <https://zsido.com/az-első-hazai-zsido-gimnazium-születese/>. (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.) 1924-től az intézmény reálgimnáziummá alakult. Az első érettségire az 1926/27-es tanévben került sor. 1935-től lett egységes gimnázium. 1939-től a V–VIII. párhuzamos osztályokat gépészeti ipari középiskolai osztályokká szervezték át.

ték meg azt a kétoldalú szerződés, amelynek köszönhetően elkezdődhetett az építkezés 1912-ben.

Az épületet Lajta (Leitersdorfer) Béla tervezte.¹² Az első világháború kitörése előtt az alapozással és a főfalak felépítésével végeztek, s kényeszerű szünet után két különböző helyen kezdődött meg az oktatás. A Szent Domonkos utcai épület még 1923-ban sem készült el, ennek ellenére itt is helyeztek el osztályokat. A gimnáziumi épületet véglegesen 1932. június 7-én avatták fel.

9. ábra: A leánygimnázium bejárata 1930 körül.
(Forrás: <https://zsido.com/az-első-hazai-zsido-gimnázium-születese/>)

„A nagy U-alakú épület-együttes, a főváros akkor legmodernebb iskolaépülete, 1931-ben készült el teljesen [...] A lányok – teljes elkészülte után – háromemeletes épületén, a Cházár utcáról megközelíthető oldalsó udvar felől, bibliai nőalakok díszítik a kapuzatot: Ráhel, Mirjám, Eszter.”¹³

¹² Az első világháború után Hegedűs Ármin lett az új építész, aki Lajta Béla eredeti terveinek figyelembevételével folytatta az építkezést. Erről bővebben lásd: Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea (1995): *A zsidó Budapest. MTA Judaisztikai Kutatócsoport*, Budapest, II. köt. 386–387. Lajta Béla munkásságát bemutató oldal pedig itt érhető el: <https://lajta.bparchiv.hu/hu/fooldal> (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.)

¹³ Frojimovics–Komoróczy–Pusztai–Strbik: i. m. 388.

Az intézmény könyvtárának állománya a második világháború után meghaladta a 10 000 kötetet.¹⁴ A leánygimnáziumot szigorúan elkülönítették. A két intézményrész között gipsz válaszfal osztotta ketté az épületet, az ezen lévő ajtót mindig zárták, és csak a nevelők, tanárok használhatták.

A *Köznevelés* egyik 1999-es számában a következők olvashatók: „*Tekintélyt sugároz az Eötvös Loránd Tudományegyetem Radnóti Miklós Gyakorlóiskolájának mázas-téglás tömör épülete, amelyet Lajta Béla tervei alapján 1931-ben emeltetett a Pesti Izraelita Hitközség fiú- és leánygimnáziuma számára. Az Országos Múemlék-felügyelőség védelme alatt áll az iskolaépület udvari falán látható téglarelief. E házban 1942-ig működött az Izraelita Fiú- és Leánygimnázium.*”¹⁵ Az intézmény az 1959/60-as tanévben egyesült, és 1965-ben vette fel az Anna Frank nevet. Az épületben működő iskolák egy részéből 1961-ben alakult meg a Radnóti Miklós Gyakorló Általános Iskola és Gyakorló Gimnázium.

10. ábra: A leánygimnázium épülete 1942-ben.

(Forrás: https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_B1788_B1811_1942/?pg=26&layout=s)

¹⁴ 1945-ben a könyvtár régi – 10 000 kötetes elkallódott – állományából kb. 300 kötetnyi könyvet nagyrészt rongált és hiányos állapotban visszakaptak. Iskolai értesítő 1946. https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_B1814_B1839_1946/?query=Pesti+Izraelita+Le%C3%A1nygimn%C3%A1zium&pg=31&layout=s (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.)

¹⁵ *Köznevelés*, 1999. március 19. 55. évf. 11. sz. 12.

11. ábra: A gimnázium épülete.
(Forrás: <https://lajta.bparciv.hu/hu/01>)

A tanítást az első osztályra vonatkozóan a korabeli sajtóhírek szerint a következőképpen képzelték el: I. osztályban a heti tanítási óraszám 22 óra, a tanítás naponta reggel 8 órától délután 1 óráig tart. „*Hat naponkénti tanulmányra e szerint 6-szor 3/4 óra, azaz összesen $4^{1/2}$ óra esnék s így a rendelkezésre álló délelőtti 5 órából még 30 perc jutna óráközi szünetekre; sőt, ha csupán 40 percet vennénk, teljes 60 perc juthatna a szünetekre.*”¹⁶

12. ábra: A Pesti Izraelita Leánygimnázium osztályképe, 1935/1936.
(Forrás: <https://www.centropa.org/hu/photo/pesti-izraelita-bitkozseg-leanygimnaziumanak-osztalykepe>)

Az iskola egykori tanulójaival készített interjú alapján betekintést nyerhetünk az intézmény hétköznapjaiba is: „*A Zsidó Gimnázium csodás jó is-*

kola volt. A Domonkos utcából [Ma Cházár András utca. – A szerk.] volt a fiúgimnázium bejárata, nekünk meg az Abonyiból. Hermetikusan el voltunk zárva. Minden emeleten volt egy ajtó, mert volt közös tanár, és annak volt kulcsa, és mentek a fiúiskolába és vice versa. Központi fűtés volt az iskolában, tisztaság, nagy, ragyogó tornaterem volt, sportoltunk, tornásztunk, tornaünnepélyek voltak a Millenáris pályán. Az iskolának nagyon szép temploma volt, és ott szombat délelőtt kilenc órától istentisztelet volt, ahol saját kórus volt. Negyvenkilenc gyerek járt az osztályunkba. Egy keresztény osztálytársam volt, az Illés Éva. Nagyon sok kereskedő, orvos, mérnök gyereke járt oda. Egy minimális tandíj volt, a jó tanulók és a nehezebben élők fél-tandíjmentesek voltak. A teljes tandíj kilenc pengő, hatvan fillér volt, azt tudom, hogy mi négy pengő nyolcvan fillért fizettünk. Körülbelül a hatodik osztályban jött az első zsidótörvény [...], és már mindenki azon spekulált, hogy valami szakmát kell annak a nyomorult kislánynak tanulni, hogy el tudjon majd helyezkedni.”¹⁷

Az egykori tulajdonos, R. Katalin

R. Katalin nevét sajnos a Pesti Izraelita Leánygimnáziumi értesítőiben nem találtam meg egyik tagozatnál sem, a kimaradt és elhalálozott tanulók lajstromában sem szerepel, a későbbi – 1945/1946-os tanítási év adatait tartalmazó – iskolai értesítőkből sem lelhető fel ilyen nevű tanuló.

Sajnos az 1940-es évek történelmi eseményei az évkönyvek megjelenésére is igen nagy hatással voltak, így a belőlük kinyerhető információk igen hiányosak vagy egyáltalán nem elérhetőek: „Az 1943/44 iskolai évre egy különösen tartalmas és díszes évkönyv kiadását terveztük, hiszen ez az év jubiláris évünk volt, gimnáziumunk huszonötödik éve. És mégis: iskolánk fennállása óta éppen ez az elmúlt 1943/44 iskolai év volt az első olyan év, amelyben nem adhattunk ki nyomtatott Évkönyvet.”¹⁸

A fentiek igazi oka pedig abban keresendő, hogy a Katalin könyvében szereplő kézi jegyzet később, több évtizeddel azután kerülhetett a könyvbe, mint ahogy ő a saját nevét a piszoklapra feljegyezte. Ő maga pedig nem Budapesten, hanem Nagykanizsán járt a *Nagykanizsai Polgári Fiú- és Leányiskolába*, tanulmányait itt az elérhető dokumentumok tanúsága szerint 1909-ben kezdte meg¹⁹ az I. osztályban. Ebbe az osztályba 1910-ben már 57 tanuló járt, 3 tanuló kimaradt, így az osztály eredeti

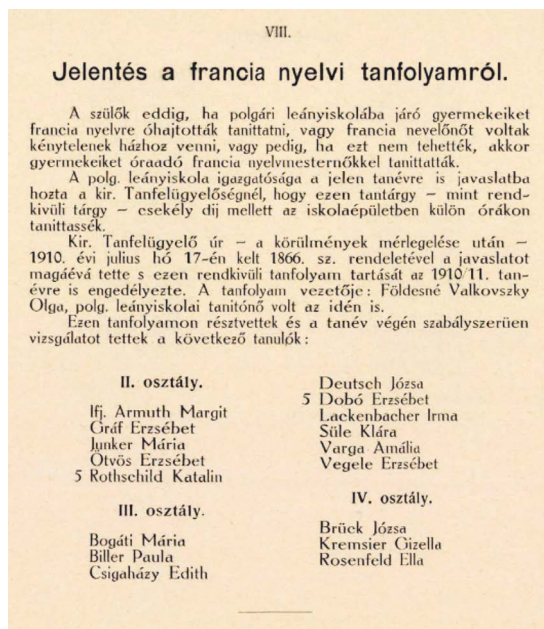
¹⁷ Részlet a Gárdos Ferencnével (1921–2007) készített interjúból. <https://www.centropa.org/hu/photo/pesti-izraelita-hitkozseg-leanygimnaziumanak-osztalykepe> (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.)

¹⁸ *Iskolai értesítők, Budapest – Pesti izraelita hitközség gimnáziuma*. Budapest. 1944. o. n

¹⁹ Az 1909-es évre vonatkozó iskolai értesítő sajnos hiányzik. Az 1910–1916 közötti évekből szintén nincsenek digitalizálva az anyagok, így Katalin tanulmányi előmeneteléről sajnos részletesen beszámolni ilyen formában nem lehetséges.

létszáma annak indulásakor 60 fő volt. Az értesítő szerint Katalin jól teljesített francia nyelvből, és a tanfolyam után sikeres „vizsgálatot” is tett másik négy osztálytársnőjével együtt.²⁰

A Nagykanizsai – ma Zrínyi Miklós Általános Iskola – Községi Polgári Fiúiskola²¹ alapítása 1872-ben történt, később kiegészült a Nagykanizsai Felsőbb Leányiskola Nagykanizsai Községi Polgári Leányiskola²² intézményével.

13. ábra: Az 1910. évi iskolai értesítő részlete.

(Forrás: https://adt.arcanum.com/hu/view/Nagykanizsa_22678_22716_1910/?pg=27&layout=s)

Az 1868. évi XXXVIII. törvény kötelezően előírta a polgári iskolák felállítását a nagyobb településeken, s ezen intézményekben a fiúk tanulmányi ideje 6 év, a leányoké 4 év volt. Felvételizni az elemi iskola mind a négy osztályának sikeres elvégzése után lehetett.

Ennek alapján kiszámítható, hogy Katalin 1909-ben megkezdett felsőbb leányiskolai tanulmányai előtt az elemi iskola 4 osztályát 1905–1909

²⁰ https://adt.arcanum.com/hu/view/Nagykanizsa_22678_22716_1910/?pg=0&layout=s (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.)

²¹ Később Nagykanizsai Magyar Királyi és Állami Polgári Fiúiskola, Nagykanizsai Magyar Királyi és Állami Gróf Zrínyi Miklós Polgári Fiúiskola, majd Zrínyi Miklós Általános Iskola.

²² Később Nagykanizsai Magyar Királyi és Állami Polgári Leányiskola és Nagykanizsai Magyar Királyi és Állami Gróf Zrínyi Ilona Polgári Leányiskola.

között elvégezte. Az iskolát 6 évesen kezdhette el, így vélhetőleg születési dátuma 1898/1899 körülre tehető.

Az iskolai értesítő statisztikai adatai nemcsak a szülők foglalkozásáról számolnak be, de a beiratkozott vagy felvételt nyert tanulók lakhelyének, vallásának és anyanyelvének vonatkozásában is hasznos információkat kaphatunk. Eszerint a tanulók nagy többsége katolikus vallású és magyar anyanyelvű volt, de Zala megyén kívül jártak ide Somogy, Vas, Verőce lakosai is.

3. A vidékiek vármegyék szerint:				
Fehér megyei
Somogy	5	—	3	2
Tolna	—	—	—	—
Vas	1	—	2	1
Verőce	—	—	—	1
Veszprém	—	—	—	—
Zala	1	3	2	5
Zágráb	—	—	—	—
Külföldi	—	—	—	—
4. Vallás szerint:				
Római katolikus	45	39	33	26
Gör. keleti	—	—	1	—
Ág. evangélikus	2	1	1	1
Református	1	—	—	—
Izraelita	15	8	11	12
5. Anyanyelv szerint:				
Magyar	60	45	40	35
Német	2	2	5	2
Horvát	—	1	1	2
Cseh	1	—	—	—

14. ábra: Lakhely, vallás és anyanyelv szerinti adatok 1910-ből.

(Forrás: https://adt.arcanum.com/hu/view/Nagykanizsa_22678_22716_1910/?pg=29&layout=s)

Az értesítő 38. oldalán megtalálható az izraelita vallásúak kötelező hit-tankönyvére vonatkozó leírás: „*Izr. vallástan: Héber imakönyv, fordította Deutsch és Schill, kötve 1 K 20 f.*” Az így megtalált információ alapján Deutsch Henrik²³ és Schill Salamon²⁴ személye is kutathatóvá válik ebben a témában. A Héber imakönyv negyedik kiadása, amelyben még jelelték a fordító (Deutsch Henrik) és az átdolgozó (Schill Salamon) nevét,

²³ „Deutsch Henrik (Bán, 1822 – Budapest, 1889. december 18.) tanár. Az országos rabbiképző intézet igazgató-tanára volt 22 éven át. Több jesivában tanult Talmudot és egyszersmind a világi tárgyakban is kiképezte magát. Előbb Lovasberényben és Kécskeméten, majd 1859-től a Pesti Izraelita Hitközség Talmud Tóra iskoláiban működött. 1868-tól kezdve az országos rabbiképző intézet igazgatója volt.” *Magyar zsidó lexikon*. <https://mek.oszk.hu>

²⁴ „Schill Salamon, tanár, szül. Budapesten 1849 okt. 4., megh. u. o. 1918 máj. 31. Tanulmányait Győrött, Budapesten és Bécsben végezte. Miután a görög és latin nyelvből tanári oklevelet kapott, az aradi gimnázium tanára lett, hol 1874—78 ig működött.” *Magyar zsidó lexikon*, i. m.

1882-ben jelent meg. Ez is a könyv töretlen népszerűségét mutatja, hiszen 1910-ben, első kiadása után közel 30 évvel is még mindig alapműnek számított.

„Az ünnepek megtartása összeköti a múltat a jelennel és a jövő nemzedék életére is hatással van. Nagyon fontos, hogy a hagyomány láncolata soha ne szakadjon meg. Ez képez hidat a különböző generációk tagjai között és biztosítja a vallási nevelés továbbélését nemzedékről nemzedékre. Az érzelmi nevelés nagyon fontos, mert azzal, hogy a gyerekek átérzik, »újraélik« őseik történetét, nem csupán családjuk történetét ismerik meg, hanem egész népük történetét megtanulják.»²⁵

A család

A könyv egykori tulajdonosának megtalálása után a következő cél lehet rokonainak, felmenőinek kutatása. Mivel az iskolai értesítő és a könyvben szereplő bejegyzés egyaránt arra enged következtetni, hogy Katalin 1898/1899 körül látta meg a napvilágot, ezen intervallumra és Zala megyére (Nagykanizsa) szűkítettem le az anyakönyvek közötti és az adatbázisokban történő keresést. Ez pedig az alábbi eredményt hozta:

R. Katalin, született 1899. szeptember 21-én, Zalaszentgróton. Édesanyja K. Antónia (más források szerint K. Etelka), édesapja R. M. Ödön. Testvérei: Sándor és Rozália. A család további tagjainak egyike ügyvéd volt a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztériumnál,²⁶ és a Szabadkőműves Munka Páholy (működött 1899–1920 között) II. felügyelője, valamint a IX. Izraelita községkerület képviselőtestületének tagja, pénztárosként tett hivatalos jelentést például 1905. február 27-én.

Katalin személyének megtalálását az a tény is nehezítette, hogy élete során többször változtatott nevet, és e változtatások nem mindegyike hozható összefüggésbe a házasságkötésével. Érdekes tény, és a kutatás szempontjából sem mellékes szál, hogy Katalin 1922. augusztus 27-én Szombathelyen kötött házasságakor már kitért, és katolikus vallásúként állt oltár elé. Születési anyakönyvi kivonatában a megjegyzés rovatban pedig az alábbi információ áll: *„a gyermek a családi nevet B[.]–re változtatta 1945.09.30-án.”* Tette ezt annak ellenére, hogy a házasságkötéskor a leánykori – új - vezetéknevét elhagyta és férje családi nevét vette fel. Tehát két alkalommal név-, egy alkalommal pedig vallásváltás is történt.

²⁵ Tóth Andrea (2015): *Tradicionális és innováció – a vallástudomány és a neveléstudomány határán – a zsidó nevelésben*. PhD-disszertáció, OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, Budapest. 10.13146/OR-ZSE.2016.001 https://real-phd.mtak.hu/351/1/Toth_Andrea_PhD_disszertacio_javitott_15_06_15.pdf (letöltés dátuma: 2024. 03. 31.)

²⁶ Erről tanúskodik a *Magyarország tisztí cím- és névtára* 1910-es kiadása is.

A családban az anyakönyvek tanúsága szerint egyedül ő hagyta el a család eredeti hitét, és lett katolikus. Testvérhúga, Rozália még csecsemő korában, 7 hónaposan meghalt, öccse, László viszont mindvégig megtartotta izraelita vallását, így is házasodott meg 1930-ban.

Összegzés

Egyetlen könyv számos történetet mesélhet el figyelmes olvasójának, legyen az tankönyv, imakönyv; de egy kedves emléket lapjai közt rejtő bármilyen kiadvány is számos kutatás alapja lehet. Megismerhetjük rég-volt emberek életét, családját, fiatalságát, szerelmeit vagy fájó veszteségeit, tudósok és művészek rendkívüli alkotásait, politikai csatározások mozgatórugóit. Egykori gondtalan iskolások visszaemlékezései által magunk elé képzelhetjük a nyüzsgő tantermek világát is. A könyvek lapjai által izgalmas és tartalmas időutazás részesei lehetünk a múltba, ha kellő kíváncsisággal, alázattal és türelemmel fordulunk feléjük.

NEVELÉSTÖRTÉNET

VITA EGY EGYETEMI ELŐADÁSSOROZAT KÖRÜL 1939-BEN

Vincze Tamás

Összefoglaló:

1939 elején a hazai középiskolai tanári társadalom legnépszerűbb lapja, az *Országos Tanáregyesületi Közlöny* meglehetősen udvariatlan, sőt goromba hangnemű ismertetést közölt Császár Elemér 1938-ban kiadott Arany János-könyvéről. Császár Elemér könyvét az egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének hallgatói jelentették meg, a professzor munkássága előtti tisztelgés jeléül. Ezt a munkát bírálta meg Földessy Gyula, az ekkoriban mellőzött, perifériára szorított irodalomtudós a *Közlöny* hasábjain. A nyers hangú bírálatot válasz követte, Császár Elemér régi ismerőse és harcostársa, Lázár Béla vette védelmébe a megtámadott munkát.

Nem lényegtelen a vitában a megbírált mű témája. Arany költészete a nemzeti klasszicizmus csúcsaként, meghaladhatatlan teljesítményként került be az irodalomtörténetbe, határkövé és ütközőponttá vált: olyan értelmezési rétegek rakódtak rá a 20. század elején, amelyek eltávolították, elidegenítették a századforduló után indult költőnemzedéktől.

Tanulmányomban feltárom a megbírált könyv szerzője és a bírálat írója közötti alkati, szemléletbeli különbségeket, igyekszem feltérképezni a szakmai kapcsolatrendszerüket, tanulmányozom munkásságuk korabeli és az utókor általi értékelését. Így a botrányos recenzió a válasszal együtt irodalomtudomány-történeti kontextusba helyezve új megvilágítást és jelentést kap.

Kulcsszavak: magyar irodalomtörténet-írás története, neopozitivistá irodalomtudomány, hazai pedagógiai szaksajtó története

Abstract:

In early 1939, the most popular publication among Hungarian secondary school teachers, the *Országos Tanáregyesületi Közlöny* (National Teachers' Union Bulletin), published a rather impolite, even rude review

of Elemér Császár's 1938 book on János Arany. Császár Elemér's book was published by students of the Hungarian Literature Institute of the university as a tribute to the professor's work. This work was criticized by Gyula Földessy, a literature scholar who was sidelined and pushed to the periphery at that time, in the pages of the Bulletin. The raw critique was followed by a response; Császár Elemér's old acquaintance and comrade-in-arms, Béla Lázár, defended the attacked work.

The subject of the criticized work in the debate is not insignificant. Arany's poetry had been enshrined in literary history as the pinnacle of national classicism, an unsurpassable achievement. Arany's poetry became a milestone and a point of collision: interpretation layers were added to it in the early 20th century that distanced and alienated it from the poet generation that emerged after the turn of the century.

In my study, I have explored the personal and ideological differences between the author of the criticized book and the critic, attempted to map their professional relationships, and examined the contemporary and later evaluations of their work. Thus, the scandalous review, together with the response, was given new light and meaning in the context of literary history. **Keywords:** history of Hungarian literary historiography, neo-positivist literary studies, history of the Hungarian pedagogical press

A casus belli kétféle irodalomtudomány-felfogás összecsapásában

Nemes tradíció folytatói voltak azok a diákok a 20. század első felének hazai akadémiai világában, akik valamelyik tekintélyes professzoruk egyik kollégiumának egy vagy több szemeszternyi előadásanyagát egy szorgalmas társuk jegyzete alapján kiadták. Az ilyen módon megőrzött előadásorozatok lejegyzett szövege természetesen csak az után került nyomdába, miután az előadó professzor jóváhagyta, s áldását adta a közzétételre. 1938-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének ifjúsága jelentette meg professzoruk, Császár Elemér 1937/38. évi dékánóságának emlékére a konzervatív irodalomtörténész Arany Jánosról tartott előadásait. A kötetben a professzor 1936/37-es tanévben elhangzott Arany-előadásainak lejegyzése olvasható. A könyvről több ismertetés is napvilágot látott különböző folyóiratokban, ezek többnyire elismerő, Császár tudósi kvalitásait a bemutatott munka kapcsán is nagyra értékelő recenziók voltak. Már csak ezért is feltűnő, hogy egy goromba hangú, Császár előadásait kíméletlenül leszóló, értéktelennek minősítő recenzió is megjelent a fiatalok által kiadott kötetéről. A felvállaltan támadó szándékú kritika szerzője Földessy Gyula,

a sokat publikáló, de a hivatalos irodalomtörténész berkekben nem túlságosan elismert középiskolai tanár volt.

A főszereplők

Az eset egyik érdekességét az adja, hogy a megbírált egyetemi professzor és a kemény kritikát író középiskolai tanár azonos évben születtek, majdnem azonos időszakban végezték az egyetemi tanulmányaikat, ugyanazok a professzorok oktatták őket. Mindketten valódi tudós tanárként indultak el már a pályakezdésükkor, szakmai életútjuk mégis mérőben másként alakult. Bár Császár Elemér is több mint két évtizeden át középiskolai tanárként működött, pályája szépen ívelt felfelé, a csúcstot természetesen az 1918-as egyetemi tanári kinevezés jelentette. Földessy Gyula ugyan szintén színvonalas tanulmányokat írt, de nem építette hasonló tudatossággal a karrierét, s szabad energiáit jó időre lefoglalta az Ady mellett végzett „poeta administratori” munka. Már önmagában az is eldöntötte Földessy sorsát, hogy olyan kiapadhatatlan lelkesedéssel, szinte fanatikus kitartással foglalkozott Ady költészetének a megfejlesztésével, az Ady-versek szimbólumainak, motívumainak világával. Ezt az érdeklődést a konzervatív irodalmi körök tagsága, a Beöthy Zsolt és Kéky Lajos körül kialakult irodalomtörténész csoport érthetően nem honorálta. Így vált Földessy egyszemélyes intézménnyé, különutas tudóssá, akit inkább a nála jóval fiatalabbak értékelték nagyra, a kortársai nem igazán vettek róla és a munkásságáról tudomást. A kíméletlen recenzió idején Császár Elemér és Földessy Gyula is 64 éves volt, abban a korban voltak mindketten, amikor már a pálya gyümölcseit, a méltó babérokat aratja le egy tudós tanár.

Császár Elemér elégedett lehetett az addigi pályafutásával, minden kitérítést, elismerést megkapott, ami a szakmájában és a tudományos közéletben az ő munkásságával és tehetségével elnyerhető volt. A Petőfi Társaság elnökeként meghatározó szerepet játszott a hazai irodalmi élet irányításában, az irodalomtanítási kánon kialakításában. Hatvanadik születésnapján Gálos Rezső szerkesztésében emlékkönyvvel lepték meg a tanítványai, igaz, az ebben szereplő tanulmányok szerzőinek neve ma már – a szakmán kívül – feledésbe merült. Olyanok írtak a kötetbe, mint az akkor induló Belohorszky Ferenc nyíregyházi tanár vagy Haraszthy Gyula, aki egy ideig Császár tanársegéde volt, majd kiváló könyvtárossá képezte magát. De olvasható benne tanulmány Császár másik tanársegédétől, Kenyeres Imrétől is, aki később a *Diárium* című folyóirat szerkesztője lett, Solt Andortól, akiből a 40-es években a hazai drámairodalom szorgalmas kutatója vált, és Jenei Ferentől, aki az 50-es években az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, a 60-as években pe-

dig a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa lett.¹ Császár Elemér munkásságát nemcsak a közvetlen munkatársak, tanítványok, hanem a szakmai szervezetek, tudományos egyesületek is nagyra értékelték, 1925-ben elnyerte a Petőfi Társaság Tőzsde Nagydíját, és ugyanabban az esztendőben tüntették ki a Kisfaludy Társaság Greguss Ágost-érmével. A legrangosabb elismerést Császár számára az 1930-ban adományozott Corvin-koszorú jelenthette, ezt hatvan kitüntetettnél több egyszerre nem viselhette. Császár Elemérről szemben Földessy nem mondhatott a magáénak sem hasonló tudományos, sem hasonló állami kitüntetések. Az ő munkásságát csupán az akkor még kisebb súlyú, debreceni székhelyű Ady Társaság értékelte a jelentőségének megfelelően, s joggal érezhette azt, hogy az Akadémia Szótári Bizottsága, ahol munkát biztosítottak a számára, csak afféle parkolópálya a szakmai életében. Az Ady Társaság később, 1940-ben, Ady Lajos halála után Földessyt elnökké is választotta.

Földessy Gyula is szeretett volna nagyobb szakmai elismerést, visszhangot kapni, érettebb ifjakat és nem középiskolásokat tanítani. Amikor a szegedi egyetemen 1929-ben – a klebelsbergi koncepció szellemében – II. magyar irodalomtörténeti tanszék felállítására került sor, és a tanszék betöltésére pályázatot írtak ki, Földessy joggal érezhette, hogy eljött az ő ideje, így ő is megpályázta az újonnan létrehozott katedrát. Rajta kívül még Sík Sándor nyújtotta be a pályázatát. Földessy vélhetően nem foglalkozott azzal, hogy a párhuzamos tanszékek felállítása – hiszen az irodalomtörténet mellett egy II. számú filozófia és egy II. számú pedagógia tanszék is létrejött – a katolikus egyház szegedi egyetemi pozícióinak erősítését kívánta szolgálni, ezért is nyújtotta be a jelentkezését az egyetemi tanári állásra. A jeles Ady-kutató 55 éves volt ekkor, a másik jelentkező, Sík Sándor, tizenöt évvel volt fiatalabb nála. A két beérkezett pályázat véleményezésére Zolnai Bélát kérte fel a szegedi egyetem bölcsészkarának dékánja. Zolnai a jelentésében egyértelműen Sík Sándor megválasztása mellett foglalt állást. Bár elismerte Földessy úttörő érdemeit az Ady-életmű tudományos vizsgálatának megindításában, de ő is csak az egy szenvedélyű, egy alkotónál leragadt kutatót látta a pesti tanárban. Ezt és az ebből levonható konzekvenciát így fogalmazta meg:

¹ Furcsa módon Császárt egy-két olyan tanítvány is kedvelte, akiből később a hazai szellemi-történeti irányzat jeles képviselője lett. Így pl. Szerb Antal, akinek csodálatos átélőképessége és a pszichológia iránti vonzalma az irodalomtörténeti munkáin is erős nyomot hagyott, gyakori látogatója volt a Császár családnak, és első házasságkötésekor is Császár Elemért kérte fel násznagyának. Erre így emlékezett Kacziányné Schultz Dóra: „A násznagyuk a mi professzorunk, Császár Elemér lett, és Császár Erzsikével elmentünk az esküvőre, amit a városmajori régi kistemplomban tartottak. Pár év múlva Császáréknál vagyok vendégségben, beállít Tóni, és Erzsikének meg nekem elmeséli szerencsétlen házasságának történetét.” Wágner Tibor [2005]: *Visszaperelt idő. Beszélések Szerb Antaltól*. Krónika Nova Kiadó, Budapest. 22.

„... irodalmi és tudományos működése azonban sajnos nem olyan terjedelmű, hogy garanciát nyújtson a magyar irodalom egész körére szóló tanszék ellátására. Ezért – teljes elismeréssel az ő értékes működése iránt – a tanszék betöltésénél nem hozhatom öt javaslatba.”²

A Markó utcai főreáliskola nevesebb volt tanítványainak a visszaemlékezéséből kiderül, hogy Földessy egyetemi katedra utáni sóvárgását nem pusztán a szakmai önértzet kárpótlásigénylő vágya táplálta, maguk a diákok is úgy ítélték meg, hogy tanáruk – a képességei és olvasottsága alapján – nyugodtan előadhatna egyetemen is. Gábor Dénes, aki szintén a Markó utcai iskola neveltje volt, így emlékezett rá vissza: „Középiskolai tanáraink közül legalább három igazi egyetemi rangú volt: Galamb Sándor, Földessy Gyula – Ady Endre legjobb barátja, felejthetetlen ember – és Szemere Samu, a filozófus.”³

A sors és a Földessy számára kedvező politikai fordulatok ajándéka volt, hogy a fanatikus Ady-értelmező pedagógusnak az a vágya, hogy egyetemi tanárként működhessen, mégis teljesült, igaz, elég későn, amikor már hetvenéves is elmúlt. Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1945. okt. 30-i minisztertanácsi ülésen terjesztette elő azt a folyamodványát, amelyben javasolta, hogy Földessy Gyula irodalomtörténeti érdemeit ismerjék el egyetemi tanári címmel. A minisztertanács elfogadta Teleki előterjesztését, és hozzájárult ahhoz, hogy a miniszter a debreceni egyetem bölcsészettudományi karának kérelméhez csatlakozva a Nemzeti Főtanácshoz továbbítsa a javaslatát.⁴ Így lett Földessy Gyula címzetes egyetemi tanár. S bár nyilván örült ennek a kitüntetésnek, azért ő is érezte, hogy elég későn kapta meg ezt a jóvátételt az élettől. Erről árulkodnak azok a sorai is, amelyeket 1946 novemberében írt Féja Gézának. „Azt talán hallottad – írta az idős tanár az ekkoriban Békéscsabán élő barátjának –, hogy a debreceni egyetem megválasztott c. ny. r. tanárnak. A mostani félévben tartottam vagy 16 órát Adyról, nagy hallgatóság előtt, és vagy 26-an kollokváltak is. Nagyon jól éreztem magam debreceni diákjaim között, s nemcsak nekik volt élmény az előadásom, de nekem is. Magamat is meglepett, milyen jó »előadó« vagyok. Nagy disznóság, hogy csak most jutottam hozzá. A jövő szemeszterben is előadok. Tárgyam: Magyar költők világnézete és stílusformái Csokonaitól Adyig.”⁵ Egy 1949 márciusában írt leveléből, amelyet

² Idézi: Fízel Natasa (2014): Sík Sándor szerepe a párhuzamos tanszékek megalakulásában a Ferenc József Tudományegyetemen. In: Miklós Péter (szerk.): *Sík Sándor eszmekörei*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged. 70.

³ Idézi: Gál Vilmos (2008): Tudós magyarok identitástudata. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle* 8. Magyar Múzeumi Történetész Társulat, Budapest. 240.

⁴ Szűcs László (szerk.): 1997): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. B kötet*. Magyar Országos Levéltár, Budapest. 503.

⁵ Féja Endre (szerk.): (2003): *Féja Géza levelezése*. Nap Kiadó, Budapest. 192.

szintén Féjához intézett, az derül ki, hogy akkor már a budapesti bölcsészkaron is tartott órákat. „Annyira el voltam foglalva – írta mentegetőzve a kései válaszáds miatt –, s olyan bonyolultan nehéz az életünk, hogy semmire sem érek rá. [...] Az egyetemen (a pestin) is előadok Ady-szövegmagyarázatokat, s az Irodalomtörténeti Társasági megbeszélések is elfoglalnak.”⁶ Az egykori tanrendek tanúsága szerint Földessy az 1948/49-es tanév I. és II. félévében, az 1949/50-es tanév II. félévében, az 1950/51-es tanév I. félévében és az 1951/52-es tanévben tartott előadásokat a pesti egyetemen.⁷

Végül – igen nagy késéssel – mégis megkapta azokat az elismeréseket, amelyeket a két világháború közötti hazai kultúrpolitika megtagadott tőle. Az 1951-es Kossuth-díj jelentőségében felért azokkal a díjakkal, amelyekkel Császárt a Horthy-korszakban megjutalmazták, 1960-ban pedig még ennél nagyobb megtiszteltetés érte az aggastyán Ady-értelmezőt, ugyanis akadémiai levelező taggá választották. Császár Elemér ekkor már húsz éve halott volt.

Alkati és szemléletbeli különbségek

Császár Elemér, a pályáját tudatosan építő tudós, és Földessy Gyula, az öntörvényű, autonóm, kapcsolatok helyett értékek után kutató tanár személyiségükben és tudományos felfogásukban, módszereikben valóban fényévnnyire álltak egymástól. Nehezen lehetett volna a korabeli irodalomtörténészek között két olyan embert találni, akik jobban különböztek egymástól, mint ők. Császár egyrészt a 19. század végi pozitivisták szemlélet híve volt, másrészt konzervatív irodalmi ízlésű tudós, aki a kortársai közül Herczeg Ferencet tartotta a legtöbbre.⁸ Sokan gúnyolták is

⁶ Féja Endre (szerk.): (2003): i. m. 204.

⁷ Pesti előadásain is Ady munkásságának egy-egy részletét boncolgatta. Az 1948/49-es tanévben Ady lírájának egyes darabjait vette górcső alá. Az I. félévben még az *Ady-versszöveg magyarázatok* cím szerepel a tanrendben, ami a II. félévben már lerövidült *Ady-magyarázatokra*. Az 1949/50-es tanév II. félévében meghirdetett előadásának az *Ady-szövegek* címet adta. Az 1950/51-es tanév I. félévében *Ady prózája* címmel hirdetett előadást. 1951/52-ben egy kicsit kitágította az előadáson feldolgozott korszakot, ebben a tanévben a következő címmel említi a tanrend Földessy előadását: *A magyar költői stílus fejlődéstörténete Csokonaytól [sic!] Adyig*.

⁸ Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy az 1927-es nyári továbbképző tanfolyam magyar szakos tanárait el is vitte tisztelgő látogatásra a Herczeg-villába. Erről a tanfolyam egyik résztvevője így számolt be: „Az idei tanfolyam legfeledhetlenebb társas élménye a Herczeg Ferencnél való tisztelgésünk abból az alkalomból, hogy Rothermere lord üdvözlését indítványozta. Az eszme fölvetője s egyben vezetőnk is Császár Elemér egyetemi tanár úr volt. A nagy író hívősvölgyi villájában másfél óráig látta meleg szeretettel vendégül a tanárságot, 87 éves, de csodálatos szellemi és testi erőben lévő édesanyja és egy bájos unokaháza lebilincselő társaságában. Császár tanár úr üdvözlő szavaira az »írófejedelem« Magyarország koronázatlan királyainak nevezte a tanárokat, mert a tanárok tudásának, lelkiületének és lelkiismeretességének kell ma az országon, a nemzet társadalmán uralkodnia.” Dr. Fodor Já-

emiatt, még a szépirodalomba is bekerült, alakját Szabó Dezső örökítette meg a *Segítség!* című regényében, Herendy tanár figurájában. A nemzeti radikalizmus nagy írója nem fukarkodott a malíciával, amikor a konzervatív irodalomtörténész egy bölcsészkar vizsga bemutatása kapcsán lefestette. A Császárt ábrázoló mondatokat a jellegzetes Szabó Dezső-i túlzások és a szarkasztikus hangnemet nyomatékosító egyedi szóalkotások teszik élvezetessé. Ezt írja a pesti egyetem irodalomprofesszoráról: „... ha már a Herzog budai sváb korcsmáros fia felmagolta, felcédulázta magát tudóssá és a germán szolidaritás beültette etetőnek a magyar lelki ketrecbe: az előírt heti hat órán át mégis csak kellett valamit csinálnia. És mert az irodalomról, a művészetről egy kukk mondanivalója sem volt: igyekezett te-lekkönyvvezetéssé, statisztikává gépíesíteni az életre feszített ember öt sebén kicsurgó szépet. Ráadásul: ösztövére lelkének, mely a hűsevő és ragadozó pán-germán álom bódult fullánkja volt, jólesett: így beosztani az utált keleti faj lelki termését fajtája szellemi gyarmatának. Árpád apánk hősi nemzete pedig nagy hálapúpot duzzadt a tanár úr munkájára.”⁹ Egy másik szépirodalmi műben is kifigurázták a konzervatív irodalomtudóst. Hegedűs Lórántnak egy kis színdarabja jelent meg a 30-as évek elején egy napilapban. A rövid darab arról szólt, hogy Petőfi Sándor feltámad, és az egyetemen vizsgál magyartudományból, éppen a saját költészetét kell jellemeznie. Az őt vizsgáztató egyetemi tanár azonban megbuktatja. Császárnak nem volt nehéz magára ismernie a színdarab korlátolt gondolkodású egyetemi tanárában. A hazai irodalmi berkekben nagy port vert fel az eset, a Petőfi Társaság is foglalkozott a Császár és Hegedűs között kirobbant konfliktussal.¹⁰

Nemcsak a kortársak körében volt megosztó Császár személye és munkássága. Az utókor sem tartotta igazán sokra irodalomtudósi tevékenységét. Értékelői között olyat is találunk, aki még azt az érdemet is elvitatja tőle, hogy következetesen képviselte és alkalmazta a későpozitivisták módszertant. Lackó Miklós például így jellemzi a Császár Elemér, Pintér Jenő és Voinovich Géza munkássága által fémjelzett irodalomtörténeti mentalitást: „Tudományos tevékenységük módszertani jellemzője a gyakran – és igen hibásan – pozitívizmusként emlegetett, valójában azonban csak egy preszcientista fokon álló vagy azt már túlhaladott, de szellemtelen faktológia volt, mely szemléletét, többnyire alig tudatosan és eklektikusan, régi konzervatív eszmekörök elemeiből merítette.”¹¹

nos [1928]: A nyári továbbképző tanfolyamokról és a tanárság társadalmi hivatásáról. *Országos Középfiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 61. évf. 5–6. sz. 126.

⁹ Szabó Dezső (1925): *Segítség!* Első kötet. Genius Kiadás, Budapest. 232.

¹⁰ Hegedűs Lóránt erről a konfliktusról „Nemzeti jelleg és irodalom” című írásában adott egyfajta értelmezést. A cikk a *Pesti Hírlap* 1931. február 24-i számának 3. oldalán jelent meg.

¹¹ Lackó Miklós (1981): *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Bu-

Földessy Gyula ezzel szemben egész életművével a minden újra való nyitottságra adott példát, nem aszerint méricskélte a költőket és írókat, hogy azok méltatása mennyiben segítheti az ő szakmai előrehajását. Király István így jellemezte ezt az attitűdöt: *„A szakmai öncélúság mesterembereivel szemben egy másfajta irodalomtörténész-típust képviselt. Nem csupán szakma, s főleg nem hivatali állás: életügy, hivatás volt számára az irodalommal való foglalkozás. [...] Mitől sem idegenkedett jobban ez az igazságra törő, igényes élet, mint a kritikai formalizmus, a l'art pour l'art esztétizálás különféle fajaitól, érezte bennük a celtalanságot. Neki mindenekelőtt tartalom kellett: emberi meleg.”*¹² Király István nem írja le Császár Elemér nevét a Földessy ellenpólusának tekinthető irodalomtörténészeket emlegetve, de sejthető, hogy rá és a tanítványaira gondolt, amikor a „szakmai öncélúság” kifejezést papírra vetette. Beke Albert ugyanígy nem írta le Császár Elemér nevét a Földessyről írt emlékezésében, de szinte ordít a sorai mögül, hogy a pozitívizmus képviselői azok, akikről lesújtó véleménnyel van, részben a Földessyvel való viselkedésük miatt. A Beke által használt „céhbéliek” megjelölés egyértelművé teszi, hogy az egyetemi és egyetem környéki irodalomtörténészekre gondol, Császár Elemérre és a holdudvarára. *„Bármilyen nagy érdemei is vannak azonban Földessynek – írja Beke Albert –, a céhbéliek között számosan akadtak, akik gúnyos ajakbiggyesztgetéssel mosolyogtak rajta, és mániákusnak, rajongónak titulálták, azzal a sanda szándékkal persze, hogy kisebbsítsék és diszkreditálják nemcsak a műveit, hanem az egész működését is. Ezeknek a gúnyos lemosolygásoknak azonban megvan az a csekélyke szépséghibájuk, hogy többnyire olyanoktól eredtek, akiknek az irodalom pusztán és kizárólag csak cédulázási és kutatási lehetőség, tekintet nélkül a kutatás céljára és tárgyára.”*¹³

Földessy esetében talán nem túlzás egyfajta önsorsrontó attitűdről beszélni, amikor az irodalomtörténész berkekből való kirekesztődésének okait keressük. Az önmagát Ady-talmudistának tituláló tanár nemhogy nem volt simulékony vagy diplomatikus, hanem olykor egyenesen provokálta is a konfliktusokat. Jó példa erre a magatartására az Irodalomtörténeti Társaság 1922. október 15-i ülése, amelyen Földessy Horváth János Petőfi-könyvét ismertette. A Magyarország c. lap így tudósított a majdnem botrányba fült társasági ülésről: *„Szokatlanul izgalmas fölolvasás és vita színhelye volt ma délután az Akadémia fölolvasó terme. Az Irodalomtörténeti Társaság ülésén Földessy Gyula tartott fölolvasást Horváth János Petőfi-könyvéről, amelyet olyan értelemben kritizált, hogy a jelenvolt tudományos közönségben – akik között ott láttuk Négyesy Lászlót, Szász Károlyt, Szinnyei Ferencet, Viszota Gyulát – élénk ellentmondást provokált. Földessy azt bizo-*

dapest. 310–311.

¹² Király István (1976): Földessy Gyula emlékezete. In: uő: *Irodalom és társadalom. Tanulmányok, cikkek, interjúk, kritikák 1946–1975*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 123.

¹³ Beke Albert (2014): Emléksorok Földessy Gyuláról, Ady „poéta adminisztrátorá”-ról. In: uő: *Keserű igazságok. Tanulmányok és kritikák*. LHarmattan Kiadó, Budapest. 389.

nyitgatta, hogy Petőfi bordaljai valóságos élményekből születtek: Petőfi tényleg részegeskedett, préházban aludta ki ittasságát, gyakran becsipett és ilyenkor hangosan danolt és káromkodott. [...] A fölolvásás után szót kért Horváth János és megmagyarázta könyvének félreértett helyeit. [...] Földessy viszonzólaszában azt erősítette, hogy a művészt tudományos apparátussal nem lehet megérteni. Fejtegetéseit ekkor már kedélyes közbeszólások zavarták, mire az elnök a gyűlést bezárta és a választmányi tagok élénk eszmecsere közben zárt ülésre vonultak vissza.¹⁴

Egyébként Földessynek a Császár személye és köre iránt érzett antipátiaja nem a 30-as évek fejleménye volt, és nem az Arany-könyv kapcsán éledt fel, jóval korábbi keletűnek feltételezhető. Legalábbis Földessy levelezésében már korábról találunk olyan mondatokat, kitételeket, amelyekben gúnyos hangon szólt Császár Elemérről vagy a Császár-hívek valamelyikéről. Benedek Marcell egyik szerencsétlen megjegyzését mentetve például egy 1925-ös levelében a következőt írta Hatvany Lajosnak: „Nem tudom, mennyire ismerte Ön Riedlt, az ő fura szellemeskedése agyonütött egypár generációt, Benedek is ennek az áldozata. Ő csak az önállóságát akarta Önnel szemben fitogtatni, s úgy megbicsaklott közben az esze és a tolla, hogy csakugyan olyan bárgyúságok kerültek ki belőle, mintha egy követ fújna a Kékiekkel és Császárokkal.”¹⁵

A megjelenés helye

Első pillantásra kicsit furcsának tűnhet, hogy mit is keres egy egyetemi előadássorozatról szóló kritika éppen az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyben*, amelyben többnyire a középiskolai oktatás problémáiról és a tanári társadalom helyzetéről szóló tanulmányok, valamint módszertani értekezések, középiskolai tankönyvek bírálati láttak napvilágot. A Földessy-féle recenzió a témája alapján nem illett a folyóiratba. Legfeljebb annyi köze lehetett az Országos Középiskolai Tanáregyesület hivatalos lapjához, hogy a hazai középiskolai irodalomtanárok elég nagy hányada Császár-tanítvány volt, így bőven lehetett fogalmuk Császár előadásainak tartalmáról, színvonaláról. Mégsem véletlen, hogy a Császár Elemér előadásait érdektelennek és gyengének minősítő kritika az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyben* látott napvilágot. A két legismertebb és legrangosabb irodalomtudományi folyóirat, az *Irodalomtörténeti Közlemények* és az *Irodalomtörténet* szóba sem jöhetett egy olyan

¹⁴ Újságkivágat a *Magyarság* c. lap 1922. okt. 15-i számából. Petőfi Irodalmi Múzeum, Petőfi-gyűjtemény, „A” sorozat, 17-es doboz.

¹⁵ Hatvany Lajosné – Rozsics István (szerk.): (1985): *Hatvany Lajos levelei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.144.

recenzió közzelése kapcsán, amelyben Császár Elemér egyetemi előadásairól fogalmazott meg lesújtó bírálatot a szerző. Mindkét folyóirat konzervatív szellemiségű volt, ráadásul az *Irodalomtudományi Közlemények* szerkesztője éppen Császár Elemér, a megbírált egyetemi tanár volt, az *Irodalomtörténetet* pedig a progresszív irodalmi irányzatokat ugyancsak távolságtartással szemlélő, elkötelezetten katolikus Alszeghy Zsolt szerkesztette. Nem valószínű az sem, hogy a *Magyar Paedagogia* helyet adott volna egy Császár Elemér előadásait ledorongoló kritikának, hiszen ezt a lapot az 1938-as évben és 1939 elején Nagy J. Béla szerkesztette, a pozitivistá irodalomtörténészt sokra értékelő Kornis Gyula és Pintér Jenő közreműködésével.

Földessy amúgy is azt érezte a 30-as évek végén és a 40-es évek elején, hogy elfogyott körülötte a levegő, nincs fórum, ahol felléphetne az írásaival. Oláh Gáborhoz írt egyik levelében így panaszkodott erről a debreceni írótanárnak: „*Kedves Gáborom, írnék én Rólad szívesen, de – . Első nehézségem, hogy a versköteteteiden kívül nem ismerlek eléggé ahhoz, hogy megénekeljelek. [...] Másodszor: hova írjak? – Nincs lapom, nem invitálnak sehova. Írásaimat elhallgatták s elhallgatják. A legutolsó kis Ady-füzetemhez se szólt hozzá a kutya se. Sokat nem törődöm, nem törödném veled, személyes okok (hiúság stb.) nem zavarnak, de túlságos pazarlás a mi kis irodalmunkban, hogy nem tartanak valaminek.*”¹⁶

Így leszűkült a kör, nem sok választás maradt, olyan lapot kellett keresni, amelynek a szerkesztője bátran felvállalta a Császár előadásait elmarasztaló bírálat megjelentetését. Ilyen szerkesztőnek bizonyult Kardeván Károly irodalomtörténész, Madách-kutató, ekkor már nyugdíjas középiskolai tanár, címzetes igazgató. Kardeván a vita évében töltötte be a hatvanadik életévét, mindössze négy esztendővel volt fiatalabb a megbírált professzornál és a bíráló tanárnál. Nyugalmazott pedagógusként nem volt veszténivalója, és ekkor már elérni sem szeretett volna semmit, megengedhetett magának kevéssé óvatos döntéseket. Kardeván Károly már fiatal tanárként elköteleződött a progresszív irodalmi irányzat mellett, jelen volt a *Holnap* megszületésénél, annak a hét tanárnak az egyike volt, akik nyíltan szimpatizáltak az új vizeken hajózó nagyváradi írócsoporttal. Közös irodalmi platformon állt tehát Földessyvel, akinek jó ismerőse és lekötelezettje is volt, mivel a neves Ady-kutató igencsak elismerő, dicsérő hangú ismertetést írt 1935-ben Kardeván egyik könyvéről.¹⁷

¹⁶ Földessy Gyula 1941. július 18-án írt levele Oláh Gáborhoz. Idézi Tóth Endre (1968): Földessy Gyula levelei Oláh Gáborhoz. In: Béres András (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1966–67*. Déri Múzeum, Debrecen. 623.

¹⁷ Az ismertetett könyv 1935-ben jelent meg a Vajthó László által szerkesztett *Magyar Írók* c. sorozatban. A recenzió az *Irodalomtörténet* hasábjain látott napvilágot. Földessy Gyula (1935): Kardeván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata. *Irodalomtörténet*, 24. évf. 1–2. sz. 29–30.

Kardeván Károly 1933 márciusától 1942 decemberéig szerkesztette az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyt*, de 1943 márciusáig még az ő neve lett feltüntetve szerkesztőként a *Közöny* címlapján.¹⁸ Kardeván láthatóan törekedett arra, hogy a korábban egyértelműen konzervatív szellemiségű lapból egy korszerű tartalommal megtöltött, többféle irányzat véleményét közvetítő szakmai orgánus legyen. A *Közöny* sokszínűségének és pártatlanságának biztosítására vonatkozó tervét és a lap küldetését így fogalmazta meg a szerkesztői feladatok átvételekor: „*Helyet ad a különböző, sokszor ellentétes felfogásoknak, mert nem valamely pártnak vagy tudományos iránynak, hanem a tanárság egyetemének lapja, de kerül minden fölösleges vitát, a tárgyilagosság színvonalát sohasem engedi a személyeskedés felé süllyedni és kiküszöböl minden olyan irányzatot, mely nem vihet a magyar középiskola céljához. Közönyünknek ezt a programját olvastam ki eddigi évfolyamaiból, ezt követte távozó szerkesztőnk, ezt szeretném megvalósítani én is, midőn az Egyesület megtisztelő bizalmából átveszem Közönyünk szerkesztését.*”¹⁹ Kardeván igyekezett magát ehhez a nemes célkitűzéshez tartani abban az évtizedben, amelyben ő állt a *Közöny* szerkesztőségének élén. Ezért is tűnik fel az utókor olvasójának, hogy egy agresszívebb, nyersebb hangvételű ismertetés közzétételét mégis vállalta Földessy szövegének a megjelentetésével, s valóban csak a régi ismeretség, barátság készíthette arra, hogy korábbi óvatosságát, diplomáciai tapintatát félretéve helyet adjon a lapjában egy ennyire nyíltan ellenséges könyvismertetésnek. Földessy egyébként a későbbiekben is élvezte Kardeván Károly bizalmát és megbecsülését, nem véletlen, hogy ugyancsak a *Tanáregyesületi Közöny* biztosított megjelenést a negyvenes évek elején két olyan bírálatának is, amelyek közül az egyiknek inkább egy filozófiai, a másiknak pedig egy irodalomtörténeti folyóiratban lett volna a helye. Az idős tanár így írt erről Fenyő Miksának egy 1943-as levelében: „*A Tanáregyesületi Közöny-ben egypár hónappal ezelőtt jelent meg Szemere Samunak egy nagy könyvéről s Waldapfel József Katona József[é]ről írt magasztaló hosszú bírálatom. S abban is biztos lehetek, hogy ezt nagyon a rovásomra írták keresztény kollégáim s ez a két cikk is csak úgy jelenhetett meg, hogy a szerkesztőkhez több évtizedes barátság fűzött.*”²⁰

¹⁸ Ennek oka abban rejlett, hogy a szerkesztőváltás engedélyezése és az új szerkesztő elfogadtatása kissé elhúzódott. A Sajtókamara választmánya 1942 decemberében már nem tartott ülést, így az új szerkesztő felvételi kérelmének tárgyalására csak 1943 januárjában került sor. Ezt követte még a miniszterelnökségi és a törvényhatósági engedélyezés.

¹⁹ Kardeván Károly (1933): A szerkesztő beköszöntője. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közöny*, 67. évf. 4. sz. 117.

²⁰ Vezér Erzsébet (szerk.): (1975): *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 360. (Földessy 1943. május 8-án kelt levele Fenyőhöz.) Az idézetben említett recenziók a következők: 1. Földessy Gyula (1943): Waldapfel József: Katona József. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közöny*, 76. évf. 6. sz. 141–144.; 2. Földessy Gyula (1942): Szemere Samu: Filozófiai tanulmányok. *Országos Középiskolai Tanáregyesüle-*

A könyv és a róla írt éles hangnemű bírálat

Császár Elemér örült annak, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Intézet ifjúsága megjelentette az Arany-előadásait. A könyv nyomdából való kikerülésekor még nem sejtette, hogy lesz egy olyan hazai folyóirat, amely a műről éles hangú, kemény kritikát közöl majd. Császár napjai az Arany-előadások megjelenése utáni időkben lázas munkával teltek. Az egyik nekrológban így festi le egy volt tanítványa az irodalomtörténetész professzor akkori lelkiállapotát: „Szülői szeretettel fogadta Arany Jánosról tartott egyetemi előadásainak megjelenését és mintha csak érezte volna, hogy most az egyszer sietnie kell, aggodalmas sietséggel, szerető aprólékossággal adta kis Regénytörténetének második, bővített kiadását.”²¹ Császár örömeinek egyik oka az lehetett, hogy ezzel a kötetrel emlékeztek az 1937/38-as tanévben viselt dékáni méltóságára, másrészt azért is fogadhatta hálás szívvel ezt a gesztust, mert így azoknak a tisztelőinek, volt tanítványainak is lehetősége nyílt az Arany-előadásai során elhangzott gondolatmenetek megismerésére, akik személyesen nem tudtak beülni az egyetemi óráira. Igazából éppen ebben áll – a hallgatók szakvizsgái felkészülésének a segítése mellett – az egyetemi előadások könyv alakú megjelentetésének az értelme, ahogy azt Kozocsa Sándor, a mű egyik ismertetője is megfogalmazta. A későbbi neves bibliográfus így adott formát ennek a vélekedésének: „Helyes gondolat egyetemi tanárok előadásait a hallgatóságon túl, a nyomtatott betű szárnyain, egy nagyobb szellemi közösség részére is hozzáférhetővé tenni. Hosszú évek vizsgálódásainak, munka közben leszűrt eredményeinek ez a desztillált formája kiváltképpen alkalmas arra, hogy beletekinthessünk a »műhelybe«, melyben a tudományos tervek és gondolatok létrejöttek, módszeres formát kaptak.”²²

Császár Elemérnek ez a munkája is hozza a tőle megszokott unalmas pedantériát, ami a pozitívizmus német iskolájára általában jellemző, hiszen a filológiai adatgyűjtés és –csoportosítás magas színvonalában látták ennek az irányynak a követői a tudományos értékteremtés érvényesülésének a garanciáját. Erre a műre is igaz Horváth Károly megállapítása, aki Császár tudományos dolgozatai kapcsán a két világháború közti késő-pozitívizmus három fő összetevőjét emelte ki: egyrészt a Heinrich-módszerű száraz adatbogarászást és hatáskutatást, a Gyulai-féle konzervatív esztétizálást, valamint a nemzeti szellem megnyilvánulásának olykor túlhangsúlyozott, erőltetett kimutatásában jelentkező nacionalizmust. Az Arany-könyvben a fent említett három komponens közül az első kető jelentősen meghatározza a téma feldolgozását, a harmadik összetevő

ti Közlöny, 75. évf. 7. sz. 201–202.

²¹ Romhányi Gyula (1940): Császár Elemér. *Diárium*, 10. évf. 8. sz. 190.

²² Kozocsa Sándor (1939): Császár Elemér: Arany János. *Irodalomtörténet*, 28. évf. 1–2. sz. 36.

csak egészen halványan jelenik meg egy-két fejezetben. Horváth egyébként a pozitívizmus német iskolájának értékelésekor jól megragadta ennek az irányzatnak az erényeit, amelyekből egyben a hibái is erednek. Azért is érdemes ezt az értékelést szó szerint bemutatni, mert Császár munkássága – és különösen az Arany-előadásokat tartalmazó könyve – szinte példatárként szolgálhat a németes irány egyoldalúságának érzékeltetésére. Horváth mérlegén a következők miatt találtatik könnyűnek ez az iskola: *„A német iskola a magasabb, filozofikusabb szempontok érvényesítését előben is elvetette, az irodalomtudomány feladatát egyedül a részletadatok pontos feltárásában és kritikai vizsgálatában látta. Ők tették az irodalomtörténész központi feladatává a száraz, szemponttalan filologizálást. Vasszorgalommal kétségtelenül hatalmas kutatómunkát végeztek, kritikai kiadások, adattömegeket felhalmozó bibliográfiák, minuciózus hatás-kimutatások, részletpublikációk az eredményei lankadatlan fáradozásaiknak. [...] Igyekezett ránevelni az irodalomtörténészeket az irodalmi jelenségek kialakulásának beható elemzésére, de ugyanakkor statikus szociológiája miatt lényegében történetietlen volt, és inkább csak a lélektani analízis területén ért el jelentősebb eredményeket.”*²³ Császár Elemér Heinrich Gusztáv hűséges tanítványaként az összegyűjtött tényanyag mitikus tiszteletével és a filozófiai vonatkozású kérdések vizsgálatától való elzárkózással jól reprezentálja a pozitívizmus germán hajtásának perspektívtalanságát, kimerülését, ellaposodását. Arany-előadásai tükrözik a legvilágosabban, hogy mennyire folytathatatlan és vállalhatatlan volt a 30-as évek végén ez az irodalomtörténet-írási hagyomány.

Olyan éles hangú, kíméletlen, a kritikus ítéletét kendőzetlenül tárló recenziót, mint amilyen Földessy tolla alól kikerült a Császár-előadásokról, ritkán lehet olvasni a korabeli folyóiratokban. Azt azonban el kell ismerni, hogy bár valóban támadó ismertetést írt az Ady-szakértő, állításait logikus érvekkel és jól kiválasztott példákkal támasztotta alá. De még ezek a támadhatatlan érvek sem vették el a kijelentései élet, és vita felett áll, hogy egyes megállapításai már-már a gorombaság határát súrolják. Mégsem kérdőjelezhető meg az, hogy az indulatos hang igazat mond. Még akkor is így van, ha az ismertető eleve hibavadász szándékkal vette kézbe a könyvet. De nem is kellett feltétlenül rosszindulatú hibakeresőnek lennie ahhoz, hogy a munka gyenge színvonala és hibái feltűnjenek neki. Általában az unalmas tartalmon valamennyit javít a stílus, és az erőtlen stílust is feledtetni tudja az eredeti és érdekes tartalom. Ebben az esetben egyik sem emelt a másikon, Földessynek mindkettővel szemben súlyos kifogásai voltak. Ezeket így összegzi: *„Sívárabb, unalmasabb, lélektelenebb olvasmányt alig lehetne elgondolni, mint amilyen ez az*

²³ Horváth Károly (1959): A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban. *Irodalomtudományi Közlemények*, 63. évf. 3–4. sz. 404–405.

*Aranyról szóló előadás. Tárgyának kitergetése csupa ócskaság és kietlenség: rég ismert, százszor elmondott, ismételt, avas megállapítások, minden új vagy egyéni megvilágítás és hozzászólás nélkül. S a stílus: erőtlen, színtelen, kifejezéstelen, tele rég elkoptatott fordulatokkal és szólásokkal.*²⁴ Császár ezekkel az előadásokkal nem állított ki jó bizonyítványt magáról, képtelen volt megragadni Arany költészetének mélyebb rétegeit, nem jutott be Arany belső világába. A legminimálisabb irodalmi érzékenység sem tűnik ki a recenzens számára az előadásszövegekből. Ennek oka az lehet, hogy nem nyíltak meg Császár előtt Arany versei, nem találta meg hozzájuk a kulcsot. Amennyit kívülről el lehetett mondani róluk, azt közölte, de abban a formában, ahogyan ő fogalmaz, a kijelentései valóban laposnak, színtelennek tűnnek. Több megállapítása is vitatható, joggal vonja a hitelességüket kétségbe az olvasó. Földessy példát is hoz ilyen megállapításra a recenziójában. A következő állítást emeli ki a könyvből: „Majd megtudjuk, hogy Arany »hosszú, csendes pályát futott meg«, ami, persze, így kimondva, éppúgy nem igaz, mintha azt mondaná, hogy Arany élete tele van a legromantikussabb kalandokkal, mert Arany lelkiélete csupa izgalmas belső történések sorozata.”²⁵

Arany kapcsán a legtöbb elemző nem hagyja ki a Petőfivel való összehasonlítást, 19. századi költészetünk két hatalmas ikertornyát szívesen állítják szembe egymással az irodalomtörténészek. S bár valóban szinte kínálja magát a két költőóriás összevetésének lehetősége, elég veszeléses terepre lép, aki a kontrasztépítés eszközét használja a két költői világ egyedi színeinek, vonásainak erőteljesebb érzékeltetésére. Babits ismert megállapításánál szellemesebb szembeállítást úgysem lehet megfogalmazni a két nagy lírikussal kapcsolatban (Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában),²⁶ bár ez a kijelentés is erősen sarkított, nem fedi teljesen a valóságot. Sajnos Császár Elemér is engedett a kísértésnek, megpróbálta Arany emberi és költői alkatát Petőfiéhez viszonyítva bemutatni. Hiba volt ez a próbálkozás, a konzervatív irodalomtörténész által megrajzolt ellentét erősen támadható, ingatag. Erre így mutat rá Földessy: „Továbbá: Petőfi – Császár szerint – »az érzelem embere«, Arany viszont a »gondolatoké« és még csak sejteni se látszik, milyen semmit mondott ezzel az üres frázissal; ugyanígy mondhatta volna Petőfiről azt is, hogy az »eszmeé embere«. Majd tovább azt állítja Petőfiről, hogy »amit ír, néha halvány, nem elég jellemző«. Így beszélhet egy felelésre kirántott készületlen diák, de nem az, aki Aranyról előad.”²⁷ Földessy arra is utal, hogy a kiragadott példák sora még szaporítható lenne, mivel nehéz úgy

²⁴ Földessy Gyula (1939): Császár Elemér: Arany János (egyetemi előadás). *Országos Központi Tanáregyesületi Közlöny*, 72. évf. 6. sz. 229–230.

²⁵ Földessy Gyula (1939): i. m. 230.

²⁶ Az említett megállapítás Babits 1910-es, „Petőfi és Arany” című tanulmányában szerepel, amely a *Nyugat* hasábjain jelent meg.

²⁷ Földessy Gyula (1939): i. m. 230.

felütni bárhol ezt a könyvet, hogy a szerző inkompetenciájának ékes bizonyítéka ne tárulna az olvasó elé. Konklúziója a felsorakoztatott gyengeségek, a könyvben hemzsező tudományosan megalapozatlan állítások és az avított tárgyalásmód miatt nem is lehet más, mint ez: „*Bizony jobb lett volna, ha ez az előadás sohase lát napvilágot.*”²⁸

Hallatlan merészség kellett ahhoz, hogy Földessy ki merje mondani: a király (vagyis a Császár) meztelen. Az ország leghíresebb egyetemének sokat publikáló irodalomtörténészéről ország-világ előtt lerántotta a leplet, és kimondta róla, hogy semmi érzéke az írói-költői életművek rejtélyeinek feltárásához. Azt az egyetemistái is tudták Császárról, hogy száraz előadó, aki nem tudja felkelteni hallgatóiban az irodalom iránti lelkesedést. Talán éppen azért, mert ez a lelkesedés őbenne sem volt annyira erős. Feladatot, működési terepet látott az irodalomban, nem pedig élményforrást, a szellemi-lelki feltöltődés előmozdítóját.

A válasz és annak szerzője

Földessy éles hangú ismertetése nem maradt válasz nélkül. Érdekes módon azonban nem Császár Elemér ifjú tanítványai és tisztelői köréből került ki a Földessy-cikk tartalmának és tónusának visszautasítója, hanem egy olyan tudós állt ki Császár mellett, aki a megbírált professzornál és annak ellenfelénél is öt évvel idősebb volt, és jó ideje már csak a Petőfi Társaság tagjaként volt jelen az irodalmi berkekben. Lázár Béla úgy szállt be ebbe a harcba, mint egy ősz Toldi, aki sírja ásása közben kapja a hírt, hogy újra szükség van az erejére, képességeire. Fiatalkorában irodalomtörténészként és kritikusként indult, de sem motívumtörténeti munkája, sem kritikái nem váltottak ki nagyobb visszhangot. A 20. század elején már másik területre tért át, a képzőművészeti kritika és a művészettörténeti kutatás lett a fő működési terepe. A művészettörténeti irodalomban végül igen termékenynek bizonyult, számos művészről írt hosszabb-rövidebb életrajzot, pályaképet. Az utókor ugyan elsősorban Paál László munkásságának kutatójaként tartja számon, de a művészettörténeti historiográfia művelői azt is tudják, hogy Fadrusz Jánosról, Szi-nyei Merse Pálról, Mányoki Ádámról, Zichy Mihályról és Munkácsyról is írt monográfiát. Az Ernst Múzeum igazgatójaként pedig a legjelentősebb hazai magángyűjtemény működését segítette a két világháború között. S bár ontotta a művészettörténeti írásokat, mégsem volt egyértelműen pozitív a megítélése a művészettörténész körökben. Többen csak a szorgalmas kívülállót, a szerencsés dilettánst látták benne, aki egyedül a művészvilággal ápolt jó kapcsolatainak köszönhetette, hogy elindul-

hatott a művészeti szakírói pályán. Fülep Lajos, a Horthy-korszakban méltatlanul mellőzött magyar művészetfilozófus 1923-ban így jellemezte Lázár Bélát: *„A tipikus műkedvelő, aki nem is lesz soha más. Aki összeír egy könyvtárra valót, negyedszázados írói jubileumot ül, s meg nem tanul írni; minden képet s egyebet megnéz, de meg nem tanul soha látni. Mert a nagy igyekezeten kívül – legalábbis ezen a téren – minden egyebet megtagadtak tőle az istenek.”*²⁹ Még a *Szabad Művészet* című lap hasábjain megjelent nekrológban is utal arra a szerző, hogy Lázár nem a szó szoros értelmében tudományos műveket írt, inkább esszéisztikus hangnemű, érzelmi átítottságtól sem mentes pályaképek kerültek ki a tolla alól. Az is igaz, hogy talán éppen ez a stílus tette népszerűvé a műveit a művészetkedvelő olvasóközönség körében. A nekrológ így közelíti meg ezt a kérdést: *„Írásait szenvedélyes, vitatkozó hang jellemzi. Stílusa színes, változatos, könnyen olvasható, népszerű. A mondanivaló bősége néha kitérésekre bírta, írásai mégis mindig friss, érdekes olvasmányok. Sok tévedése is van, a konkrét tudományos előadás helyett sokszor esztétizál és irodalmiassá válik.”*³⁰

Amikor Császár Elemér védelmében közzétette a Földessy bírálataira írt válaszát, akkor már régen nem követte intenzíven az irodalomtudományi kutatásokat, csak a konzervatív irodalomtörténész kör egy-két jelesével volt szorosabb kapcsolata. Már maga ez a tény is megingatja egy kissé a Császár könyvének védelmében írt cikkének hitelét, hiszen joggal vélhették a kortársak, hogy olyasvalaki szól bele egy irodalomtörténeti mű értékelésébe, aki már nem vesz részt aktívan a hazai irodalomtudomány alakításában. Császár Elemérhez régi barátság fűzte. Még egyetemista korukban ismerkedtek meg egymással. Lázár végzős egyetemista volt, Császár pedig gólya, amikor egy stílusgyakorlati órán a szeminárium résztvevőinek és a professzornak a figyelmét magára vonta a hallgatótársa művéről már akkor határozott véleményt formáló elsőéves.³¹ Később is több találkozási pont volt a pályájukon. Egy tanéven keresztül egy iskolában tanítottak, a VII. kerületi állami főgimnáziumban. Lázár került oda hamarabb, ő az 1893/94-es tanévtől volt az iskola tanára, Császár pedig az 1896/97-es tanévben helyettesítette a párizsi tanulmányútra küldött Szigetvári Ivánt. 1901-ben Császár Elemér is ismertetést írt Lázár Tegnap, ma, holnap című tanulmánykötetéről. Együttműködé-

²⁹ Fülep Lajos (1998): *Egybegyűjtött írások III*. Argumentum Kiadó, Budapest. 258.

³⁰ Végvári Lajos (1950): Lázár Béla. *Szabad Művészet*, 4. évf. 5–6–7. sz. 268.

³¹ Lázár Béla ezt az emléket így örökölte meg: *„Már az utolsó egyetemi évemet jártam, Gyulai, Beöthy és Heinrich megtisztelték azzal, hogy szemináriumuk vezetőjévé tettek, ma úgy mondanák, tanársegéd voltam. Az első stílusgyakorlati órán, Beöthy Zsolt szemináriumában történt, hogy egyik társunk felolvasása után a professzor feltette a szokásos kérdést: »Van-e valakinek hozzászólni valója.« Felállott egy nyurga ifjú, gólya, első éves és szólásra jelentkezett. Felzólalására Beöthy megjegyezte: »Önnek éles megkülönböztető tehetsége van. Szemmel fogom tartani.« És szemét attól fogva le nem vette róla.”* Lázár Béla [1941]: *Emlékezés Császár Elemérré, az íróra. Koszorú*, 7. évf. 2. sz. 79.

sük a Petőfi Társaságban vált igazán szorossá, Lázár 1916-tól volt ennek a konzervatív irodalomtörténészekből álló egyesületnek a tagja. Amikor a Petőfi Társaság 1934-ben újra megindította a *Koszorú* című folyóiratát, Császár Elemér, a főszerkesztő, Lázár Bélát is beválasztotta a lap szerkesztőbizottságába. Nemcsak az kötötte tehát össze a két sokat publikáló szakíró, hogy mindketten Beöthy-tanítványok voltak egykor, s ez a munkásságukra is rányomta bélyegét, hanem az is, hogy pályájuk alatt végig közös szellemi táborhoz tartoztak, így azonos oldalon állva viaskodtak az „új időknek új dalaival”. Ez a szemléleti rokonság persze nem jelenti azt, hogy Lázár ne látta volna Császár munkásságának esetleges fogyatékoságait, problémás pontjait. Még a Császárról szóló megemlékező írásában sem hallgatta el, hogy a tekintélyes irodalomprofesszor valódi kutatási terepét a regény- és a drámairodalom jelentette, a versek világához nem olyan könnyen talált kulcsot. Ennek okát Lázár abban látta, hogy Császár Elemér elsősorban a tartalom vizsgálatára helyezte minden művében a hangsúlyt, a forma kérdéseivel keveset foglalkozott. Márpedig a versek megértéséhez többnyire a választott forma által kínált lehetőségek boncolgatásán keresztül vezet a legrövidebb út. Ennyi előzmény ismeretében érthető, hogy az idős Lázár beszállt a küzdelembe régi harcostársa mellett, úgy vélte, kötelessége szót emelni a megtámadott professzor védelmében.

A válasz megírására készítő élményt képszerűen, éles vonásokkal elevenítette fel írása elején Lázár: *„Sok-sok esztendeje annak, hogy a Tanárregyesületi Közlöny nem volt a kezemben. Pedig két-ötvenes tanárságom alatt nemcsak szorgalmas olvasója voltam, de sokat dolgoztam is belé. Jól ismerem tehát a szellemét. A napokban aztán elhozták hozzám a februári számát, olvasnám el benne F. Gy. írását Császár Elemér Arany-könyvéről. Aki elhozta, fiatal tanár, megütközéssel mutatta a cikket. »Íme a könyv, mondotta, melyről nemrég oly elismeréssel beszélünk, ilyen megítélésben részesül és éppen az ország tanársága előtt, mikor ennek a tanárságnak egy része Császár Elemér tanítványa, kik megtanulták tisztelni és becsülni őt egyetemi éveik alatt.« Valóban F. Gy. cikke olvastán bennem is felébredt a méltatlankodás érzése. Hangot kell ennek adnom, mert áttanulmányozva Császár könyvét, más képet nyertem róla, mint aminőt F. Gy. fest.»³² Nem tudhatjuk, hogy valóban lezajlott-e az általa leírt jelenet. Nem biztos, hogy egy fiatal tanár juttatta el Lázár kezeihez a *Közlöny*nek azt a számát, amelyben Földessy ismertetése megjelent. Inkább valószínű, hogy a Petőfi Társaság soraiból jelentkezett valaki nála, vagy éppen a társaság egyik ülése előtt vagy után hallhatta a szenvedélyes hangú recenzióról. Ezzel a kerettörténettel talán azt*

³² Lázár Béla (1939): Reflexiók F. Gy.-nek Császár Elemér Arany-könyvéről írt kritikájára. *Országos Középpiskolai Tanárregyesületi Közlöny*, 72. évf. 7. sz. 270.

kívánta a szerző elhítenni, hogy a fiatal tanárnemzedék egy része is megütközött, felháborodott a Császár tekintélyét ért sérelemnél.

Lázár a válaszában leginkább Császár módszerességét, logikáját dicséri, azt a germán precizitást élteti, amely sokak szemében Császár egyik gyengesége, irodalmi érzéketlenségének a bizonyítéka volt, hiszen éppen ezzel a könyörtelen logikával lúgozta ki, desztillálta unalmassá a legeredetibb, legizgalmasabb költői alkotásokat és munkásságokat. Lázár Béla azonban erényt látott Császár minden nagy művet és munkásságot azonos séma szerint analizáló eljárásában. Ezt a meglátását a következő módon találja: *„Pedig, mint Császár minden írását, ezt is a felépítés szigorú rendje jellemzi. Arany emberi jellemzése után költészetének vonásait, azután pedig a Toldi-trilógiát, Buda halálát, kisebb eposzait, balladait, líráját veszi sorra. Mindenütt határozott módszerrel dolgozik. Ha keressük Császár egyéniségének írói jellegzetességét, első pillanatra szembeszökik az a logikai zárt-ság, amellyel jellemez.”*³³

Lázár cáfolja azt a kijelentést is, hogy nincs Császárnak ebben a könyvben saját mondanivalója, nóvumnak tekinthető megállapítása Arany költészetéről. *„Császár nemcsak Aranyt ösmeri – írja –, de az Arany-irodalmat is, amit ráutalásai igazolnak, a sok kiigazítás és a kérdések újszerű megvilágítása. Aki ösmeri a tárgyat, látván látja Császár nagy felkészültségét, mellyel tárgyat kezel, mellyel művét írta. Nem is írta, – előadta.”*³⁴ Konkrét példákkal azonban nem igazolta ezt a kijelentését, nem szedte ujjhegyre, melyek is azok a területek, amelyeken Császárnak sikerült új szempontokat bevinni az Arany-életmű értelmezésébe.

Mivel Lázár valószínűleg látta, hogy a könyv tartalma elég ingoványos terület még a baráti szándékkal, pozitív elfogultsággal közelítő recenzió számára is, a mű nyelvezetére hívta fel a Közlöny olvasóinak figyelmét, a Császár-előadások nyelvi oldaláról zengett dicshimnusz. Ez a magasztalás azonban már éppen a túlzásai miatt gyanús, hiteltelen. *„... ott, hol a gyorsíró szorgosan követte az előadást – kezdi dicséretét Lázár –, nyelvi szépségeivel kap meg. Csak utalok a következő helyekre: Toldi és János vitéz összevetése (32–33. l.); a korrajz Toldi szerelmében (63. l.); az alapeszme kifejtése Toldi estéjében (73. l.); Buda halála kompozíciójának elemzése (118. l.); amit pedig Arany lírai költészetének mélységéről írt (137. l.), mély lélektan-elemzés mintaképe. Ha az, amit Beöthy Zsolt a balladaköltészet és a természet viszonyáról írt, az írói művészet csúcspontja, Császár Elemér könyvének ezek a lapjai vetekednek vele.”*³⁵ Mennyire jellemző, hogy Lázár az írói művészet csúcspontjára éppen Beöthy Zsolttól hozott példát! Nyilván költői kérdés lenne, hogy miért nem a későbbi irodalmárok munkáiból válogatott, ami-

³³ Lázár Béla (1939): i. m. 270.

³⁴ Uo. 271.

³⁵ Uo.

kor az érkező próza gyöngyszemei után kutatott. Pedig bőven említhetett volna ilyeneket akár Babits Mihály irodalomtörténeti tárgyú írásaiból is. Lehet, hogy maga is érezte végül, hogy védőirata vértelenre és súlytalanra sikeredett, ugyanis elég szűkszavúan zárta le, mindössze ennyit jegyzett meg a legvégén: „Viszontválaszra nem válaszolok. Dixi et salvavi animam meam.”³⁶

A vita tanulságai

Több érdekes körülményre is rávilágít a Császár előadás-sorozata kapcsán kirobbant vita. Egyrészt rámutat arra a szerencsétlen konstellációra, ami a két világháború közötti magyar irodalom szakos egyetemi hallgatók stúdiumainak, szakmai szocializációjának irányát meghatározta. A négy egyetem közül kettő – a pesti és a debreceni – olyan irodalomprofesszorokra bízta a jövő irodalomtanárainak felkészítését, akik az Arany halála után jelentkezett irányzatokkal nem is kívántak foglalkozni, nem vettek róluk tudomást. Sem Császár Elemér, sem Pap Károly nem tartozott a széles látókörű, új szemléletmódok iránt nyitott tudósok közé. Valamivel jobb volt a helyzet a szegedi és a pécsi egyetemen, hiszen Sík Sándor vagy Tolnai Vilmos nem zárkóztak el úgy a hallgatóiktól, mint a fentebb említett két pályatársuk, s őszintén érdeklődtek az újabb irodalomtudományi iskolák munkássága iránt, még ha nem is váltak soha ezeknek az iskoláknak a híveivé, követőivé.

A vitát leginkább maga a téma teszi érdekessé. Arany János megkerülhetetlen nagyság, mérföldkő volt a hazai irodalom történetében, alig volt olyan jelentős irodalomtörténészünk a 20. század első felében, aki ne foglalkozott volna az Arany-életmű egy-egy részletével vagy a nemzeti klasszicizmus képzeletbeli trónusára felültetett költő teljes pályájának értékelésével. Sajnos több kutatója, méltatója – Alszeghy Zsolt kifejezésével³⁷ – fejlődés-megfojtó normává emelte Arany poézisét, elfeledkezve arról, hogy a szalontai hajdúleszármazott tiltakozna a legjobban az ilyen irodalmi bálványépítés ellen, ha feltámadna és látná, mi folyik a műve körül kiépült kultusz égisze alatt. A konzervatív irodalomtörténészek elérték, hogy Arany tekintélye ne csak a közvetlenül nyomába lépő nemzedékre, de még a későbbi költőgenerációkra is nyomasztóan hasson. Az ő munkálkodásuknak volt „köszönhető” az is, hogy Arany zsenialitása már

³⁶ Uo. A latin nyelvű zárómondat pontos fordítása: Elmondtam, és ezzel megmentettem a lelkemet.

³⁷ Alszeghy Zsolt a Tolnai Vilmosról írt nekrológiájában használta ezt a találó kifejezést. Így jellemezte a kiváló stilisztát: „Költői és emberi eszménye Arany volt: erkölcsi komolysága, művészeti gondja rokonává tette, de nem emelte Arany poézisét fejlődés-megfojtó normává; megértette és élvezni tudta, s minden szépségében fel is tárta a mai lélek költői megnyilatkozását is.” Alszeghy Zsolt [1937]: Tolnai Vilmos. *Irodalomtörténet*, 26. évf. 5–6. sz. 97.

nem volt annyira könnyen felismerhető a 20. század elején fellépő ifjú író-nemzedék tagjainak körében, mivel számukra Arany János inkább csak egy olyan költészetfelfogás képviselőjét jelentette, amelyen túllépett az idő. A hivatalos irodalompolitikát támogató tudósok jelölték ki úgy az Arany-életmű helyét a magyar irodalomban, hogy az semmiképpen sem kerülhette el az ütközőponttá válást.

Császár Elemér az Arany utáni nemzedékről, Reviczkyről, Vajdáról s aztán a 20. század elején a konzervatív füleknél teljesen idegen hangot megpendítő Adyról alkotott véleményét azzal is kifejezte, hogy Arany-értékelésében kiemelte, túlságosan is hangsúlyozta a moralitás szempontját. A következő mondatok mögött ott bujkál az az averzió, amelyet például Ady lírája váltott ki belőle: „...*Arany a legerkölcösebb magyar költő. Nincs magyar költő, akinél az esztetikum és etikum világának köréi annyira egybeesnének, mint nála, és akinek költészete olyan tiszta és felemelő volna, mint az övé. Tiszta, mert nincs benne morális folt, és léleképítő, mert minden vonatkozásában erkölcsös. Minden verséből egy nagy igazság csendül ki, s mindegyik rámutat igazi emberi hivatásunkra: folytonos munkával törekedjünk az erény felé. Ennek legbiztosabb eszközei: a kötelességteljesítés, a becsületesség és a hűség.*”³⁸ Az az irodalomtudós, aki a puritán és túlzottan szemérmes Arany Jánosból faragott erkölcsi bálványt, nyilván megbotránkozással vette tudomásul, hogy voltak olyan irodalomtörténészek, tanárok, akik még barátkoztak is Adyval, szívesen keresték a társaságát. A régi eszmények igézetében élő Császár Elemér szemében az Ady-líra szimbólumaival, motívumaival foglalkozó Földessy Gyula nem csupán deviáns figura lehetett, hanem kifejezetten veszélyes lázadó, azt gondolhatta róla, hogy olyan életművet, költői munkásságot tesz tudományos vizsgálódás tárgyává, amely arra méltatlan. A két azonos korú irodalomtörténész nem azonos pozícióból harcolt egymással, Császár mögött ott volt a hivatalos irodalom- és művelődéspolitikai, az egyetem által biztosított háttér, a befolyásos szakmai egyesületek támogatása. Földessynek vele szemben nem volt sok eszköze, magányos harcos, különutas tudós volt, akinek nem igazán volt olyan fóruma, ahol kipellengérezhette volna a korabeli irodalompolitika és a vezető irodalomtörténész garnitúra szemellenzőségét. Ez a körülmény teszi érthetővé, hogy minden kínálkozó alkalmat megragadott a véleménynyilvánításra, nem mérlegelt hosszan. Ahol egy kis rés adódott a konzervatív tábor pajzsán, oda lőtte a nyilatit. Császár Elemér meglehetősen vitatható színvonalú műve pedig szinte kínálta magát a támadásra.

Földessy Gyula kritikája nem volt alaptalan vagy igazságtalan, az egyetlen, amiben hibázott, az a hangnem megválasztása volt. Igazat kell adni

³⁸ Császár Elemér (1938): *Arany János (Egyetemi előadás)*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 144.

Vezér Erzsébetnek, aki Földessy vitastílusának jellemzésekor a szenvedélyességet emelte ki. Ő egy helyütt ezt írta az Ady-rajongó irodalomtudósról: „*Vitairataiban ugyancsak sok van a hitvitázók megingathatatlan és naív hitéből, gorombaságig menő igazmondásából, teljesen hiányzik viszont belőlük a finomkodó diplomácia, az óvatos taktikázás, még a »finom kultúrlegényekkel« folytatott vitákból is.*”³⁹ Féja Géza is ugyanezt a vonást ragadta ki Földessy bemutatásakor: „*Tulajdonképpen egy harcos folyóiratot kellett volna szerkesztenie, mert éppen olyan szenvedéllyel szeretett »disputálni«, akár Ady Endre.*”⁴⁰ Valójában a korszak irodalmi, irodalompolitikai vitáit szemlélve, Földessy ismertetésének indulatossága nem tartható kivétel-esnek vagy szokatlannak az irodalomtörténész körökben. A recenzió éles, támadó hangja inkább csak a megjelenés helye miatt tűnt fel, az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*ben ugyanis nem volt jellemző az udvariatlan hangvétel, még a polemikus szándékú cikkekben is javarészt becsomagolva jelent meg a negatív kritika.

Irányzatok, irodalomtudomány-felfogások harca egyetlen előadássorozat körül: erről mesélnek a *Tanáregyesületi Közlöny* 1939-es évfolyamának megsárgult lapjai sok egyéb téma mellett. A hivatalos irodalompolitika céljait szolgáló irodalomtörténeti lapokban ilyesmire nem találunk példát. Azokban csak egyetlen irányzat és tábor permanens dicsőítése olvasható. Az irodalmi folyóiratok közül egyedül a *Nyugat* hasábjain jelentek meg Császár Elemér személyét és munkásságát keményebben bíráló sorok. Amikor Riedl Frigyes utódául Császár Elemért terjesztette fel a minisztérium az irodalomtörténet egyetemi tanárának, jellemző módon a következő címmel jelent meg a progresszív irodalmi lapban erről tudósítás: *Lasciate ogni speranza.*⁴¹ Ugyancsak nem kímélte a szerzőt Kuncz Aladár, aki Császárnak a Kisfaludy-monográfiáját szedte ízekre a *Nyugat* 1910-es évfolyamában. Már akkor is az volt Császár munkája ellen a legfőbb kifogás, ami az Arany-előadások kapcsán is előkerült: semmiféle új, egyéni értékelést vagy megállapítást nem tartalmazott az a könyv sem.⁴² Schöpflin Aladár ugyancsak a *Nyugat* hasábjain jelentette meg Császár Elemér regénytörténeti művéről⁴³ írt ismertetését. Ebben világosan közli a recenzens, hogy olyasvalaki írt irodalomtörténeti munkát, aki nem gyönyörködik az irodalomban, és éppen az maradt ki Császár könyvéből, ami a lényeg: az egyes írók nagyságának és műveik szépségének a megmutatása. Azt már csak rezignáltnan jegyezte meg a kritikus,

³⁹ Vezér Erzsébet (1965): Földessy Gyula halálára. *Kortárs*, 9. évf. 2. sz. 330.

⁴⁰ Féja Géza (1977): Ady nyomában. *Tiszatáj*, 31. évf. 12. sz. 23–30.

⁴¹ Ez a pokol kapujának felirata Dante *Isteni színjáték*ában. Magyar fordítása: „Hagyjatok fel minden reménnyel.” A cikk a *Nyugat* 1923-as évfolyamának 719. oldalán jelent meg.

⁴² Kuncz Aladár (1910): Császár Elemér: Kisfaludy Sándor. *Nyugat*, 3. évf. 8. sz. 560–562.

⁴³ A mű pontos adatai: Császár Elemér (1922): *A magyar regény története*. Pantheon Irodalmi Intézet R. – T., Budapest.

hogy Császár Elemér még a világirodalom fejlődésének menetébe sem tudta bekapcsolni a magyar regényirodalom történetét.⁴⁴ A *Tanáregyesületi Közlöny* azzal, hogy helyet biztosított egy Császár Elemér elleni (jogos) kirohanásnak, egyetlen cikk erejéig tulajdonképpen a *Nyugat* szerepét is átvette, a *Nyugat* helyett harcolt az irodalmi műveket ellaposító és kilúgozó, avítt irodalomtudomány-felfogás ellen.

⁴⁴ Schöpflin Aladár (1922): A magyar regény története. *Nyugat*, 15. évf. 6. sz. 428–429.

TEHETSÉGGKUTATÓ

NŐK A POSTA SZOLGÁLATÁBAN

Becz Viktória Ildikó

Összefoglaló:

Tanulmányom női szemmel, három szempontból közelíti meg a postás életmódot. Az első részben megismerhetjük a postáskisasszonyok alkalmazásának feltételeit és indokait, hogy miért jelentkeztek postai munkakörbe és miért kereste őket a posta kifejezetten a nekik kialakított munkakörökbe. A hivatalt vállaló nők motivációja mögött a biztos megélhetést kell keressük, mindemellett a társadalmi státusz elnyerése is jelentős szerepet játszott választásukban. A postán dolgozó nők tisztviselőkké válhattak, megkaphatták ugyanazokat a szociális juttatásokat, mint a férfiak, például családpótlék és lakáspénz. Mindez magával hozta, hogy ezek a nők önállóan is megálltak a lábukon. A dolgozat második részében megismerhetjük a posta által támogatott nőegyesületet, mely fontosnak tartotta a tagjainak szociális, gazdasági és kulturális érdekeinek előmozdítását. A Nőtisztviselők Egyesülete a kultúrmisszióntúl a női postatisztviselők részére szélesebb jogköröket harcolt ki. A harmadik blokkban pedig beleshetünk az otthon színtereibe, s képet kaphatunk arról hogyan tudta a dolgozó édesanya munkáját és társadalomban elvállalt szerepét összeegyeztetni. A hármass felosztás célja, hogy bemutassa a nők több fronton vállalt szerepét, másrészt pedig, hogy igazolja, a posta az élet minden színterén a munkavállalóik mellett áll. Bölcsődét, óvodát építtetett a munkavállalói gyermekei számára, biztosította az utánpótlást azzal, hogy iskolákat nyitott, tanfolyamokat szervezett. Gondoskodott az alkalmazottak művelődéséről, pihenéséről és szórakoztatásáról azáltal, hogy Postás Művelődési Otthont tartott fent, melyben helyet kapott a nő tisztviselők egyesülete, majd később a szakszervezet alá tartozó nőbizottságok.

Kulcsszavak: posta, nők a postán, női munka, telefonos kisasszonyok, segédműszerésznők, mérnök nők, egyesületek, érdekvédelem, szakszervezet, reprodukív munka, otthon, üdülés

Abstract:

In my study I discuss the life of an employee of the postal service from three angles, from the perspective of a woman. In the first I describe the conditions of and reasons for the employment of postwomen; why women applied for jobs with the postal service and why they were sought for by the postal service for jobs created specifically for women. The most important motivation for women taking up jobs with the Post Office was a secure livelihood – along with a respectable social status. By working for the service women became officials and received the same social benefits as men, including family and housing allowances, enabling them to lead a self-sufficient life. In the second part of my paper, I describe the women's association sponsored by the Post Office to promote its members' social, economic and cultural interests. In addition to pursuing its cultural mission, the Association of Women Officers (*Nőtisztviselők Egyesülete*) fought for and won broader rights for female postal officers. The third block then gives an insight into postwomen's homes and how they managed to reconcile their roles as working women with their social roles. The aim of the division into three parts is to show women's complex roles in society and how the Post Office stands by its employees in all facets of life. It commissioned crèches and kindergartens for its employees' children and provided a supply of future employees by opening schools and organising training courses. It provided for its employees' education, recreation, and entertainment by operating an educational centre called *Postás Művelődési Otthon* embracing the female officers' association and later the women's committees as part of the trade union.

Keywords: post office, postal service, women at the post office, female work, phone operator ladies, assistant technician ladies, lady engineers, associations, advocacy, trade union, reproductive work, home, recreation

Bevezetés

Jelen tanulmányom szorosan köthető a Postamúzeum 2024 márciusában nyílt „*Postáskisasszonyok egykor és ma. A nők foglalkoztatása a magyar postán*” című kiállításához, melynek kurátoraként a női munkavállalókat helyeztem fókuszba a jól ismert vállalat történetében. A kiállítás megálmodása közben arra az álláspontra jutottam, hogy nem csupán a hivatalban dolgozó, feladatukat teljesítő nőket szeretném bemutatni, hanem körképszerűen az érdekvédelmi szervezetek és az otthonokat is. Ezzel a felosztással kettős célom volt. Egyrészt érzékeltetni azt, hogy a női munka nem ért véget azzal, hogy a hivatalban letették a tollat. A nők érdekvédelmi szervezetbe tömörülve folytatták hathatós társadalmi munkájukat, vagy hazaérkezve merültek bele a házimunkába, mert a háztartás és

a gyermeknevelés frontján is helyt kellett állniuk, ez a felosztás pedig a mai napig sem változott.

A hármas felosztás másik célja pedig az volt, hogy megmutassam, a magyar posta nem csupán munkát biztosított a dolgozóiknak, hanem jótékony vállalatként jelentős szociális hálót hozott létre, melyben biztosította a munkavállalók jólétét. Óvodákat és iskolákat létesített, gondoskodott a dolgozók szórakoztatásáról, művelődéséről. Ezekkel a lépésekkel értékes munkaerőt teremtett, ami által a vállalaton belül dolgozók társadalmi presztízsének növekedéséhez is hozzájárult. Aki itt kezdett el dolgozni, biztos jövedelemre számíthatott, lehetősége nyílt a ranglétrán feljutni, igaz, a nők esetében ez hosszabb időbe telt, és a bérezés terén is akadtak különbözőségek.

Nők a postahivatalban – A professzionális munka kezdetei

Világszerte a posta volt az egyik olyan intézmény, amely elsők között gondolta úgy, hogy nőket is foglalkoztat. A gyári munkásnőkkel, mezőgazdasági munkásokkal szemben a postán alkalmazott nők professzionális képzésben részesültek, tanfolyamokat végeztek el, ami tisztviselői rangot adott a számukra, azonban ez nem volt mindig így. Felsőbb fokú iskolai képzés, kvalifikáció sokáig nem volt lehetséges a nők szélesebb rétegei számára. Igazi áttörést hozott a 19. század második felében kibontakozó, a nők egyenjogúságát célul tűző mozgalmak tevékenysége, amiben megfogalmazták a magasabb művelődés igényét, mert ebben látták a női egyenjogúság megszerzésének első és döntő lépését.

A férfiak mellett helyt álló nők a munkafolyamatokba gyakorlat útján tanultak bele; nem volt ez másképpen a postai munkakörökben sem. Egészen a 19. század derekáig a hivatalokban dolgozó nők férjük után, özvegyi státuszban igazgattak egy-egy hivatalt, vagy fiatal fiú gyermekük helyett folytatták a szolgálatot. Ezt a módszert változtatta meg az 1870-ben kiadott rendelet, mely nemcsak a postamesterek özvegyeinek, hanem minden 18. életévét betöltött nőnek engedélyezte, hogy kiadói vizsga letele után a hivataloknál alkalmazást vállaljanak.

„Megengedtetik továbbá, hogy a nőszemélyek, ha ez iránt folyamodnak a postakiadókra előírt föltételek alatt a postaszolgálatot gyakorlatilag megtanulván, azt a postamester szavatolása és felelőssége alatt önállólag is végezhessék, föltéve, hogy a 18-ik korévet meghaladták, erkölcsi viselkedésükről, iskolai képzettségükről, továbbá arról, hogy a postakezelést gyakorlatilag megtanulták, hiteles okmányokat bírnak felmutatni, s ha kiállván a kiadói vizsgát a szokásos esküt leteszik.”¹

¹ A nők a postaszolgálathoz alkalmaztathatnak s a kiadói vizsgát letehetik. *Rendelvények*

A vizsgák megtételét követően az orvosokhoz és jogászokhoz hasonlóan a postai alkalmazottaknak is fel kellett esküdniük az uralkodó és az ország szolgálata mellett a hivatásukra. Erre azért volt szükség, mert a Magyar Királyi Postán munkát vállalók kezében rendszerint magán- és hivatali titkok sora ment keresztül. A diszkrécióra pedig rendkívül módon ügyelni kellett. Ez különösen igaz volt a telefonközpontokban dolgozó nők munkájára. Az esküt a sikeres vizsgát követően tették le, erről oklevelet is kaptak, amiből számos példányt őriz a Postamúzeum.

„Én Bíró Brigitta esküszöm az élő Istenre, hogy Ő császári és apostoli királyi Fenséghez, Ő Felsége uralkodó házához, a magyar korona országainak alkotmányához hű leszek, a törvényeket, a törvényes szokásokat, rendeleteket, utasításokat és szabályokat megtartom, hivatali előjárómnak engedelmességek, a hivatali titkot megőrzöm, lelkiismeretes pontossággal a legjobb tehetségem szerint teljesítem. Isten engem úgy segítjen!”²

Miért gondolta a korabeli posta, hogy férfiak mellett nőket is alkalmazzon? Innovatív vagy gyakorlati tényezők játszottak közre a nőkérdésben? Másrészt, a nők miért léptek be a munka világába?

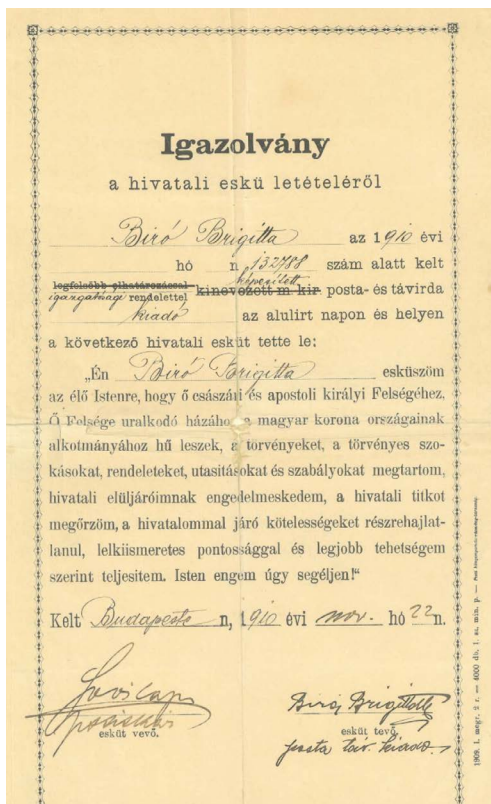
Előbbi esetében talán mindkettő jelentős szerepet játszott. A posta igen korán fölismerte, hogy bizonyos készségekben a nők jobb teljesítményt nyújtottak, mint a férfiak. A távbeszélőnél dolgozóktól elvárták, hogy kiváló memória és precizitás mellett többfelé tudjanak figyelni. Táviráshoznál a türelem és a kéz ügyesség bizonyult kulcsfontosságúnak. Mindezek mellett a női munkavégzés kevesebbe került.

A hivatalt vállaló nők motivációja mögött a biztos megélhetést kell keressük, a társadalmi státusz elnyerése is jelentős szerepet játszott választásukban. A postán dolgozó nők tisztviselőkké váltak, munkájuk után több szociális támogatásban is részesültek, például családi pótlékot és lakáspénzt kaptak. Mindez magával hozta, hogy ezek a nők önállóan is megálltak a lábukon, kisebb településeken pedig kultúrközvetítő szerepet is betöltöttek. A falvakban az írni-olvasni tudó elitbe tartoztak. A női munkavállalók robbanásszerű növekedését az I. világháború viszonytagságos éveit hozták meg, ekkor a postánál 3600 tisztviselő nő látta el a postai munkafolyamatokat, de már a világháború megelőző évtizedekben is bizonyos munkaterületeken a nők kerekedtek felül.³

a Magyar Posta-hivatalok számára, 1870. 13. 83.

² Postamúzeum okmánytár D 29.6.4, Bíró Brigitta hivatali esküje. Igazolvány a hivatali eskü letételéről, 1910.

³ Postai alkalmazottak nemek szerinti felosztása – 1900 (nem kincstári hivatalok). In: *A Magyar Királyi Posta, Távírda és Távbeszélő statisztikája az 1900. évről*. Budapest. 1901. 16.

Bíró Brigitta hivatali eskü letételéről szóló igazolása, 1910.
(Forrás: Postamúzeum okmánytára.)

Bíró Brigitta posta- és távirtdakiadó igazolványképe 1919-ből.
(Forrás: Postamúzeum okmánytára.)

Tövises pálya vagy függetlenség? A postán dolgozó nők mindennapjai az egyéni életutak tükrében

Az életrajzok alapján többféle életutat tudunk azonosítani azt vizsgálva, hogy ki hogyan és miért került a posta berkeibe. Sok fiatal nő családi hagyományként tekintett a postahivatalra, édesapjától vagy valamelyik fivérértől sajátította el, már igen korán, a postakezelés tudományát. Ezt követően hiteles vizsgát is tett. Közülük került ki a legtöbb postamester-nő. Gyakori még, amikor a nők férjük oldalán dolgoztak mint kiadók, kisegítők. Voltak, akik rákényszerültek a kenyérkereső munkára. Nem egy kisasszony büszkélkedhetett nemesi felmenőkkel, ám a szülők korai halála vagy éppen az anyagi háttér elapadása arra készítette őket, hogy dolgozzanak meg a napi betevőért. Özv. Stromszkyné Szabados Fáni esete jó példa erre. A sors nem kímélte meg, mindezek tetejébe hamar felöltötte az özvegyi fátylat, azonban a posta és a helyi földbirtokos kisegítette őt a nehéz sorsában. Előbbi munkát, utóbbi ingyen lakhatást biztosított a számára, ami mellé zöldségeskertet is kapott. Így *„a főzelék egész évben megterem, pecsenyét pedig maga nevel hozzá”*.⁴

Stromszkyné esete korántsem számított egyedinek. Számtalan nő igen korán jutott özvegységre, és maradt hátra sok apró gyermekkel. A vagyon és gyám nélkül maradó félárva nem számíthattak sok jóra, hacsak az édesanyjuk munkát nem vállalt. Szerencsés özvegyek ilyen módon férjet is vadászhattak maguknak.

Az özvegyek mellett igencsak jelentős az elvált asszonyok száma. Ticsevics Ferencné szül. Szaghmeister Aranka, a postánál talált mentsvárat magának. Viszonylag korán, 19 esztendősen ment férjhez, ám boldogtalan házasságától csak válás után szabadulhatott. A két kisgyermekét nevelő édesanya előbb a szüleinél talált menedéket, majd a postai végzettségét kamatoztatva Bács-Gyurgyevón kapott hivatali állást, ahol megismerte későbbi férjét, Ticsevics Ferenc községi orvost.⁵

Hasonló életutat járt be beődi és mesterházi Mesterházy Ilona is. Ilona alig hogy felserdült, rögvést eljegyezték, azonban a vőlegényével való kapcsolata hamar megromlott, emiatt, ahogyan írta, *„meggyűlölte az egész férfi nemet”*. Ekkor döntött úgy, hogy postássá lesz, és hátat fordít eddigi életének. Kisalmáson nyert hivatalt, ahol *„meggyógyult szíve sebe és megszűnt férfiak iránt táplálta gyűlölete”*, mert megismerte a *„másik ő-t”*.⁶

A milleniumi emlékalbumot lapozgatva gyakran találkozhatunk olyan nőkkel, akik öniróniával viseltettek helyzetük iránt, mások a titokzatos-

⁴ Böszörményi Kálmán (é. n.): *A Magyar Királyi Postamesternek és kiadók milleniumi emlékalbuma*. Budapest. 18.

⁵ Böszörményi Kálmán: i. m. 21.

⁶ Uo. 18–19.

ság leplébe burkolták tevékenységüket, s csupán egy verset küldtek be terjengős önéletírás helyett. Olyan is akad, aki azért nem küldte be az önéletrajzát, mert olyan tragikusnak vélte az addigi életét, hogy a pusztá leírása is elkedvetlenítette.

Zsarnay Tekla, aki kiadóként szolgált, a női munka árnyoldalait mutatta be versében, melyben kifejezésre juttatta, hogy olykor mindez a kényyszerűség következménye. Török Hermin is, aki szintén kiadó volt, „röngös, tövises útról” beszélt.⁷

„A tovahömpölygő időnek iszapja az emlékezés,

A feledés mégis olyan nagyon nehéz!

Bármennyire törekszünk a rózsás jövő felé, az eredmény:

Tövises pálya, a közel vég: megsemmisülés.”⁸

A sanyarú sorsú postáskisasszonyok mellett nem szabad elfeledkeznünk azokról a lelkes nőkről sem, akik önszántukból léptek a postahivatal szolgálatába. Ők sok esetben a női egyenjogúság lelkes szószólói voltak, mint Báthory Emília és húga, Vilma. Báthory Emília Seprősön töltötte be a postamesteri pozíciót, a legboldogabb pillanatai közé számította azt, melyben kinevezését megkapta, miáltal önállóságához jutott. A nőemancipáció elkötelezett híveként a következőket írta az önéletrajzába: *„Az önálló kenyérkereset valóságos megváltás a nőre, megmenti a férjre való megalázó várakozástól vagy a jellem lealacsonyításával járó férjvadászattól. [...] A mai egoista világban valóban nagy kincs az önálló kenyérkereset.”⁹*

A kiadóként dolgozó hűg a nővérehez hasonlóan pozitívan tekintett a női munkavállalásra. A postakiadói munkáját kultúrmissziónak tekintette, hiszen a vidéken hivatalt vállaló kisasszonyok a kultúrát képviselték, írni-olvasni tudás birtokában voltak.

„Azt tartják, hogy nőknél a szépség az az erő, mely mindenkit meghódolásra készítet; ellentétben ezzel: férfiaknál az erő pótolja a szépséget. Szerintem azonban mind szépséget, mind pedig erőt csak a szellem fennkölt gondolkozása teszi tökéletessé.”¹⁰

A postai munkát végző nők körülményei, lehetőségei tehát igencsak sokfélék, amik függtek a szolgálati helyüktől, hivatali rangjuktól. A ranglétra alján a kiségitők és kiadók álltak, a legmagasabb pozíció a postamesternői, majd a 20. században megnyíló postafőellenőrnői tisztség volt, mely egy-egy hivatal igazgatását vagy ellenőrzését jelentette. 1945-ig a női munkaerő a postaforgalmi területen dominált, a sokáig „férfiasnak” tartott kézbesítői munkát is csak az I. világháborús helyzet tette elérhetővé.¹¹

⁷ Uo. 12., 25.

⁸ Uo. 12.

⁹ Uo. 16.

¹⁰ Uo. 36.

¹¹ Nők alkalmazása postánál és távirónál. *Pesti Napló*, 1917. 68. évf. 70. sz. 86.

Milyen végzettséggel rendelkeztek a M. Kir. Postánál dolgozó nők? A kérdésre a választ több forrásban sikerült megtalálnom. A milleniumi emlékalbum életrajzi gyűjteménye mellett jelentős kútfőnek bizonyult Hencz Lajos¹² 1937-ben kiadott kötete, mely összegyűjtötte az „érdemes munkatársak” önéletrajzát. Ezekon kívül a múzeumban található dokumentumok is hasznos információként szolgáltak.

Ezekből kiderült, hogy legtöbben a polgári 4 osztály befejezése után a posta által kínált tanfolyamok valamelyikét végezték el. Ezzel szemben a férfi kollégáknál általános volt, hogy gimnáziumi vagy középiskolai tanulmányok teljesítését követően jelentkeztek postai tanfolyamokra. Az ambiciózusabbak pedig továbbtanulhattak a jogi és mérnöki karok valamelyikén. Vezetői pozíciók betöltésénél a jogi pálya sokáig elengedhetetlennek bizonyult, ez a pálya pedig még egy darabig elérhetetlen célként lebegett a nők szeme előtt.¹³

Az első vezetői beosztásban dolgozó nő Palotás Magda volt, aki 1961-től 1984-ig töltötte be a vezérigazgató-helyettesi pozíciót; ő már jogi szakot végzett.

Több nő rendelkezett egyéb képesítéssel. Sokan az óvónői vagy tanítónői iskolák elvégzése után döntöttek úgy, hogy inkább a postánál vállalnak munkát. Az életrajzokban bizonyos kvalitásokat fontosnak tartottak kidomborítani. Több esetben találkozunk olyan készségekkel, mint a festés, kézimunkázás, zenélés. A távbeszélő-szolgálatnál a zongorázni tudás külön előnyt jelentett. Az osztott figyelem, precizitás minden esetben fontosnak számított. Mind a postahivatalokban, táviró-távbeszélő szolgálatnál az idegen nyelvek ismerete alapvető feltétel volt. Azok, akik több nyelvet beszéltek a katonai cenzúránál teljesítettek szolgálatot.

1945 után a tanfolyami oktatás nem szűnt meg, sőt mellettük létrehozták a postaforgalmi szakközépiskolákat. Áruklodó adat, hogy 1963-ban a Postaforgalmi Technikum 130 végzőséből már 98 volt a lány.¹⁴ Az iskola elvégzését követően a nők jelentkezhetek postaforgalmi gyakoronoknak valamely postai igazgatósághoz.

A Postás Szakszervezet a tanfolyam ideje alatt ingyenes, étkezési kolégiumi elszállásolásban részesítette a résztvevőket. A sok tanulás mellett

¹² Hencz Lajos (1882–?) a posta vezérigazgatója volt a két világháború közötti időszakban. Értékes szakirodalmi tevékenységet fejtett ki. Ő szerkesztette többek között *A Magyar Királyi Posta története és érdemes munkatársai* c. kötetet vagy éppen *A Posta* és a *Postagalamb* c. szakmai folyóiratokat.

¹³ A nők jogi pályára lépéséről a 19–20. század elejei közvélemény nem vélekedett éppen pozitívan. Úgy gondolták, hogy a nőkben nincsenek meg azok a képességek, amik a jogi pályához szükségesek lennének. Egyszerűen nincsen jogi érzékük. A nők alapvonásai miatt – mint a kegyetlenség és a bosszúállás – nem lennének képesek józan ítélelhoztalra. Csúpn néhány érv szól a női jogászok mellett: olcsóbb, szorgalmasabb munkacertőt jelentenek. Lásd: *Női jogászok. Az Ujság*, 1913. 11. évf. 227. sz. 7.

¹⁴ A holnap postásai között. *Képes Postás*, 1963. 7. évf. 3. sz. 8–9.

lehetőségük volt színház-, mozilátogatásra, klubdelutánok és kirándulások rendezésére. A tanulók szakközépiskolai érettségi bizonyítványt szerezhettek, majd különböző postaforgalmi, távbeszélő-, távíró-, rádió- és televízióforgalmi szolgálati és hírlapszolgálati területek munkaköreiben vállalhattak munkát. Mára ezek a tanfolyamok, iskolák megszűntek.¹⁵

A nyugállományba vonulás ideje igencsak változatos képet mutat, ennek okát a családi állapotban történő változásban látom. Előfordultak olyan esetek, amikor már igen korán nyugdíjba vonult a postai alkalmazott kisasszony. Dr. Hódy Árpádné, szül. Barna Erzsébet 1920-ban kérelmezte a nyugállományba juttatását. Ekkor a fiatalasszony 27 esztendő volt. Korai nyugdíjazásának oka, hogy a férjhez menést követően a férfi megfelelő társadalmi háttérrel és anyagi biztonságot nyújtott a családja számára, ezért a feleség munkavállalása feleslegessé vált. A klasszikus szerepeknek megfelelően a ház körüli teendők elvégzését és az anyai feladatok ellátását fontosabbnak tartották. Erzsébet pedig pénzkereseti lehetőségként tekintett a munkájára, nem dédelgetett komolyabb ambíciókat.¹⁶

Kényszerű tényezők játszhattak közre az özvegyek esetében, erre jó példa Bíró Brigitta életútja, akinek iratanyagát a Postamúzeum okmánytárában őrzik. Brigitta előbb Losoncon látta el a posta- és távírdakiadói teendőket, majd hatévi szolgálatot követően Budapestre került, ahol a Városház utca 18. szám alatti Központi Távíróhivatalban dolgozott 38 éven keresztül.¹⁷ Itt ismerkedett meg későbbi férjével, Répászky Gáborral, aki a posta- és távírdafőnöki tisztségen kívül a képviselőház postahivatalának főnöki pozícióját is birtokolta. Brigitta nem adta fel a hivatását a férjhez menést követően, még öt esztendőt töltött a távírdahivatalban, amikor 1924-ben létszámcsökkentés elrendelését követően nyugállományba helyezték, de ő inkább végkielégítésért folyamodott, amiben megkapta 12 év és 7 havi szolgálat után járó havi fizetésének harminchat-szorosát (vagyis 3420 koronát).¹⁸ Életében nagy fordulópontot jelentett férje 1928-ban bekövetkezett halála. A gyermek és férj nélkül maradó özvegy számára 182 pengő 50 fillér özvegyi nyugdíjat állapítottak meg,

¹⁵ A dolgozók érdekében. *Képes Postás*, 1959. 3. évf. 12. sz. 21.

¹⁶ Hencz Lajos (szerk.): (1937): *A magyar posta története és érdemes munkatársai*. Merkantíl nyomda, Budapest. 427.

¹⁷ Postamúzeum okmánytára D29.8.8. Répászky Gáborné Bíró Brigitta iratanyaga. Kinevezés végleges minőségű posta-és távírdasegédtisztviselőnévé. 1918.11.27.; uo. D29.8. Fotó a Központi Távíróhivatal gépterméből, ahol 38 évig dolgozott özv. Répászky Gáborné, é. n.

¹⁸ Uo. D298.11. Répászky Gáborné Bíró Brigitta iratanyaga. 16265/1924 Kereskedelemügyi m.kir. miniszter – Létszámcsökkentés miatt ideiglenes nyugállományba helyezés, 1924. 06. 23.; uo. D29.6.12. IT6/1924. Budapest székesfővárosi m.kir. postaigazgatóság – végkielégítés megállapítása és folyósítása, 1924. 11. 28.

ezen felül pedig igényt tarthatott lakáspénzre.¹⁹ Az 1928–1940 közötti időszakról nem maradtak fent munkaügyi dokumentumok, ha voltak egyáltalán, ellenben más források azt támasztják alá, hogy az özvegy nem élt szűkösen. A művelődés fontos szerepet tölthetett be az életében, tagja volt a Könyvbarátok Szövetségének, a rádiókészülék üzemeltetéséről szóló jegyzék pedig arról tanúskodik, hogy szívesen informálódott a nagyvilágról a kor legújabb médiuma segítségével.²⁰ Előbbi dokumentumból azt is megtudhattam, hogy Alkotás utcai lakásukból átköltözött a XII. kerületi Fohászlépcső 19.-be, ahol a háború viszontagságos éveit kellett átvészelnie.²¹

1940 augusztusában óradíjas minőségben tért vissza régi munkahelyére, ahol egészen a háború végéig dolgozott 50 filléres óradíjban. Ebben a döntésében a háborús kényszer mind az özvegy, mind pedig a posta részéről megfigyelhető. Az özvegynek szüksége volt biztos anyagi háttérre, a postának pedig jól jött a tapasztalt női munkaerő.²²

A posta 1945-ben úgy gondolta, hogy az időszakos kisegítőket, akik megfelelően látták el feladataikat, nem bocsátja el, így Brigitta is ott maradt távírda-segédellenőri pozícióban. Munkakönyve alapján végigkövethetjük későbbi stratégiáját. 1957-ig különböző pozíciókban dolgozott a posta állományában, majd racionalizálás miatt a vállalat elbocsátotta. Az ezt követő időszakban szerződéses munkát vállalt, hiszen az öregségi nyugdíjas korhatárt betöltötte, bejelentett; állandó munkavégzés esetében pedig elesett volna az öregségi nyugdíjától. Keresőmunkájának az időtartama nem haladta meg a 14 napot, így kiegészíthette nyugdíját egy kevéske betevővel. Utolsó bejegyzett munkahelyénél 82 esztendő volt, ekkor teremőri szolgálatot teljesített a Bélyegmúzeumban.²³

¹⁹ Uo. D29.8.13. Özvegyi nyugdíja az özvegyiség tartalmára szolt. Minden évben két alkalommal kellett igazolnia családi állapotát a M. Kir. Posta számvevőszéke felé. Répászky Gáborné Bíró Brigitta iratanyaga 15074/1928 M.Kir. Kereskedelemügyi miniszter – Özvegyi nyugdíj megállapítása – Bp., 1928. 04. 23.

²⁰ Uo. D29.6.79 Répászky Gáborné Bíró Brigitta iratanyaga. Könyvbarátok szövetsége igazolvány, 1932; uo. D29. 6.15. Rádiókészülék üzemeltetési engedély, 1934.

²¹ A háborús események nem kímélték az özvegy lakását, a bérleményt végül saját költségén állította helyre. Később kérte a Lakáshelyreállítási osztályt, hogy térítsék meg az ezzel járó költségeket, ám a hivatal elkeverte Répászkyné számláit, ezért az özvegy hosszú utánajárást követően inkább lemondott a pénzéről. Lásd: Postamúzeum okmánytára D29.6.21. 8163/1946 Országos Építésügyi Kormánybiztos Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke – Lakás helyreállítási költségeinek megállapítása. 1946. 06. 21.

²² Uo. D29.8.17 Répászky Gáborné Bíró Brigitta iratanyaga. Özv. Répászky Gáborné távírászai alkalmazása. 1940. 08. 31.

²³ Uo. D29.6.46 Répászky Gáborné Bíró Brigitta iratanyaga. Munkakönyv.

Egy tipikusan női terület – a telefonos kisasszonyok

1881. május 1-én immáron a Magyar Királyság területén is bevezették a telefonközpontot. Megvalósításukban jelentős szerep jutott a Puskás testvérpárnak, Tivadarnak és Ferencnek. A távbeszélő-szolgálat elindulása idején jellemzően nők látták el a kapcsolási feladatokat, mert úgy vélték, hogy a nők rendelkeznek azokkal a kvalitásokkal, ami az ilyen jellegű feladatok elsajátításához szükségesek.

Az első kezelőnő, Matkovits Júlia a telefonkezelés tudományát Puskáséktól tanulta meg, 1881. április 1-én sikeresen le is vizsgázott. „Főnök-nőként” kötelessége lett, hogy az újonc kezelőnőket betanítsa és vizsgáztassa. Telefonkezelő-nőnek csak olyan intelligens úrilányok pályázhattak, akiket felvételre legalább két közismert úri család ajánlott. Iskola előképzettséget nem kötöttek ki, hiszen akkoriban a leányokat főként házi vagy zárdai nevelésben részesítették. A jó megjelenés mellett rendelkezniük kellett megfelelő intelligenciával, kiváló emlékezőtehetséggel és nem utolsósorban elengedhetetlennek bizonyult, hogy tisztán, érthetően beszéljenek magyarul és minimum még egy idegen nyelven.

A gyakorlati vizsga letétele előtt az újoncoknak kívülről meg kellett tanulniuk az előfizetők nevét, ehhez párosítaniuk kellett a kapcsolási számot, a lakások címét, sőt az előfizetők foglalkozását is. A vizsgát negyedévente megismételték. Erre azért volt szükség, mert az előfizetők száma rohamosan növekedett.²⁴

A telefonos kisasszonyoktól elvárták a diszkréciót, hiszen a kapcsolások alkalmával bele tudtak hallgatni az előfizetők beszélgetéseibe. Bár ez nem volt ildomos, mégis tudunk olyan időszakról, amikor a kezelőnők visszaéltek a hivatásukkal. 1921-ben bűnpert indítottak négy telefonkezelő ellen, akik 1918. október 17. és október 31. között fontos állami és katonai beszélgetéseket hallgattak ki, a hivatali titkokat pedig kiadták a Nemzeti Tanácsnak.²⁵ A vádlottakat bűnösnek ítélték, 3–8 hónap közötti államfogházi büntetést róttak ki rájuk, és hivatali munkájuktól is eltiltották őket.²⁶

A forradalmár kisasszonyok ellenpéldája volt Pálinkás Ilona, aki az I. világháborúban nyújtott szolgálataiért Ferenc József királytól megkapta az Arany Érdemkeresztet. Ilona a bázisai pályaudvar melletti posta-

²⁴ Hencz Lajos (1931): Távbeszélő szakoktatás és irodalom. In: *Az 50 éves magyar távbeszélő 1881–1931*. Budapest. 629–642.

²⁵ A Magyar Nemzeti Tanácsot 1918. október 24-én alakította meg a Károlyi Mihály vezette Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Az őszirózsás forradalmat követően az új állam törvényhozó szerve lett, egészen a proletárdiktatúra bevezetéséig (1919. március 21.) működött.

²⁶ A forradalmi telefonos kisasszonyok bűnpöre. *Pesti Napló*, 1921. 72. évf. 240. sz. 3.; Elítélték a forradalmi telefonoskisasszonyokat. *Pesti Napló*, 1921. 72. évf. 246. sz. 3.

hivatalban dolgozott, amikor a visszavonuló szerb csapatok bombázni kezdtek. A vasúti és állami alkalmazottak mind elmenekültek. Több találat érte a hatalmas épülettömböt, Ilona ennek dacára végig kitartott álmohelyén, így a katonai parancsnokság az ő közreműködésével tette meg a tervezett támadás elhárítására szükséges intézkedéseket.²⁷ Ilonán kívül számos nő részesült elismerésben a háborúban tett szolgálataiért.

A nők távbeszélőnél való alkalmazása egészen az 1990-es évekig folytatódott, csak ezt követően váltja fel az automata rendszer az emberi munkát.

*Szerecsen (ma Paulay Ede) utcai kapcsolóterem a kezelőnőkkel, 1900 körül.
(Forrás: Postamúzeum Fotótára.)*

Nők a posta műszaki szolgálatában

1945 előtt a nők ún. kiségitői munkakörökben dolgozhattak, majd a II. világháborút követően az összes munkaterület megnyílt a számukra.

A nők betörését a posta műszaki szolgálatába nem fogadták túlzott lelkesedéssel, és még a posta vezető köreiben is hangzottak el olyan megjegyzések, hogy a nők alkalmatlanok műszaki feladatok végrehajtására. Úgy gondolták, hogy a „nőkből sosem lesz férfiakkal egyenértékű műszaki szakember, a nőkben kevés vagy hiányzik a logikai és kombinatív készség”.²⁸

²⁷ A mi értékeink. *Postagalamb*, 1927. 6. évf. 3. sz. 2–3.

²⁸ Horváth Ferenc: Nők a posta műszaki szolgálatában. *Szocialista Posta*, 1954. 6. évf. 6. sz. 83–84.

1951-től kezdve külön segédműszerész-tanfolyamot indítottak a számukra. Igaz, míg a férfiak 3-4 évig tanulták a műszerésszakmát, addig a nők csupán 9 hónapos képzést kaptak. Ez a tudás sokszor nem bizonyult elegendőnek, ehhez pedig alapvető bizalmatlanság társult az irányukba.

1954-ben három 18 és 20 év közötti műszerésznő számolt be kezdeti élményeiről a *Szocialista Posta* c. lapban. Elmesélték, hogy keményen kellett küzdeniük azért, hogy elismerjék a munkájukat. A tanfolyamot követően folyamatosan képzéseken vettek részt, vizsgákon, gyakorlatban kellett bizonyítaniuk tudásukat. A lányok elmondták, hogy „*sok sírás és álmatlan éjszaka volt az ára annak, hogy az üzem gépezetének jelentős fogaskerekévé váltunk*”.²⁹

A nők műszaki területen végzett tevékenységéhez még sokáig felemásan viszonyultak a különféle munkahelyek. Horváth Márta a *Dolgozók Lapjának* mesélte el, hogy eredetileg rádió- és tévészerelő szeretett volna lenni, ám a Gelka³⁰ elutasította, mondván, a gépek szerelése nem női munka. Márta azonban nem hagyta magát, bekopogott jelentkezési kérelmével a postához, ahol örömmel fogadták. „*Sőt, amikor arra is fény derült, hogy a tizen... éves kislány szeret – és jól tud motorozni, akkor őt bízták meg a városban levő vállalatok alközpontjainak és a környékbéli falusi postahivatalok főközpontjainak karbantartásával, javításával. Azóta is kifogástalanul dolgozik*”.³¹

A kemény munka és a türelem meghozta gyümölcsét. Az 1980-as években több női műszerészbrigád működött az országban, ilyen volt például a Miskolci Postaigazgatóság Javító és Szerelő Üzemének készülékjavító női csoportja. Az üzemben dolgozó nők távbeszélőkészülékek javításával foglalkoztak.³²

Számok és tervek bővületében – Mérnök nők a Postán

A II. világháború előtti időszakban országos viszonylatban a női mérnökök száma csekély volt. 1927-ben például három mérnök nő dolgozott különböző ipartelepeken. A nők nagyobb számú alkalmazása a mérnöki munkakörökben az 1950-es években indult meg. Ez részben a korabeli iparpolitikával magyarázható.

²⁹ Hozzászólás a „Nők a posta műszaki szolgálatában” című cikkhez. *Szocialista Posta*, 1954. 6. évf. 7. sz. 109.

³⁰ Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat, mely 1960–1993 között működött. Feladata volt, hogy országos vállalatként elvégezze a közszükségleti garanciális és garancián túli elektromos cikkek javítását.

³¹ Kubik Emil: A „3 plusz 1” műszerésznő között. *Dolgozók Lapja*, 1968. 23. évf. 134. sz. 4.

³² Horváth Dezső: A műszerésznők brigádja. *Postás Dolgozó*, 1987. 32. évf. 5. sz. 5.

Általánosságban elmondható, hogy a mérnöknők beosztása és fizetése minden szektorban elmaradt a férfiaké mögött, többségük egyharmaddal kevesebbet keresett, mint egy ugyanolyan beosztású férfi mérnök.³³

Az 1960-as években a Postán vonalfenntartási és építésmérnöki feladatoknál a 3889 dolgozóból 52 volt nő.

A *Képes Postás* c. folyóirat egyik cikkében bemutatta Debreceni Lászlónét, a Posta Központi Javítóüzem erősáramú részlegének a mérnökét.

„...*Debreceni Lászlóné 28–30 év körüli fiatalasszony, az üzemben is fiatal dolgozónak számít, hiszen 6–7 éve van a postánál. Gyors beszédű, pergőnyelvű, energikus, a felelősségteljes munkát szívesen végző, mindig az újat kereső dolgozó. Ő tervezte többek között a szentesi és a Kab hegyi televízió adó kapcsoló – tábláját, s most az ő munkája nyomán, irányításával készül a csepeli telefonközpont kapcsoló szekrénye. A Páva utcai részlegnél az egyetlen mérnök nő. Eleinte az volt a véleménye, hogy a nőknek ötször annyit kell dolgozniuk, mint a férfiaknak, hogy elismerjék munkájukat. Ez a vélemény talán abból is adódott, hogy amikor ide került, azt mondták: női mérnök? Még csak ez hiányzott! Azóta saját, s dolgozótársai álláspontja is változott. Nemrégiben kiváló dolgozó oklevéllel ismerték el jó munkáját, s ugyancsak dicséret, hogy ő a technikusok csoportvezetője.*”³⁴

Debreceni Lászlóné esete korántsem bizonyult egyedinek. 1960-as évektől kezdve bár nem tömegével, női mérnököket is megbíztak postai épületek tervezésével. K. Artner Klára a Posta Tervezői Iroda építésmérnökeként 1957-től kezdve tervezett a posta számára épületeket. Első jelentősebb munkája az 1964-ben átadott pestimrei posta épülete volt, melyet számos megbízás követett.³⁵ Az ő nevéhez köthető a római parti postáspihenőház tervezése, amit 1964-ben kezdtek el építeni, a hatemeletes üdülőtömb 1970-re készült el.

1986-ban a Fertő tónál a Postás Vízitelep megalkotása is az ő nevét dicséri. Ebben a munkálatban két női munkatársa is részt vállalt: Duró Imréné statikus tervező és Tercsák Györgyi gépész tervező. Az épületek kivitelezésénél főként természetes anyagokat használtak. A favázás szerkezetű épületeket nádtető fedte.³⁶

A legtöbb épületét tömörszerű, vaskos betonszerkezet jellemzi, ami a korszak modernista stílusát tükrözi.

Munkája kiindulási elvének azt vallotta, hogy mivel a posták középü-

³³ Palasik Mária (2003): A magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban a XX. században. *Múltunk – Politikátörténeti folyóirat*, 48. évf. 3. sz. 132–179.

³⁴ Kovács Ferenc: Huszonötösörös élüzem. A Posta Központi Javítóüzem. *Képes Postás*, 1963. 7. évf. 5. sz. 3–5.

³⁵ Molnár György: Gazdaságos, izléses postaépületeket kell tervezni. *Képes Postás*, 1964. 8. évf. 1. sz. 13–15.

³⁶ K. Artner Klára (1986): Postás vízitelep a Fertő tavon. *Magyar Építőipar*, 35. évf. 1–2. sz. 44–34.

letek, ezt a külsejükben és belső berendezésükben egyaránt ki kell fejteni. Fontos a gyakorlatiasság, az egyszerűség és a nagy terek kialakítása. Legfőbb vágya volt, hogy a fővárosban tervezzen postai épületeket, építményeket. Kettő meg is valósult: a római-parti üdülő és a Budapesti Egységes Rádiótelefon Állomás tornyának tervezése, utóbbi a Száva utcában (10. kerület). Ezekon kívül több vidéki épület tervezése köthető a nevéhez, mint például a badacsonytomaji postaépület, a miskolci Posta- és Távbeszélő Központ vagy éppen a „Petőfi” rádióállomás a Dunántúlon.³⁷

Érdekvédelemre lesz szükségünk!

Az önálló egyesület alapításának gondolata a nőtisztviselők körében már az 1910-es években fölmerült. Céljuk egy érdekvédelmi csoport létrehozása volt, mely sikraszállt a nőtisztviselők jogaiért. Miért volt erre szükségük?

A nőtisztviselők ugyanazokat a juttatásokat kapták meg, mint férfi kollégáik, a bérezés területén azonban óriási volt a különbség. Az 1893. évi IV. tc.-ben fizetési osztályon kívül hagyták a nőket, ami azt jelentette, hogy állásuk onnantól kezdve átmenetet képezett az altisztek és tisztviselők között, bár jellege határozottan tisztviselői maradt. Amikor a férfiak részére megnyitották a X. és XI. fizetési osztályokat, a nők még mindig fizetési osztályon kívül maradtak. Fizetésük maximuma az lett, ami a férfiaknál a minimum. Ezt a méltatlan elbánást azzal magyarázták, *„hogy a férfi a családfenntartó, a hivatalnoknő pedig vagy nyugdíjas özvegy, vagy feleség vagy családtag, de a legrosszabb esetben is egyedülálló hajadon, nincs tehát szüksége olyan jövedelemre, mint a férfi tisztviselőknak”*.³⁸

A nők egyesülés útján igyekeztek érvényesülést szerezni maguknak. Először 1911-ben az Országos Postás Kaszinó keretein belül alakult meg nőbizottság, mely a hamarosan kitörő háború miatt nem tudott egyesületté alakulni. Azonban az egyesületekkel szorosan összeköthető szociális tevékenységek ellátását már ekkor is főként nőkre bízta. 1914 őszén Follért Károly, a M. Kir. Posta vezérigazgatója úgy határozott, hogy maga is segíti a háború áldozatává váló postás dolgozókat. A Posta- és Távirtdatisztek és -szolgák Országos Egyesülete helyiségeiben 60 sebesültre, illetve betegre berendezett, teljesen felszerelt hadikórházat létesítettek, ahol postán dolgozó nők látták el a sebesült katonákat.³⁹ A szociális

³⁷ Gallatz Imre (1989): Budapesti egységes rádiótelefon állomás. *Magyar Építőipar*, 38. évf. 1–2. sz. 56.; Petőfi „rádióállomás”. *Magyar Építőipar*, 1989. 38. évf. 1–2. sz. 60.

³⁸ A posta nőtisztviselők félévszázados küzdelme. *Postagalamb*, 1927. 6. évf. 1–2. sz. 5–6.

³⁹ A postások hadikórháza. *Budapesti Hírlap*, 1915. 35. évf. 94. sz. 37.

misszió keretein belül adománygyűjtéseket szerveztek rászorulóknak számára, és részt vettek az Országos Gyermekvédő Liga gyűjtésében is.

Az egyesület Magyar Királyi Posta Távírda és Távbeszélő Nőtisztviselők Országos Egyesülete néven 1920-ban alakult meg, tagja lehetett minden nő tisztviselő. 1931-től kezdve több más postás egyesülettel egyetemben a nő tisztviselők egyesülete is a Benczúr utca 27-be költözött, ahol adománygyűjtő és művelődési esteket tartottak. Vidékről érkező postások részére szállást is biztosítottak a kultúrházban.⁴⁰

A nőket érintő kérdésekről és programokról az egyesületi lap, a *Postagalamb* tájékoztatta a tagokat. A folyóiratban helyet kaptak szociális, kulturális és gazdasági kérdések, hiszen a korszak gondolkodói úgy vélekedtek, hogy a nőknek jelentős szerepe van abban, milyen lesz az elkövetkező nemzedék. A nők honleányi szerepe már a 19. század derekától megfigyelhető, úgy vélték, hogy a nőknek is rendelkezniük kell alapvető műveltséggel, és fontosnak tartották, hogy a nemzeti tudatot az anya is erősítse a gyermekeiben. A hazáért küzdő, annak javaiért élő nő képe tovább élt a Horthy-korszakban is. Egyesületek sokaságával találkozunk, ahol a nők különféle célokért küzdöttek. Tevékenységükről azonban számos korabeli paródia született. A postás évkönyvben a tisztviselő nő férje kikérdezte buzgó feleségét a különböző egyesületi munkáiról, majd a feleség hosszas monológját követően arra a megállapításra jutott, hogy az egyesületi elfoglaltságok miatt bizony nem lesz, aki elvégezze a háztartás körüli teendőket.⁴¹

Az egyesületi kiadványt lapozgatva kiderült, hogy az egyesületi tagok különféle tanfolyamokon vehettek részt, például nyelv- vagy ruhavarrás-tanfolyamon.⁴² A nyelvismeret nemcsak a munkában bizonyult hasznos készségnek, hanem a mindennapokban is. A művelődési otthonban megrendezésre került felolvasóestek és társalgási délutánok pedig alkalmat adtak, hogy a résztvevők a gyakorlatban is számot adhassanak a tudásukról. A szellem művelését operaházi és színházi bérletkedvez-

⁴⁰ A Posta, Távírda és Távbeszélő Nőtisztviselők Országos Egyesülete. *Budapesti Hírlap*, 1931. 51. évf. 106. sz. 11.

⁴¹ Szalay Gábor – Peterdy Sándor (szerk.): (1926): Nők mozgalma. In: *Posta- és távíró évkönyv*. 115–117.

⁴² Az egyesületi lapokból tudjuk, hogy táncanfolyamok szervezésében is jeleskedett a társaskör. Biskey Karola, aki az egyesület második elnökösszonya volt, szívügyének tekintette a magyar táncok propagálását a szerinte „erkölcsromboló” külföldi táncokkal szemben. A korszak jellemző erős nacionalista eszmeiség ilyen módon is megnyilvánult. Tanítványai a kartásnőkből, a középosztály leányaiból és az egyetemi ifjúságból verbuválódtak. Szegényebb egyetemisták díjmentesen jöhettek, hogy ezzel is népszerűsítsék a magyar táncokat és a magyaros öltözetet. Az esemény alkalmat nyújtott a férjfogásra, de identitásképző szerepe is volt. Legnagyobb eseményükre 1927 májusában a pesti Vigadóban került sor, ahol Demény Károly államtitkár is tiszteletét tette. Bővebben lásd: Küzdelmünk az erkölcsrontó táncok ellen. *Postagalamb*, 1927. 6. évf. 1–2. sz. 5.; Magyar estély. *Postagalamb*, 1927. 6. évf. 5. sz. 2–4.

ményekkel tették lehetővé, ezenkívül a küllemre is gondot fordítottak. Antalné Ziegelhofer Margit Kozmetikai Intézetében minden postásnő kedvezményben részesült. A szórakozási lehetőségeken kívül a szociális tevékenységet is propagálták. Postásgyermekek számára mesedélutánokat, Mikulás-esteket és karácsonyfa-ünnepélyt szerveztek. Utóbbin több száz postásgyermeket ruháztak fel és ajándékoztak meg.⁴³

Az egyesületben működő nőtisztviselőknak kemény munkájukkal sikerült elérniük, hogy számukra külön segédtszti tanfolyamot, polgári iskolát szerveztek, női üdülő- és gyógytelepet létesítettek.

A Szentendrei-szigeten lévő postás üdülőtelep kifejezetten a nőtisztviselőket várta, ahol 5 fő kétheti turnusban teljes ellátással nyert elhelyezést. A Rendeletek Tára felhívta a figyelmet arra, hogy „*kiküldetésüket csak olyanok kérjék, akik igazán üdülni és pihenni vágyanak, akik a természet és a magányt kedvelik*”. Hiszen a *kiküldendő nőtisztviselők társaságra nem számíthatnak s kizárólag ott levő kartásnőik társaságára lesznek utalva*. Az üdülők turnusokba való beosztásáról a postához tartozó Jóléti Alap gondoskodott, amiről értesítést küldött a kiválasztott tisztviselőknak.⁴⁴ Az üdülőtelepről a *Postagalamb*ban is beszámoltak: „*Nem tudjuk elégszer ajánlani kartásnőinknek ezt a Dunapartján fekvő bájós és kedves helyet, ahol családi melegséget, jó kosztot, üde »tengeri« levegőt, vizet, napot, csendet, nyugalmat kaphatnak.*”⁴⁵

Az üdülők létesítésével a posta célja az volt, hogy megteremtse munkavállalói számára a kapcsolódás lehetőségét, hiszen be kellett látnia, hogy kipihent, egészséges munkaerőt ilyen módon tud előteremteni. Az egészség megőrzésében és a korabeli testkultuszban a sport is jelentős szerepet játszott.

Az egyesület is úgy gondolta, hogy a zárt levegőjű, ülő hivatali munka után a test karbantartására a legjobb eszköz a sport. Női postás sportolók első ízben az 1907-ben rendezett országos egyéni tornaversenyen vettek részt, ahol a 12 tornásznő valódi szenzációt keltett. A tornásznők voltak az elsők, akik önálló női szakosztályt indítottak 1922-ben, őket követték a kézilabdások 1928-ban. Utóbbiak sárban-fagyban mérközve elnyerték a kézilabda országos bajnokság 3. helyezését.

A Verseny utca és Aréna út (ma Dózsa György út) sarkán lévő Postás-sporttelepen 1920-tól várták a női dolgozókat is, ahol teniszbérletet válthattak maguknak, vagy részt vehettek a díjmentes tornák valamelyikén. Az egyesület vezetősége elhatározta, hogy a női sportról és tornáról szakemberekkel cikkeket fog íratni, ezzel népszerűsítve a testmozgás

⁴³ Lásd: a *Postagalamb* különböző számait.

⁴⁴ Postai tisztviselők és tisztviselőnők keszthelyhévízi, valamint szentendre-szigeti üdültetése. *Postai Rendeletek Tára*, 1924. 33. sz. 190–191.

⁴⁵ Nyaralásunk. *Postagalamb*, 1926. 5. évf. 4. sz. 3–4.

fontosságát.⁴⁶ Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a II. világháborút követően a női sportolók versenyeken és bajnokságokon arattak sikereket. Sorban alakultak meg a női szakosztályok (asztalitenisz, kosárlabda, teke). Legeredményesebbek a tornában és az ahhoz kapcsolódó sportágakban (ritmikus sportgimnasztika) voltak.⁴⁷

A nőtisztviselők egyesületének és a többi postás egyesületnek a működtetését 1945 után az állam vette át. Megalakult a postások szakszervezete, majd az azon belül működő nőbizottságok. Az egész országot lefedő szakszervezet jóléti intézményként funkcionált tovább.

Otthon – postás háziasszonyok a szocializmus idején

Az 1940-es évek második felétől a dolgozó nő képe, mint követendő modell, jelentős hangsúlyt kapott a korabeli sajtó- és propagandaanyagokban. A nők munkában való részvételét többször kiemelték; úgy gondolták, hogy immáron a férfiakkal egyenlő rangot vívtak ki maguknak. Az újságok hasábjain számos alkalommal találkozhatunk munkájukat mosolygó arccal végző nőkkel. A propaganda árnyékában azonban nem várt könnyű élet a nőkre...

A női foglalkoztatottság kiterjesztése nem lehetett volna lehetséges az 1950-es években, ha nem sikerült volna átvállalni társadalmi szinten a háztartási-gyermekvállalási teendők egy részét. Mindezek mellett a szakképzettség és az iskoláztatási lehetőségek is hozzájárultak a nők professzionális munkában való részvételéhez. Ebben az időszakban a dolgozó nő ideálja mellett az anyaság és a gyermeknevelés méltatása is központi helyre került a pártpolitikában. Egy 1953-ban született minisztertanácsi határozat az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről határozott. Sorra épültek az óvodák és bölcsődék, ahová a munkába siető anyák elvihették gyermekeiket. 1958-ban a posta 7 bölcsődét, 9 óvodát tartott fent, ahol 800 gyermek ellátásáról gondoskodtak, a gyermekek felügyeletét szakképzett pedagógusok és gondozók látták el.⁴⁸

A *Képes Postás*, mely a Postás Szakszervezet képes melléklete volt, számos alkalommal foglalkozott a posta női munkavállalóival, és kijelölte a társadalomban betöltött szerepüket. Egyik cikkében a bővülő szerepkörökről esett szó, amelyekben a nőktől nemcsak a munkabírást, hanem a háziasszonyi teendők elvégzését is elvárták.

⁴⁶ Murányi Márta: Női sport és torna. *Postagalamb*, 1926. 5. évf. 4. sz. 4–5.

⁴⁷ Szabó Jenő (1999): *Egy évszázad postás mezben. A Budapesti Posta-és Távírdatisztviselők Sportegyesülete és jogutódai története (1899–1999)*. Budapest. 50–51.

⁴⁸ Edesanyák érdekében. *Képes Postás*, 1958. 2. évf. 11. sz. 6–7.

„Minden nőnek éreznie kell hivatottságát, hogy a háziasszonyi teendőkön túlmenően a gyermeknevelés, az egészségvédelem és minden más társadalmi probléma megoldásában részt vegyen.”⁴⁹

A postás anyák műszakja tehát soha nem ért véget, otthonukban kellett folytatniuk a feladataikat. Ebben kívántak segédkezet nyújtani a szakszervezeten belül működő nőbizottságok. A Központi Távírda szakszervezeti bizottsága például mosó- és varrósobát rendezett be az épületben működő négy hivatal női dolgozóinak. A szobákat munkaidő előtt és után vehették igénybe. Minimális díj fejében pedig porszívót és padlókefét is kölcsönözhettek. A cikk írója hozzátette: „Biztos, hogy a nőbizottság nagyszerű ötlete örömet okoz majd a férfiaknak is.”⁵⁰

A fővárosi hivatalokon kívül vidéki postahivataloknál is előfordult, hogy az ott működő nőbizottság közbenjárására részesültek a presztízssértékű háztartási gépekből. Szentesen egy „Hattyú” típusú mosógépet kaptak a postásnők. Az eseményről képes beszámolót is közöltek: „Volt nagy öröm Szentesen, még a gyerekek is kiálltak csodálkozni az utcasarokra, amikor a postahivatal kis kocsiján végigtolták a városon az új szerzeményt. Vágyakozva nézte a többi szentesi asszony a szépen csillogó, fehérre zománczott masinát. Az új mosógépet azóta már használatba is vették. Azóta valamikéve több a szabadidejük a szentesi postás asszonyoknak!”⁵¹

1957 októberében a *Képes Postás* pályázatot írt ki „Ki lesz a legjobb postás háziasszony?” címmel, ahová postásnők és -lányok praktikus tanácsait és receptjeit várták. A legjobb írásokat 6 hónapon keresztül adták közre a lapban. Ezek között találkozhatunk receptekkel, takarítási tippekkel és más háztartási feladatok praktikáival egyaránt.

Az olvasó hölgyeket nyereményekkel ösztönözték a részvételre: az első helyezett takaréktűzhelyet, a második ötdarabos lábasgarnitúrát, a harmadik étkészletet, a negyedik villanyvasalót, az ötödik kávéfőzőgépet, a hatodik húsdarálót nyert.

A *Képes Postás* 1958. áprilisi száma szerint a pályázatra többszáz pályamunka érkezett, melyek közül a legjobbakat a lapban is közölték. A Budapesti Nőbizottság tagjai döntötték el, hogy ki lesz a hat szerencsés postás háziasszony. Az eredmény nyilvános kihirdetésére 1958. május 11-én került sor, az újság nagy műsoros délutánján. 1958 júniusában a *Képes Postás*ban közzétették is a nyertes hölgyek nevét:⁵² 1. helyezett: Salgó Györgyné (Kecskemét), 2. helyezett: Véték Jánosné (Ráckeve), 3. helyezett: Széger Anna (Balassagyarmat), 4. helyezett: Bötykös László-

⁴⁹ Simon Józsefné: Postás asszonyoké a szó. *Képes Postás*, 1958. 2. évf. 6. sz. 24–25.

⁵⁰ Hétepcsétes titkot őriznek egyenlőre a Központi Távírda szakszervezeti bizottságában. *Képes Postás*, 1957. 1. évf. 1. sz. 26.

⁵¹ A szentesiek meg a mosógép. *Képes Postás*, 1958. 2. évf. 3. sz. 14–15.

⁵² Lásd: a *Képes Postás* pályázatra vonatkozó cikkeket.

né (Budapest), 5. helyezett: Fekete Attiláné (Budapest), 6. helyezett: Lukács Sándorné (Budapest).

A nyertes postás háziasszony, Salgó Györgyné

Salgó Györgyné a Kecskeméti Postaerősítőállomáson dolgozott, divatrajzaiért és öltözködési tanácsaiért nyerte el a pályázat első díját. A postásversenyen kívül más országos megmérettetésen is részt vett, ahol szintén rangos helyezéseket ért el igényes divatrajaival.

Salgóné nevével először a *Képes Postás* 1957. évi 3. számában találkozunk. A szerkesztőnek írott leveleknél (Postaláda) az alábbiakat közölték: „*Levele és küldeménye nagy meglepetést és örömet keltett a szerkesztőségben. Felajánlott segítségét nagyon köszönjük, arra kérnénk, mielőbb küldjön kidolgozott ruha-, kosztüm-, kabátterveket, karikatúrákat – örömmel és azonnal közöljük. Addig is szeretettel üdvözöljük a »Képes Postás« munkatársai között.*”⁵³

Az 1958. évi 4. számban mutatták be „Tavaszi divat” címen öltözködéssel kapcsolatos írását és rajzait. Érdekes, hogy mindezt nem a pályázatoknak szánt rovatnál közölték, hanem külön cikkben. Ezt követően még öt alkalommal találkozunk a rajzaival, írásaival vagy éppen róla írott cikkekkel. Az 1958. júliusi számban üdüléshez és nyaraláshoz kaphattak az olvasók hasznos öltözködési tanácsokat. Az októberi számban az őszi divaté volt a főszerep, míg decemberben a legkisebbek öltözködése került fókuszba. Gyermekekről kaphattak szabás- varrási tippeket az édesanyák. Az 1958. júliusi szám „a legjobb postás háziasszony otthonába” kalauzolta el az olvasót. Képes beszámolóban ismertették meg az olvasókkal a nyertes háziasszonyt. A címoldalon a telefonos szolgálatot teljesítő Salgó Györgyné látható. A róla szóló cikk képein kiemelték, hogy a rajta látható ruhákat mind ő tervezte és varrta meg. A férjről is megtudunk néhány információt. Ő maga is a kecskeméti erősítőállomáson dolgozott, ahol vezetői pozíciót töltött be. Három éve házasodtak össze.⁵⁴

Salgóné rajzait két évvel korábban is elismerésben részesítette az állami áruházak nyári és őszi ruhapályázatának zsűrije. A legszebb modelleket az áruház bemutatta a Magyar Divatcsarnokban. A nyertesek jutalma az volt, hogy saját tervezésű ruháikat készítették el a számukra.⁵⁵

Másik öt versenyző sütemény- és más finom receptekkel vagy éppen háztartási praktikákkal nyert. Véték Jánosné lecsós tyúkjá és krémes töltött almája vívta ki a zsűri tetszését. Szegner Anna inkább a praktikus ta-

⁵³ Postaláda. *Képes Postás*, 1957. 1. évf. 3. sz. 24.

⁵⁴ Lásd: a *Képes Postás* 1958. júliusi számát.

⁵⁵ Első díj: Saját tervezésű ruha. *Szabad Ifjúság*, 1956. 7. évf. 172. sz. 2.

nácsokat részesítette előnyben. Ő a következő módszereket osztotta meg az olvasókkal: „Hogyan tarthatjuk szárazon a pincét?”; „Foltos politúra tisztítása”. Az 5. helyezést elérő Fekete Attiláné viszont Salgónéhoz hasonlóan divatrajzokat küldött be, s vele együtt hasznos tanácsokat osztott meg arról, hogy például mit viseljen a kismama, vagy éppen milyen kelengyét állítsunk össze a kisbabának.

*Postás gyógyüdül, 1960-as évek.
(Forrás: Postamúzeum Fotótára.)*

Újfajta üdülés – SZOT-üdülők

Az 1948-ban alakult Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) a tagjai számára lehetővé tette a kedvezményes családi nyaralást. A vállalat gazdasági érdekei épp ugyanúgy szerepet kaptak, mint korábban, ám mindez kiegészült a korszakhoz köthető politikai törekvésekkel. A dolgozó tömegek kevésbé elégedetlenkedtek az ország állapotával, vékony

pénztárcájukkal, cserébe csinos üdülőkomplexumokban pihenhettek fil-léres összegekért.⁵⁶

A Postás Szakszervezeten belül működő üdülési osztály számos pi-henési lehetőséget kínált munkavállalóinak a befizetett szakszerveze-ti díj fejében. A régóta fennálló üdülőtelepek (pl. Balatonalmádi, Zirc, Keszthely stb.) mellett az évtizedek alatt újabb üdülők épültek. (pl. a Fer-tő tónál, a Római-parton). 1958-ban már 4000 postás pihenéséről gon-doskodtak; fontos előrelépésnek számított, hogy a munkavállalók család-tagjai is részesülhettek a kedvezményben.⁵⁷

A családokon igyekeztek segíteni a gyermeküdültetésekkel. A több hé-tig tartó táborozások nemcsak arra voltak jók, hogy a gyerekek a „*tan-év fáradalmait kipihenjék, szórakozzanak*”, hanem hogy „*testileg is erősöd-jenek*”, és rövid időre a szülők mentességét élvezzenek kötelezettségeik alól.⁵⁸

Korabeli beszámolókból tudjuk, hogy egyes üdülőkben a modern tech-nológia eszközei is szórakoztatták a kikapcsolódni vágyókat. Dr. Sza-bó Gusztávné debreceni nyugdíjas postás a passzív pihenést részesítet-te előnyben: „*Nekem nagyon kedves az ősz, különösen itt a mátraházi postás üdülőben, ahol az öregeknek is kijut a szórakozásból. Legszívesebben a rádiót hallgatom és horgolok, vagy nézem a televíziót.*”⁵⁹

Összefoglalás

Jelen tanulmány célja az volt, hogy bemutassa a postán dolgozó nőket, és rávilágítson arra, hogy a női munkaerő már a 19. században is jelen-tősnek bizonyult. a munkahelyül szolgáló hivatal az életük minden te-rületén jelentős szerepet játszott. Az egyéni életutak rávilágítottak arra, hogy milyen érdekek mentén vállaltak munkát a nők, illetve a posta mi-ért alkalmazta őket. Mára elmondhatjuk, hogy a Magyar Postán több a női munkavállaló, mint a férfi. Nem ritka a vezetői beosztásban tevé-kenykedő nők jelenléte sem. 2008-ban Szűcs Ildikó vezérigazgatói po-zícióig is eljuthatott.

⁵⁶ Belényi Gyula (2000): *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Budapest. 434–435.

⁵⁷ *Képes Postás*, 1958. 2. évf. 1. sz. 16–17. Több beutaló jegy, családoso nyaraltatás, sátoztá-borok, vendégszobák, avagy hogyan üdülünk 1958-ban?

⁵⁸ Drága kincsünk érdekében. *Képes Postás*, 1958. 2. évf. 9. sz. 14–15.

⁵⁹ Mikor a legjobb üdülni? *Képes Postás*, 1960 4. évf. 11. sz. 24–25.

EGY GAZDASÁGTÖRTÉNETI KUTATÁS TANULSÁGAI

Szabó Gyula

Összefoglaló:

Írásunkban szeretnénk betekintést nyújtani egy gazdaságtörténeti jellegű kutatómunka nehézségeibe. Jelen tanulmány alapja egy olyan kutatás, melynek célja a kereskedelempolitikai reformok gazdasági hatásainak feltárása a 19–20. század fordulójának Svédországában. Bár más országokkal összevetve az északi állam adatforrásai évszázadokra visszanyúlóan is igen részletgazdagok és átfogóak, feldolgozásuk során több olyan kihívással találkoztunk, amelyek jelentős mértékben megnehezítették a gazdasági folyamatok elemzését és a következtetések levonását. Ezekből mutatunk be néhányat, abban a reményben, hogy mindazok, akik hasonló kutatást fontolgatnak, felkészültebben vághassanak neki ennek az izgalmas feladatnak. Mindemelett néhány jól használható forrást is ajánlani kívánunk a kutatómunka megkönnyítése érdekében.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, kereskedelempolitika, protekcionizmus, Svédország

Abstract:

In this article, we would like to give you an insight into the difficulties of researching economic history. The present study is based on a research project that aims to explore the economic effects of trade policy reforms in Sweden at the turn of the 19th and 20th centuries. Although the Nordic state's data sources are rich in detail and comprehensive in comparison with other countries, going back centuries, we have encountered several challenges in processing them that have made it considerably more difficult to analyse economic processes and draw conclusions. We present some of these, in the hope that those considering similar research will be better prepared to take on this exciting task. In addition, some useful resources are offered to facilitate the research work.

Keywords: economic history; trade policy; protectionism; Sweden

Bevezetés, a kutatás kezdeti lépései

Jelen írás azon nehézségeket kívánja számba venni, amelyek egy gazdaságtörténeti jellegű kutatás során merültek fel, remélve, hogy hasznos segítséget jelenthet mindazok számára, akik hasonló kihívást állítanak maguk elé.

A vizsgálódás tárgya a kereskedelempolitika gazdaságra gyakorolt közvetett és közvetlen hatásainak feltárása volt, mivel a szabad kereskedelem és a protekcionizmus kérdése a gazdasági nacionalizmus napjainkban tapasztalható újjáéledése kapcsán egyre aktuálisabbá válik.¹ Az áruk (és szolgáltatások) szabad áramlását, illetve annak korlátozását övező vita hosszú múltra tekint vissza. Sarkalatos témaként jelent meg az egyes közgazdasági eszmei irányzatoknál éppúgy, mint a közgondolkodásban vagy a gazdaságpolitikai gyakorlatban. E polémia lényege, hogy a határokon átvitelő árukereskedelem – és ezzel együtt a piaci folyamatok – állami szabályozása kedvező vagy káros hatással bír az érintett ország gazdaságára. Ennek tisztázására kézenfekvőnek tűnik a történelmi visszatekintés, mivel számos olyan korábbi korszak ismeretes, melyben a kereskedelempolitikát erőteljes irányváltások jellemezték. Ráadásul ezekben az esetekben nemcsak a szakpolitikai döntéseket, hanem azok – gyakran számszerűsíthető – kimeneteit is ismerjük.

Az első lépés a kutatás alanyának körültekintő megválasztása. Választásunk Svédországra esett, mivel ott a statisztikai adatgyűjtés hosszú múltra tekint vissza. A rendkívül részletes külkereskedelmi adatsorok egészen az 1830-as évtől² elérhetőek digitalizálva, online formában, ami jelentősen megkönnyíti az elemzéshez szükséges adatok megszerzését.

A második, ugyanakkor szintén rendkívül fontos mozzanat a vizsgált időszak kijelölése. Ez esetünkben az 1873-tól 1913-ig terjedő 41 év lett. A választás indoka, hogy az adott korszakban a svéd kereskedelempolitika addigi szabadkereskedelem-párti „alapállása” erőteljesen megváltozott, ami elsődlegesen az importvámok több lépcsőben történő megemelésében öltött testet. A kereskedelmi szempontól liberális időszaknak (1873–1887) az addig nagyjából tehermentesen behozható mezőgazdasági termékekre történő vámkivetés vetett véget 1888-ban. Ez az iparcikket akkor még nem érintette, de mindez 1892-ben megváltozott, vámterhük jelentősen emelkedett. Sajátos módon az agrárcikkek importvámját ugyanebben az évben mérsékeltek, ez azonban csak átmenetinek

¹ A jelenség részletesebb megismeréséhez ajánlható például Douglas A. Irwin *Free Trade Under Fire* (Princeton University Press, Princeton, 2009) vagy Nils Ole Oermann és Hans-Jürgen Wolff *Trade Wars: Past and Present* című könyve (Oxford University Press, Oxford, 2022, <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848901.001.0001>).

² Gyűjteményes vagy töredékes formában ennél akár évszázadokkal korábbi adatok is elérhetőek.

bizonyult, és 1895-ben egy újabb, igen jelentős emelés következett. Az első világháborúig terjedő időszakban jelentősebb kereskedelempolitikai fordulat már nem következett be.³ A kutatás konkrét kezdő és végidőpontjának kijelölését indokolta továbbá a nemzeti fizetőeszköz árfolyamának stabilitását garantáló aranystandard bevezetése is: erre Svédország esetében 1873-ban került sor. Ez az árfolyamrendszer egészen az első világháború kirobbanásáig, 1914-ig állt fenn. Ugyanez a bő négy évtized volt az úgynevezett Skandináv Monetáris Unió korszaka is, melyben a dán, norvég és svéd állam közös fizetőeszközt⁴ használt.

Végül harmadik lépésként kijelölésre kerültek a gazdaság azon aspektusai, melyek esetében joggal feltételezhető, hogy a kereskedelempolitika fordulatai közvetlen vagy közvetett kihatással voltak rájuk. Ezek a költségvetés bevételei, az importszerkezet, a külkereskedelmi egyensúly, az árszínvonal, a termelési szerkezet, az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak bérei, valamint a gazdasági növekedés. Ezáltal a kutatás lefolytatásához szükséges adatok köre is meghatározhatóvá vált.

Elsődlegesen az utóbbi pont az, amelyben e kutatás eltér a korábbiaktól. Az, hogy a kereskedelempolitika jelentős kihatással van a gazdaság működésére, széles körben elfogadott ténynek számít.⁵ A legtöbb szerző azonban szinte kizárólag a gazdasági növekedésre gyakorolt hatást veszi górcső alá.⁶ Célunk, ezen túllépve, egy átfogóbb kép kialakítása volt, amely a gazdasági hatások szélesebb körét megragadva kívánt betekintés nyújtani a protekcionista fordulat következményeibe.

A továbbiakban azonban nem a kutatás eredményeit szándékozunk bemutatni, hanem sokkal inkább azokat a nehézségeket, amelyekkel vizsgálódásunk során szembesültünk. Tesszük mindezt abban a reményben, hogy egy kis segítséget nyújthatunk mindazoknak, akik hasonló témával foglalkoznak, és így elkerülhetik azokat a buktatókat, amelyek a történelmi adatsorok feldolgozása során felmerülhetnek.

³ Magnusson, Lars (2000): *An Economic History of Sweden*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9780203451151>; Schön, Lennart (2012): *An Economic History of Modern Sweden*. Taylor & Francis (Routledge), London. <https://doi.org/10.4324/9780203123331>

⁴ Az új pénz nem a korona lett (váltópénze az öre: 1 korona = 100 öre). Bevezetése Svédország esetében 1873-ban kezdődött, és több évig tartott.

⁵ Lásd erről bővebben: Rodriguez, Francisco – Rodrik, Dani (2000): Trade Policy and Economic Growth: A Skeptic's Guide to the Cross-National Evidence. In: Bernanke, Ben S. – Rogoff, Kenneth (szerk.): *NBER Macroeconomics Annual 2000*, 15. 261–338. <https://doi.org/10.1162/08893360052390383>

⁶ Például: Lehmann, Sibylle H. – O'Rourke, Kevin H. (2011): The Structure of Protection and Growth in the Late Nineteenth Century. *The Review of Economics and Statistics*, 93. évf., 2. sz. 606–616. https://doi.org/10.1162/rest_a_00104

A kutatás lehetséges forrásai

Gazdaságtörténeti jellegű kutatáshoz több adatforrás is elérhető akár online, akár nyomtatott formában.⁷ Amennyiben aggregált szintű kibocsátási adatokra van szükségünk, úgy igen hasznos lehet a Groningeni Egyetem⁸ gondozásában készülő, úgynevezett „Maddison történelmi statisztikák”⁹ elnevezésű adatbázis. Ennek legutóbbi, 2020-as kiadása 169 ország GDP- (és népességi) adatait tartalmazza, számos esetben az időszámításunk kezdetétől 2018-ig. A jobb időbeli és térbeli összehasonlíthatóság érdekében a bruttó hazai termék 2011-es árfolyamon számított, nemzetközi dollárban került megadásra. Mivel a GDP-számítás módját is tartalmazó nemzeti számlák rendszerének pontosan szabályozott módszertana csak a második világháborút követően került kimunkálásra, a szisztematikusan gyűjtött alapadatok hiányában az itt közölt értékek csak becslések, azonban a történelmi léptékű gazdasági fejlődés vizsgálatához megfelelő kiindulási alapot biztosítanak. Az adatbázis megteremtése a 2010-ben elhunyt neves közgazdász és gazdaságtörténész, Angus Maddison nevéhez köthető, kinek kollégái a mai napig gondozzák ezt a projektet.

Maddison munkássága azonban ennél jóval szerteágazóbb volt. Ő volt a szerkesztője a *The World Economy. A Millennial Perspective*¹⁰ című kötetnek, melyet az OECD jelentetett meg 2001-ben. A mű elsődlegesen az egyes országok és régiók gazdasági növekedésének történelmi kontúrjait igyekszik felvázolni, melyet számos adattal illusztrálnak a szerzők. Így például a népesség változásával, a termelékenységgel vagy a külkereskelemmel kapcsolatban is találunk benne használható adatsorokat. A kötet azonban nem törekszik átfogó és mindenre kiterjedő adatközlésre, így az aktuális kutatási témánk függvényében esetenként nagyobb léptékű adatforráshoz kell folyamodnunk.

A kutatáshoz kiváló forrás lehet a Palgrave Macmillan kiadó 2013-as, *International Historical Statistics* című kiadványa.¹¹ Ebben több mint 200

⁷ Az alább közölt lista a teljesség igénye nélkül íródott, de jó támpont lehet mindazok számára, akik hasonló kutatással szeretnének foglalkozni. Esetünkben csak néhány, témánk szempontjából fontos adatforrásra szorítkozunk, és nem térünk ki az átfogóbb gazdaságtörténeti tanulmányokra és monográfiákra sem, melyek gyakran szintén értékes adatokat és számításokat tartalmaznak. Csak példaként említjük meg Paul Bairoch, Kevin Hjortshøj O'Rourke, Jan Bohlin, Lennart Schön vagy Lars Magnusson nevét, akik írásai szintén megkerülhetetlenek. Utóbbi három szerző különösen a svéd gazdaság történetének bemutatása területén alkotott maradandót.

⁸ Rijksuniversiteit Groningen, University of Groningen

⁹ Maddison Historical Statistics: <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020> (letöltés dátuma: 2023. 10. 08.). (A továbbiakban: Maddison, 2020.)

¹⁰ Maddison, Angus (2001): *The World Economy, A Millennial Perspective*. OECD Development Centre. <https://doi.org/10.1787/19900295> (letöltés dátuma: 2023. 10. 06.).

¹¹ Palgrave Macmillan Ltd. (szerk.): *International Historical Statistics*. Palgrave Macmil-

országról találunk részletes adatokat 1750-től 2010-ig. A monumentális mű felöleli a legfontosabb társadalom- és gazdaságstatisztikákat, így például a népesség, az oktatás, a gazdasági kibocsátás, az árszínvonal, a kormányzati bevételek és kiadások, a külkereskedelem, az életminőség kapcsán is fellelhetők benne adatok. Sőt, akár az egyes fontosabb árucikkek előállított mennyiségéről is tájékozódhatunk.

Mivel a vizsgálódásunk szükségessé tette Svédország gazdasági fejlődésének mélyrehatóbb elemzését, a fentebb említett forrásokon túl továbbiakat is igénybe kellett vennünk. Ezek közül igen hasznosnak bizonyultak a Lundi Egyetem¹² Gazdaságtörténeti Tanszékének történelmi adatbázisai,¹³ melyek átfogják a főbb svéd makrogazdasági és demográfiai adatokat, egyes esetekben akár a 14. századig visszamenően.

A kutatás gerincét ugyanakkor elsősorban a svéd központi statisztikai hivatal, a Statistikmyndigheten SCB adatai, pontosabban az úgynevezett *Bidrag till Sveriges officiella statistik 1851–1917* című kiadványsorozat kötetei adták. A röviden csak BiSOS-nak nevezett statisztikák közül a külkereskedelemmel, az ipari és mezőgazdasági termeléssel foglalkozókat használtuk.¹⁴ Jellegükből adódóan ezek a források voltak azok, amelyek esetében a legtöbb, a kutatást nehezítő problémával szembesültünk.

A kutatás nehézségei – a külkereskedelmi statisztikák

Az első probléma, hogy a BiSOS kiadványsorozat az általunk tanulmányozott részterületeken (külkereskedelem, ipari és mezőgazdasági termelés) csak 1910-ig áll rendelkezésre. Mivel az ezt váltó kiadvány (*Statistisk årsbok för Sverige*) csak 1914-től érhető el online formában, az 1911-től 1913-ig tartó időszakra vonatkozó részletes kimutatások hiányoznak. Ebben az esetben részleges megoldást nyújtanak a hosszabb időtávot felölelő statisztikai gyűjtemények, így például a *Historisk statistik för Sverige*¹⁵ című háromkötetes mű, amely az 1732-től 1970-ig terjedő

lan Ltd., <https://doi.org/10.1057/978-1-137-30568-8> (A továbbiakban: IHS, 2013).

¹² Lunds universitet, University Lund.

¹³ Lund University, Department of Economic History, Economic History Data: <https://www.lusem.lu.se/economic-history/databases/economic-history-data> (letöltés dátuma: 2023. 07. 05.).

¹⁴ Az adott kötet által bemutatott részterületet betűjelekkel különböztették meg egymástól. A külkereskedelem és nemzetközi hajózás (*Utrikes handel och sjöfart*) jele az F, az ipari és kézműves termelésé (*Fabriker och manufaktur*) a D, míg a földművelés és az állattenyésztésé (*Jordbruk och boskapsskötsel*) az N. A kiadványok elérhetőek a következő oldalon: <https://www.scb.se/hitta-statistik/aldre-statistik/innehall/bidrag-till-sveriges-officiella-statistik/> (letöltés dátuma: 2023. 02. 01.). (A továbbiakban: BiSOS D, F, N, megjelölve a kötetet és a vonatkozó éveket.) (A kiadás dátuma rendre a tárgyévét követő év. A digitalizált kiadást 2008-ban tették közzé.)

¹⁵ A kutatás során a kötetek közül a külkereskedelemmel foglalkozót használtuk: Sta-

időszakra tartalmaz összefoglaló adatokat. A későbbi évek rendszeres statisztikai közleményei is hasznosnak bizonyulhatnak, mivel számos esetben több-éves visszatekintést is tartalmaznak az aktuális adatok mellett. Sajnos ezekből a forrásokból csak kevésbé differenciált adatokhoz juthatunk. Gyakori jelenség az is, hogy csupán 1-1 fontosabb termékcsoportra térnek ki, vagy éppen aggregátumokat közölnek.

Az következő nehézség alapvetően technikai jellegű. A BiSOS kiadványok digitalizálására kerültek ugyan, elektronikus feldolgozásra ugyanakkor nem. Az elérhető, pdf kiterjesztésű állományok az adatok automatizált beolvasására alkalmatlanok, így a szükséges adatsorok elkészítése csak manuálisan lehetséges. (Az adatok formátumát lásd az 1. ábrán.)

2

1890.

N:o 2. Tabell, utvisande kvantitet och värde af de till

hvarjente för de varor, som äro tull underkastade, upptagits fastställd

† utmärker att tullinkomsten beräknats med utdrag för de varquantiteter, som från Norge blifvit på grund af gällande bestämmelser tullfritt införda.

Utmärka anmärkning. Då två tullsatser uppgifvas, afser den öfre den tidigare delen af året och den undre årets senare del.

Varugrupper.	Quantitet.	Värde i Kronor.	Enligt tulltaxan		Beräknad tullinkomst i Kronor.	
			kvantitet, hvar- etter tull beräkna.	Tullsat.		
			Kronor.	örc.		
1. Lefvande djur.						
Hästar: Hingstar	Kg. 35,392	St. 64	25,600	Stycke	50	† 2,950
Föl under ett år	» 7,500	» 60	3,000	—	—	—
andra slag	» 533,425	» 1,123	336,900	Stycke	50	† 17,300
Nötkreatur: Tjurar	» 405,600	» 624	156,000	»	10	† 5,820
Oxar	» 512,400	» 854	170,800	»	10	† 8,540
Kor	» 2,376,900	» 5,282	792,300	»	10	† 51,170
Ungnöt och kalvvar	» 54,700	» 547	27,350	»	10	† 5,100
Får: Baggår	» 9,500	» 190	5,700	»	1	† 113
andra slag	» 46,750	» 935	18,700	»	1	† 697
Svin: Fargaltar	Kg. 2,018	» 2,018	1,514	Kilogram	15	303
andra slag	» 68,210	» 68,210	47,747	»	15	† 10,201
andra fyrfotade	» 361	» 361	5,415	—	—	—
Foglar: Ankor	» 129	» 129	129	—	—	—
Gäss	» 562	» 562	1,686	—	—	—
Höns	» 1,415	» 1,415	1,132	—	—	—
Kalkoner	» 228	» 228	1,368	—	—	—
andra slag	» 1,065	» 1,065	1,065	—	—	—
Bin	» 5,068	» 5,068	5,068	—	—	—
Summa			1,601,474			102,194

1. ábra: BiSOS F statisztika egy részlete.¹⁶
(Forrás: BiSOS F, 1890)

További probléma, hogy a külkereskedelmi adatok közlésének szerkezete, egyes termékek besorolása a kiadvány fennállta alatt is változott. Egyes árucikkek kategóriát váltottak,¹⁷ míg az is előfordult, hogy egy adott, átfogóbb árucsoportot több specifikáltabb csoporttal váltottak fel.

tistiska Centralbyran (1972): *Historisk statistik for Sverige*. Del 3. *Utrikeshandel, 1732–1970*. Stockholm. Letölthető a következő oldalról: <https://www.scb.se/hitta-statistik/aldre-statistik/innhall/serien-historisk-statistik-for-sverige/> (letöltés dátuma: 2023. 06. 11.) (A továbbiakban: HSS, 1972.)

¹⁶ Példa a külkereskedelmi áruforgalmat tartalmazó statisztikai táblákra. Esetünkben az 1890. évi import első árucsoportja (élőállatok) látható.

¹⁷ Például 1888-tól kezdődően a bab átkerült a kerti növények és gyümölcsök termékcsoportjából a gabonafélék közé (BiSOS F sorozat, 1873–1910 kötetei alapján).

Különösen abban az esetben folyamodtak ehhez, amikor az adott áru esetében új vám bevezetésére (vagy a már meglévő módosítására) került sor, melyet azonban differenciálni kívántak. Jó példa erre a húsárak esete: az 1887-es kimutatásban a sertéshús még pusztán egy soron szerepelt, azonban egy évvel később már alábontásra került füstölt és egyéb alkategóriára.¹⁸

Az összehasonlíthatóságot nehezítő további körülmény a vámterhek módosítására megválasztott időpont. A vizsgált időszakban ez jellemzően nem a naptári év fordulójára esett, sőt nem is feltétlenül valamely hónap első napjára. Az sem volt ritka jelenség, hogy az egyes termékek, termékcsoportok esetében eltérő dátumokat találunk az adott éven belül. A statisztikai táblákból ugyanakkor nem mindig tűnik ki, hogy a kérdéses áruból importált mennyiség mely része érkezett a vámemeléstől, illetve után.

A vámok sajátos természete

Svédországban, a kor gyakorlatának megfelelően, elsősorban specifikus, más néven mértékvámokat alkalmaztak.¹⁹ Ez azt jelentette, hogy a fizetendő importvám összegét termékegységenként, darabszám vagy bizonyos esetekben tömeg alapján vetették ki. A vámok átlagos nagyságának meghatározása ugyanakkor elengedhetetlen az időbeli és nemzetközi összehasonlítások elvégzése szempontjából. Az átlagvámteher kiszámításának legkézenfekvőbb és a szakirodalomban gyakran felbukkanó módja a vámbevételek és az import összértékének egymással történő elosztása. Ezzel a módszerrel tulajdonképpen az importmennyiségekkel súlyozott átlagos vámterhet kaphatjuk meg. A mutatószám hátránya azonban, hogy „lefelé torzít,” mivel a magas vámokkal sújtott, de rugalmas keresletű termékek vásárlói az olcsóbban beszerezhető, alacsonyabb vámtartalmú helyettesítő termék felé fordulhatnak. Ennek eredményeként a vámteher csökkenő tendenciájúnak tűnik, tényleges vámtarifa-csökkenés nélkül is. Ha egy termék esetében olyan magas importvámot állapítanak meg, ami miatt a behozatala ellehetetlenül, az „eltűnik” a statisztikából. Egy olyan ország, ahol a termékek egy részét extrém magasságú, míg a másik részét csupán csekély vámteherrel sújtják, és emiatt az importszerkezete átrendeződik, rendre alacsonyabb átlagvámértéket fog produkálni, mint az az állam, ahol minden behozatali cikket csupán

¹⁸ Az addig vámentes sertéshúsra 1888-ban vámot vetettek ki. A füstölt változat tarifája kilogrammonként 25, míg a füstöletlené 20 öre lett (BiSOS F sorozat 1887-es és 1888-as kötetei alapján).

¹⁹ Találunk azonban eltérést a főszabálytól, amire a későbbiekben részletesen kitérünk.

közepes nagyságú vámtarifa terhel. Erre a jelenségre többek között Jan Bohlin²⁰ is rámutat, és több, lehetséges számítási módszert is ismertet. Ezek közül a „legegyszerűbb” a súlyozatlan átlagos vámteher meghatározása, melynek során külön-külön minden egyes importált termék vámját annak értékével – jelen esetben a külkereskedelmi statisztikában szereplő egységárral – vetjük össze,²¹ majd az eredményeket egyszerűen átlagoljuk. Mivel ennél a módszernél az átlagszámítás során az egyes javak differenciálatlanul kerülnek számbavételre, a nagy mennyiségben importált, alacsony vámterhű és a magas importtarifával rendelkező, csekély jelentőségű áruk súlya azonos. Ennek „mellékhatása”, hogy ez a számítási módszer – szemben az előzővel – „felfelé torzít”. Némiképp pontosabb képet kaphatunk, ha az adott jószág nemzetgazdasági jelentőségét figyelembe véve valamiféle súlyt alkalmazunk, ami lehet például a belföldi termelésben vagy éppen fogyasztásban²² betöltött szerepe.

A termékek vámterhének és értékének egyenként történő összevetésén alapuló módszer számos ország és korszak esetében használható lehet ugyan, esetünkben azonban nem. Ennek oka, hogy Svédországban a külkereskedelmi statisztikákban hosszú éveken keresztül rögzített árakkal számoltak egy olyan időszakban, amikor a világgazdaságot jelentős és tartós defláció jellemezte. 1871-től kötelezővé tették ugyan az aktuális piaci egységárok használatát a külkereskedelmi statisztikákban, a gyakorlatban ezt az 1890-es évek első feléig mégsem alkalmazták.^{23, 24} A Lundi Egyetem néhai kutatója, Lennart Schön egyik tanulmányában²⁵ közreadta a valós árakkal újraszámolt importot, mivel azonban adatsora csupán aggregátumokat tartalmaz, így bár lehetővé válik az átlagos vámteher kiszámítása, de csak az elsőként ismertetett módszerre támaszkodhatunk, hangsúlyozva a tényt, hogy a vámok nagyságának látszólagos csökkenése csak az importszerkezet átrendeződésnek köszönhető, nem a vámtarifa mérséklésének. (Ezt illusztrálja az 1. táblázat.)

²⁰ Lásd: Bohlin, Jan (2005): Tariff protection in Sweden, 1885–1914. *Scandinavian Economic History Review*, 53. évf. 2. sz. 7–29. <https://doi.org/10.1080/03585522.2005.10414244>

²¹ Ezzel megkapjuk az adott termék úgynevezett „ad valorem” vámját.

²² Ezek a módszerek sem lesznek tökéletesek ugyanakkor, alkalmazásukkal is előfordulhat, hogy a vámvédelem mértékét alul- vagy túlbecsülhetjük (lásd részletesebben: Bohlin, 2005).

²³ Schön, Lennart (2015): Historiska nationalränskaper för Sverige: Utrikeshandel 1800-2000 – with Introduction and Tables in English. *HNS – Historiska nationalränskaper för Sverige*, 8. Lund University, Lund.

²⁴ A XIX. századi svéd gazdaság történetét feldolgozó szerzők közül sokan nem veszik figyelembe a fix árak alkalmazásának problémáját. Erre példa Jan Bohlin korábban már említett, 2005-ban született tanulmánya.

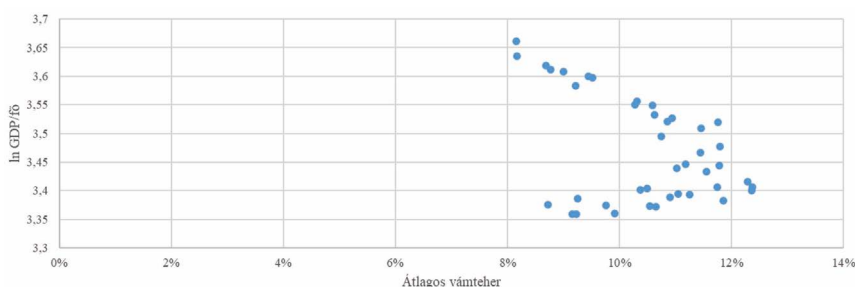
²⁵ Schön, Lennart (2015): i. m.

	1873–1887	1888–1891	1892–1894	1895–1913
Termékkategóriák vámja	Mezőgazdaság: alacsony	Mezőgazdaság: közepesen magas	Mezőgazdaság: enyhén magas	Mezőgazdaság: nagyon magas
	Ipar: alacsony	Ipar: alacsony	Ipar: közepesen magas	Ipar: közepesen magas
Átlagos vámterhek időszakos átlaga	10,33%	12,01%	11,51%	10,09%

1. táblázat: Az átlagos vámterhek alakulása 1873 és 1913 között.
(Forrás: IHS 2013 és Schön 2015 alapján saját számítás.)

A gazdaságpolitika irányváltásait végigtekintve, az 1873 és 1887 közötti időszak kereskedelempolitikája tekinthető a „legliberálisabbnak”. Ekkor a mezőgazdasági termékeket alig, az iparcikket csekély mértékben sújtották csak vámokkal. 1888-tól kezdődően először az agrártermékek vámja növekedett. 1892-ben került sor az ipari javak importvámjának emelésére, melyet egyidejűleg a mezőgazdasági javak vámterhének átmeneti csökkentése kísért. Utóbbi csak 1895-ig tartott, az agrárvámok ugyanis ebben az évben drasztikusan megemelkedtek. Az átlagos vám az importszerkezet átrendeződése következtében mégis alacsonyabb az utolsó, „legprotektionistább” időszakban (az import értékének 10,09%-a), mint a szabad kereskedelmet favorizáló elsőben (10,33%).

A fentebb leírt torzulás egyúttal azt is lehetlenné teszi, hogy lineáris regresszió (OLS) segítségével vizsgáljuk, mennyiben magyarázható a bruttó hazai termék változása a vámterhek nagyságával (lásd a 2. ábrát).

2. ábra: Az egy főre eső GDP és az átlagos vámteher közötti összefüggés.
(Forrás: Maddison 2020; IHS 2013 és Schön 2015 alapján saját számítás.)

Az import- és exportárúk egységára kapcsán azonban a fix értékek alkalmazása mellett még egy érdekességgel találkozhatunk, amely jelentősen eltér napjaink gyakorlatól: ez pedig az, hogy mindkét irányú termékforgalomnál azonos összeggel számoltak, azaz feltételezték, hogy

egy adott árucikk, amely az országba érkezik, azonos árral rendelkezik, mint egy onnan távozó. Ahogy azonban később látni fogjuk, ez az alapelv nem minden esetben érvényesült.

Mértékegységek és átváltásuk

A következő probléma, amely felmerült, a mértékegységek sokféleségének és váltakozásának kezelése. Ennek oka egyrészt az, hogy a kiválasztott időintervallum kezdete megelőzte a metrikus rendszer bevezetését, másrészt pedig az, hogy az egyes mérőszámok közötti átváltás gyakran technikai nehézségekbe ütközik.

A gabonafélék esetében például a külkereskedelmi adatokat a vizsgált időszak kezdetén svéd köblábban és centnerben²⁶ adták meg. Előbbi egy űrmérték, 0,02617 m³-nek felel meg, utóbbi tömeg, és 42,50758 kilogrammal egyezik meg. A metrikus rendszer átvételére – legalábbis a külkereskedelmi statisztikák esetében – 1881-ben került sor, ettől kezdve a termények mennyiségét kilogrammban és köbméterben, 1885-től kezdve kizárólag tömegüket megjelölve közölték.²⁷ Az 1888-ban bevezetett vámok már az új mértékegységek alapján kerültek megadásra.

A kutatás azonban szükségessé tette a mezőgazdasági termények közül a két legfontosabb, a búza és a rozs átváltásának vizsgálatát a vámterhek függvényében. A Lundi Egyetem történelmi statisztikai szerencsére tartalmaznak arra vonatkozó adatokat, amelyek azonban hektoliterben kerültek megadásra. Annak érdekében, hogy összevethetővé váljanak a vámokkal, elengedhetetlen az átváltás problémájának kezelése, melyre nézve az adatsor készítői nem adtak támpontot. Esetünkben az jelenti a fő nehézséget, hogy egy adott gabona tömege nagymértékben függ például a szemnagyságtól vagy a termény víztartalmától. A mezőgazdaság teljesítményét összesítő BiSOS N statisztikai sorozatban, mely elsődlegesen űrmértéket használ az adatközlésre, eseti jelleggel található ugyan utalás az egyes gabonafélék tömegére, azonban a kiadványból az is nyilvánvalóvá válik, hogy ez mind a búza, mind a rozs esetében nagymértékben függ a vetés idejétől,²⁸ sőt közgazdasági egységenként és évről évre is változik. Mivel ez kezelhetetlen adatmennyiséget jelent, célsze-

²⁶ A teljesség kedvéért fontos megjegyezni, hogy ezek a mértékegységek nem egyeznek meg az Amerikai Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és más európai országokban használt, azonos elnevezésű mértékkel.

²⁷ Az űrmérték és a tömeg együttes megadása csak a feldolgozatlan gabonát jellemezte. Az őrlemények (így a darák és lisztek) esetében csak a centnert és később a kilogrammot használták.

²⁸ Őszi, illetve tavaszi vetés.

rűbb átlagtömeggel számolni, melyhez az agrártudományi kiadványok adtak segítséget.²⁹

A kutatás során bebizonyosodott, hogy a búza és a rozs belföldi árváltozásait a vámok nagyságának módosulásai nem tudták kielégítő mértékben magyarázni, így szükségessé vált további adatok beemelése is a vizsgálatba. A következő lépés a belföldi és a világpiaci árak összevetése volt, melyhez adatforrást szintén a Lundi Egyetem gyűjteményében lehet találni. A közölt adatsorok Fredrik N. G. Andersson és Jonas Ljungberg tanulmányán³⁰ alapulnak, és felölelik a balti-tengeri térség főbb gabonapiacainak³¹ árait, havi átlagot megadva. A rendelkezésre álló adatok kapcsán azonban ismét felmerült két probléma: az egyik, hogy csupán az 1841-től 1893-ig terjedő időszakot fedik le, azaz az általunk vizsgált 41 évből csupán 21-et érintenek (1873–1893). Az adathiány tényét elfogadva feltételezhető ugyanakkor, hogy az ezen rövidebb időintervallum kapcsán tett megállapítások általánosíthatók. A másik nehézség, hogy az árak „hordóban” meghatározott mennyiségekre vonatkoznak, melynek űrtartalma 158,3 liter. Az űrmérték–tömeg átváltás problémája így itt is jelentkezik. Tanulmányukban a szerzők is utalnak rá, hogy az egyes kikötőkben jelentősen eltért az ugyanakkora térfogatú búza kilogrammban mért tömege,³² melyet elsősorban a minőségbeli különbségek indokoltak. Ennek kiküszöbölése érdekében mind a belföldi, mind a nemzetközi árakból indexet számoltunk, mindkettő esetében 100%-nak véve az 1873-as értéket, melyhez a későbbi évek számadatait viszonyítottuk. Így lehetővé vált OLS modell segítségével összevetni a svéd és a nemzetközi piacok árait.

Mivel az iparcikkek, így különösen a könnyűipari termékek esetében igen jelentős vámemelés történt, amely kihatással volt az importra, a javak ezen köre érdemesnek tűnt az alaposabb vizsgálatra. A cipők és ru-

²⁹ A kutatás során egy hektoliter búza 77,5 kg, ugyanannyi rozs 71 kg tömeggel került figyelembevételre, Manley, Marena – Engelbrecht, Mandy L. – Williams, P. C. – Kidd, Martin (2009): Assessment of variance in the measurement of hectolitre mass of wheat, using equipment from different grain producing and exporting countries. *Biosystems Engineering*, 103. évf. 2. sz. 176–186. <https://doi.org/10.1016/j.biosystemeng.2009.02.018>; Bushuk, Walter (2004): Rye. In: Wrigley, Colin – Corke, Harold – Walker, Charles E. (szerk.): *Encyclopedia of Grain Science*. Elsevier Academic Press. 85–19. <https://doi.org/10.1016/b0-12-765490-9/00147-6> alapján.

³⁰ Andersson, Frederik N. G. – Ljungberg, Jonas (2015): Grain Market Integration in the Baltic Sea Region in the Nineteenth Century. *Journal of Economic History*, 75. évf. 3. sz. 749–790. <https://doi.org/10.1017/s0022050715001102>

³¹ A korszak főbb gabonapiacai az alábbiak: a búza esetében Danzig (mai elnevezéssel Gdańsk), Kiel, Koppenhága, Königsberg (Kalinyingrád), Lübeck, Riga, Rostock, Stettin (Szczecin), Szentpétervár és Wismar, míg a zab esetében Danzig, Kiel, Koppenhága, Helsinki, Lübeck, Riga, Rostock, Stettin, Szentpétervár és Wismar.

³² 1 hektoliternyi búza tömege az egyes piacokon 79,6 és 91,6 kg között ingadozott (Andersson–Ljungberg, 2015). Hasonló adat a rozs kapcsán nem áll rendelkezésre.

házat esetében tapasztalható volt az a korábban már említett jelenség, hogy egy addig egységes termék kategóriát az új, eltérő vámterhek miatt felbontották, így kézenfekvőnek tűnt az árucsoporton belül a kesztyűket mint továbbra is egységes, a teljes időszakot tekintve változatlan besorolású árucikket kiválasztani. A vámterhek emelése itt is jelentősnek bizonyult, kilogrammonként 1,8 koronáról 6 koronára nőtt, a behozott mennyiség ezzel párhuzamosan mintegy megfeleződött.³³ A kesztyűk azonban, a korábbiakban már vázolt problémák jelentős részét megjelenítve, mintegy „állatorvosi lónak” bizonyultak.

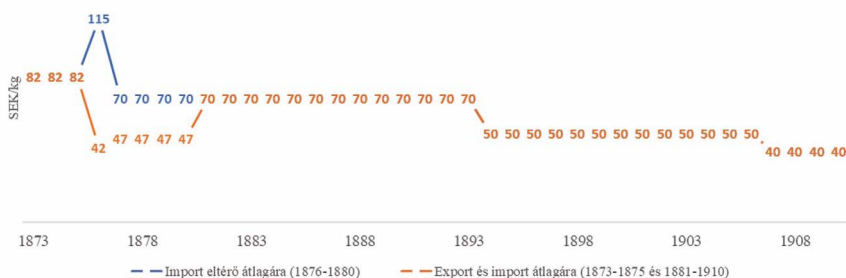
A külkereskedelmi adatok belföldi termeléssel való összevetése jelentette az első nehézséget, mivel utóbbi – eltérően az exporttól és importtól – nem tömeg³⁴ alapján van megadva, hanem rendszerint párokban kifejezve érhető csak el. Mivel arra vonatkozóan nem közölnek információt, hogy az adott termékből egy kilogramm hány párnak feleltethető meg, az összehasonlíthatóság erőteljesen romlik.³⁵ Mivel a megtermelt áru értékét is közlik, kézenfekvő megoldásnak tűnne a reálmennyiségek helyett ezt alkalmazni és a koronában megadott importtal és exporttal összevetni, azonban itt egy újabb érdekes jelenségre figyelhetünk fel. Már korábban említésre került az a probléma, hogy egészen az 1890-es évek második feléig fix árat alkalmaztak a külkereskedelmi statisztikákban, és a századfordulót megelőző néhány évben tértek át a valós piaci árak használatára. A vizsgált 41 év adatait áttanulmányozva³⁶ két észrevételt tehetünk: az egyik, hogy az átlagár az elszámolás reformját követően is „meglepően” stabil maradt, a másik, hogy 1876 és 1880 között – eltérően az előzőleg vázolt, „bevett gyakorlattól” – más elszámolási árat alkalmaztak az export és az import esetében (3. ábra). Az elérhető szakirodalmi forrásokban nem kerül megemlítésre a probléma, így ennek magyarázata további vizsgálatot igényel.

³³ A vámemelést megelőző 5 évben az import évi átlagos mennyisége 10,333 kilogramm volt, amely a vámreform utáni 5 évet tekintve 5,163 kilogrammra csökkent. (BiSOS F alapján saját számítás.)

³⁴ A kesztyűimport és -export mennyisége 1873 és 1880 között centnerben került feltüntetésre, 1881-től pedig kilogrammban. A helyzetet színesíti, hogy a vámot az említett 8 évben skálpundban megadott mennyiség alapján számolták, később ez is kilogrammra módosult (1 centner = 100 skálpund).

³⁵ Ennek folyománya, hogy a külkereskedelem súlyát megragadó mutatószámok, így például az import penetráció kiszámítása csak jelentős kompromisszumok árán, viszonylag nagyfokú pontatlanság mellett lehetséges.

³⁶ A külkereskedelmi BiSOS F statisztikai kiadványok csak 1894-től tartalmazzák a termék kilogrammonként megadott átlagárát. Az ezt megelőző időszakban a behozott és kivitt árucikk értékének és mennyiségének segítségével számolható ki annak nagysága.

3. ábra: A kesztyűk külkereskedelemben alkalmazott átlagára (1873–1910)
(Forrás: BiSOS F (1873–1910) kiadványok alapján saját számítás.)

Az import- és exportárak mindvégig kitaró, rendkívüli stabilitása különös jelenség, főként annak fényében, hogy az ipari termelést bemutató BiSOS D sorozatban használt átlagár³⁷ évről évre változik.

Amikor a vámok számítása eltér a főszabálytól

Ahogy korábban azt már ismertettük, a vámok kivetésének alapját többnyire azok mennyisége képezte.³⁸ Egyes termékek esetében azonban a számítás módja eltért az ismertetett főszabálytól. Erre példa a ruhaneműk importvámjának esete. Az új ruhák vámterhének konkrét összege ugyanis az alapanyagól függött, azaz az elkészítésükhöz használt szövet vámja volt a mérvadó, amelyet még meghatározott mértékben – 10, 20, de akár 100%-kal is – megnöveltek. További probléma, hogy ilyenkor az adott termékcsoportnál a beszedett vám értékét nem tüntették fel, helyette a „nem kiszámítható” (Kan ej beräknas) bejegyzés vagy egy „*” jelölés kerül megadásra. Mivel pedig a termékkategória pontos, alapanyag szerinti összetétele ismeretlen, sajnos utólag sem lehet kiszámítani az importvám pontos összegét.

³⁷ Az átlagos egységár a kiadványban egy esetben sem kerül feltüntetésre, ismét csak az érték és a mennyiség hányadosaként számolható.

³⁸ Csak hogy két kiragadott példával szolgáljunk: 1900-ban a lovak és ezen belül is a csődörök vámja darabonként 50 korona volt, függetlenül a tényleges értéküktől. Még érdekesebb a folyóbor esete, ahol a vámteher kilogrammonként 50 örében volt meghatározva, tekintet nélkül arra, hogy a bor szőlőből vagy egyéb gyümölcsből készült-e (BiSOS F 1900).

A statisztikai adatok összehasonlíthatósága

A kutatást nehezítő tényező, hogy ezek a történelmi, külkereskedelmi statisztikák még a nemzetközi számbavételi standardok (például SITC³⁹, HS⁴⁰) kialakítása előtt készültek. Ennek következménye, hogy jóval nehezebbé válik mind az időbeli, mind a térbeli összehasonlítás. Előbbit az egyes árucikkek – már említett – időnkénti kategóriaváltozása akadályozza, utóbbit az a tény, hogy az azonosnak tűnő árucsoportok konkrét összetétele országról országra eltérő volt.

Bizonyos mutatószámok, így például az import penetráció, kiszámítása szükségessé teszi az import- és exportmennyiség, valamint a belföldi termelés összevetését is. A rendelkezésre álló statisztikai kiadványok azonban ezt nem minden esetben teszik lehetővé. A ruhafélék erre is kiváló példaként szolgálnak. A külkereskedelmi statisztikákban részletesen megtaláljuk ezt a terméket, a termelést leíróban azonban nem. Utóbbiakban egyedül a szövődék kibocsátását tüntetik fel, általában csak összeítve és értékalapon, melybe azonban nemcsak a fogyasztási javak, azaz esetünkben a ruhaneműk, hanem a további feldolgozást igénylő félkész termékek, így a szövetek is benne vannak, alapanyag típusokként összeítve (megtalálható például a gyapjuszövődék, a pamutszövődék stb. kibocsátása). Mindezekon kívül egyes, a külkereskedelmi statisztikában ruhaként kezelt termékeket ráadásul nem a szövődék, hanem a ponyvát gyártó üzemek készítették. Ezek kibocsátása pedig a statisztikában nem kerül részletezésre, így nem állapítható meg, hogy a termelés mekkora hányada a tengerészet által használt, ruhafélének számító impregnált ruha vagy éppen az estünkben érdektelen sátorponyva.

A statisztikák módszertanának változása

Az idősorok elemzése során komoly problémát jelenthet, ha a számbavételi módszertana megváltozik, ami nehézkessé teszi az időbeli összehasonlítás elvégzését. Sajnos ez ebben az esetben is megtörtént. Az általunk használt BiSOS F kiadványokban a külkereskedelmi partnerszágok meghatározása volt az, ami egyik évről a másikra módosult. 1904-ig ugyanis az áruforgalmi statisztikában származási országgént azt tüntették fel, amelyből az adott termék közvetlenül Svédországba érkezett, nem az előállítás tényleges helyét. 1905-ben egy módszertani re-

³⁹ Standard International Trade Classification: Egységes Külkereskedelmi Termékjegyzék.

⁴⁰ Harmonized Commodity Description and Coding System: Harmonizált Árueleíró és Kódrendszer.

form eredményeként végül áttértek az utóbbi számítási módra.⁴¹ Ennek hatására például az Amerikai Egyesült Államokból behozatalra kerülő termékek értéke 9,5 millió koronáról 41,5 millió koronára ugrott, míg a Dániából származó import 73,4 millió koronáról 39,8 millió koronára zuhant.^{42, 43} A hirtelen változás mögött pedig joggal feltételezhető módon nem a külkereskedelem szerkezetének átrendeződése, hanem a módszertani reform állt.

Összegzés

Gazdaságtörténeti jellegű elemzést írni – különösen, ha számadatokra szeretnénk támaszkodni – izgalmas, ugyanakkor küzdelmes feladat. Ha napjaink adatbázisai és statisztikái sem minden esetben teljesek és megbízhatóak, akkor ez a korábbi korok adatsoraira fokozottan igaz. Problémát jelenthet a megfelelő adatok megtalálása és beszerzése, majd feldolgozhatóvá tétele éppúgy, mint például a források töredékességének kezelése. Esetünkben azt sem szabad elfelejteni, hogy a felhasznált – elsősorban külkereskedelmi – statisztikák készítése döntően államigazgatási célokat szolgált, így a korabeli statisztikusok elsősorban csak az ebből a szempontból releváns részekre fókuszáltak, nem a kimutatások teljessége és pontossága volt az, ami a szemük előbb lebegett. Ez lehet a magyarázata például az importtermékek esetén a fix árak alkalmazásának is, hiszen a termékmennyiség alapján kivetett vámok szempontjából az áru-behozatal pontos értéke irreleváns. Mindez érthető ugyan, de a régmúltat kutatók helyzetét sajnos nem könnyíti meg.

Szintént megnehezíti az ilyen jellegű kutatást, hogy míg a modern adatbázisok többnyire átfogó jellegűek és a társadalmi-gazdasági jelenségek széles körére vonatkozóan tartalmazznak akár gombnyomásra elérhető adatsorokat, addig a történelmi adatok csak „szétszórta” érhetőek el, a kutatót aprólékos gyűjtögetésre kárhóztatva.

⁴¹ Hasonló jelenséget tapasztalhatunk az export kapcsán is. 1904-ig az számított célországoknak, ahová a termék először érkezett, 1905-től viszont a tényleges rendeltetési helynek számító állam.

⁴² Azaz az 1904-es és 1905-ös adatokat figyelembe véve az USA részesedése a teljes importból 1,6%-ról 7,1%-ra nőtt, Dániáé ugyanebben az időszakban 12,7%-ról 6,8%-ra zsugorodott (HSS, 1972).

⁴³ Lásd bővebben: HSS, 1972.

Amennyiben rátalálunk a megfelelő forrásokra, számos nem várt nehézséggel szembesülhetünk, mint például az azokban alkalmazott mértékegységek sokfélesége és időbeli változása vagy az egyes adatsorok – így esetünkben a külkereskedelmi és a belföldi termelést leíró statisztikai kiadványok – részleges vagy teljes inkompatibilitása.

Amennyiben azonban megfelelő óvatossággal és kritikával közelítünk a történelmi számadatokhoz, úgy értékes és érdekes megállapításokat tehetünk egy korábbi korszak gazdasági folyamatait illetően, mely következtések – megkötésekkel ugyan, de – korunk számára is érvényesek lehetnek.

MEGEMLEKEZÉS

A KISTÁJAK NÉPRAJZÁTÓL AZ EURÓPAI VALLÁSI IDENTITÁSIG – LUKÁCS LÁSZLÓ – A KODOLÁNYI EGYETEMI TANÁRA – EMLÉKEZETE

Hervainé Szabó Gyöngyvér

Lukács László (1950–2023)

(Forrás: https://mta.hu/koztestuleti_tagok?PersonId=10993 (letöltés dátuma: 2024. 07. 18.))

Amikor arra vállalkoztam, hogy Lukács László kollégánk életművét a Kodolányi János Egyetem tudományos örökségébe és eredményeibe illesztetten mutassam be, többféle módszert választhattam. Ezek között volt az akadémiai és a civil tudományosság körébe tartozó művek bemu-

tatása, azok eredményeinek értékelése és láthatóvá tétele, az életút bemutatása. A másik a néprajz vagy antropológia vitatott kérdéseinek, szakmai fogásainak elemzése. Lukács László néprajzi tudományos tevékenységének, muzeológusi portfóliójának megítélését nem kívánom felvállalni, azt megtették már mások. Elismerem őt a néprajz és antropológia hazai, határon túli és nemzetközi tudományos, civil szakmai közössége. Azonban inkább más utat választottam: Lukács László tevékenységét társadalmi kontextusba ágyazottan, személyes és az érdeklődésemnek megfelelő nemzetközi politikai nézőpontra keresztül kívánom láttatni. Gazdag életművéből az akadémiai disszertációja témáját, a karácsonyfát választottam, mert ez vezet el a központi kérdéshez, a „népek Európája” és abban az „európai népszellem” mai értelmezéséhez.

Néprajz és személyiség összeolvadása Lukács László életútjában

„Az etnográfia folyamatos, aktív tevékenység, nem passzív elméletek értelmezése, tudatos végzése komoly erőfeszítést igényel. A néprajz technikája a terepmunka: a terepmunka az embereket baráti szimpátiával, művészi látásmóddal, a tudós objektivitásával, a megbízható adatokkal, a központi problémák szem előtt tartásával végzett laboratóriumi munka és kreatív írás”¹

Lukács László történelem–földrajz szakos tanár, etnográfus, műemlékvédelmi szakmérnök 1974-től 50 éven át az István Király Múzeum etnográfusa, muzeológusa, 15 éven át a Kodolányi János Főiskola tanára. Látszólag ennyi. Amennyiben az ötvenéves szakmai pályafutást vizsgáljuk, akkor messze többről van szó. Lukács László személyisége, terepi kutató- és gyűjtőtevékenysége, publikációi, a helyi múzeumi emlékhely fejlesztései, oktatási tevékenysége alapján egyfajta személyes intézmény-né vált.

Fejér megye és a hetvenes évek...

1973-ban kerültem Fejér megyébe. Az akkori központi elosztási rendszerben három munkahelyi ajánlat közül választhattam, így kaptam meg a bicskei középiskolai tanári állást. A bicskei valóságot egy 1973-as film, Ember Judit és Gazdag Gyula *Határozat* c. dokumentumfilmje értelmezhetővé teszi. Őszre a járási párt- és tanácsai vezetés lecserélődött, ám mindez egy középiskola életét nem befolyásolta. A művelődési ház által

¹ Steward, Julian, H. (1990): *Theory of Cultural Change*. University of Illinois Press. A jelen társadalom kutatása a helyi kultúra rendszereinek és a nemzeti kultúráknak a kutatása. A helyzet négy évtized alatt sem változott.

szervezett TIT-előadások jelentették az egyetlen tudományos lehetőséget. A járási kulturális sivatagokhoz képest Székesfehérvár igazán vonzó volt egy bölcész számára: volt egy múzeum, levéltár, megyei könyvtár, melyekben kutatómunka folyt. A művelődés hétköznapi színterei az üzemi művelődési házak voltak (Pintér Károly, Ikarusz, Kőfém, Videoton), és működött a megyei művelődési központ is. 1974 nyarán az István Király Múzeum nemzetközi tudományos konferenciát szervezett a közép-kelet-európai kelta művészetről, amelynek előadásait meghallgattam. Itt találkoztam először Lukács Lászlóval és Demeter Zsófiával, kíváncsian figyelve a későbbiekben is kutatói pályáivüket. A hivatalos pártpolitika a tanári kutatásokat nem támogatta, számukra a tanári módszertan fejlesztése maradt mint egyetlen és megkerülhetetlen kötelesség a megyei pedagógiai intézet tálalásában. Az 1977-ben megszerzett bölcészdoktori címmel a felesleges kategóriába kerültem: nincs szükség doktori címre a tanári pályán. Az erőltetett iparosítás a szakmunkások világát preferálta.

A hetvenes évekre Fehérvár lakossága 40 000 fővel növekedett, a fehérvári lakótelepek növekedése a falusi agrártársadalom megszűnését jelentette. Ez az időszak a középiskolákban demográfiai csúcsot jelentett, 600 000-en tanultak az országban középiskolában. Az oktatásban a tanárok hiányát még mindig jelentős mértékben pótolták a képesítés nélküliek. A hetvenes években még erőteljesen élt a német nemzetiségi kultúra a Vértes falvaiban, nem egy diákom küzdött a középiskolai érettségén magyarból, mert az anyanyelve német volt. Az erőltetett iparosítás korában Lukács László az utolsó pillanatban kezdte meg néprajzi gyűjtéseit, amelyben Pesovár Ferenc és Dr. Gelencsér József adták a szakmai közösséget. Itt tartunk ma is. Tudományos munkát bölcész- és társadalomtudományok területén számosan végeztek, a kutatók nagy része a mai napig perifériális helyzetben van, ahogy a VEAB területe egészén. A Kodolányi János Főiskola 1992-es létrejötte nagy reményekre adott okot, hisz a megye azok közé tartozott, ahol nem volt önálló felsőoktatási intézmény, és nem volt semmilyen humán vagy társadalomtudományi felsőfokú oktatás, ami a tudományos munkaköröket lehetővé tette volna. Ebben a társadalomtudományi vákuumban, a munkásművelődés központilag irányított, ideologikus rendszerében a néprajzkutatás és a néprajzi programok, a muzeológia helyi néprajzi gyűjteményeinek megszerezése és bemutatása, publikálása külön értékkel bírt. A néprajz fontosságára, paradox módon, amerikai idézetek a leggyakrabban citáltak. Máig nem kristályosodott ki, mi az antropológia, a néprajz, az etnológia, a kulturális antropológia közötti azonosság és különbség. Talán a legátfogóbb elemzést Letenyei László tankönyve tartalmazza.²

„...a néprajz széles spektruma a helyi valóság realitásának, mágikus tevékenység, rituálék teremtése szent tárgyak gyártása, amely léggört terem”³

Lukács Lászlóval való találkozásaim következő emlékei a fülei, sárréti, pusztavámi tájházak megismerése, a Palotavárosi Skanzen és a Palotavárosi emlékek c. kiállítás megtekintése. Hihetetlen tárgyismerete, a megye, a térség minden zugának ismerete mellett a népszokások ízes leírása jellemezte. Ami kiemelte kutatási módszereit, az a szisztematikus összehasonlító táj kutatás. Ugyanazt vizsgálta mindenütt: a népi teherhordás, az árucserre-kapcsolatok, a szentek tisztelete, a kakasütés, a farsang, az adventi korbácsolás és koszorú, a karácsony szokásait (jászol, karácsonyfa-állítás, adventi koszorú), szellemiségét.

Lukács László 2004-ben a „Néprajzi látásmód” c. tanulmányát Herder (1784–90 körüli) jóslatával kezdi: a magyarság kisebbséget képvisel, és évszázadok multán a nyelvüket sem lehet majd megtalálni. Bemutatta az erre született reakciókat (Berzsenyi, Arany, Vörösmarty, Ady, Illyés), kihangsúlyozza Herder „népszellem” gondolatát: hogy a népszellem nemcsak a nyelv, hanem a népdalok, balladák, mondák, népszokások, jogszokások, saját értékek, az ezt ápoló intézmények: a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum, a nemzeti tudományosság egésze.

A tanulmány hangsúlyozza: a nemzetközi szakmai közvéleményben kiemelt érdeklődés mutatkozott a 70–80-as évek néprajzi forradalmának eredményei iránt: a néprajzkutatók, a tárgyalkotó népművészek, népzeneészek, néptáncosok, népdalénekesek, néprajzi fotósok, filmesek eredményei európai mércével is láthatóvá váltak. A magyar néprajzot nemzeti és európai tudománynak tekintette, amely felért a 80-as évek skandináv és német nyelvterületének eredményeivel. Lukács László a „herderi népszellem” fogalmát kulturális örökségként definiálja, és rámutat arra, hogy a néprajz az egyedüli a tudományok között, amely az egész nyelvterület népi kultúráját kutatja.

Johann Gottfried Herder kutatása napjainkban reneszánszát éli. A politikai kutatások tárgya a felvilágosodást érintő kritikája, pozíciója, mivel a felvilágosodással szemben egyfajta ellenmozgalmat képviselt. Az antropológiai figyelem oka, hogy a nyugati antropológiai nézőpontokkal (a gyarmattartó ország és a gyarmati társadalom kutatása) szemben napjainkban feltámadt az igény a nemzeti kultúrán belüli regionális és lokális kultúrák feltárására. A kulturális kutatások azt vizsgálják, hogy a glo-

10.14267/978-963-503-857-2

³ Magloccio, Sabina (2004): *Witching Culture: Folklore and Neo-Paganism in America*. University of Pennsylvania Press.

balizációval és angolszász kulturális hatásokkal (az angol nyelv globális nyelvvé válása) szemben a nyelvi örökség, identitás védelme miként lehet sikeres a birodalmi hatásokkal szemben (a balti térségben végzett oroszosítási hatások elleni, a nemzeti nyelvek visszaszorításával szemben végzett tevékenysége alapján).

Lukács László rámutat, a magyar államiságnak nem volt az összmagyarság érdekeit szolgáló nemzetstratégiája a kisebbségérzés és az örökös bűnhődés narratívái miatt. Szemben az egyetemi évek titkosszolgálati jelentéseinek állításával (miszerint Lukács László, a néprajzos hallgatók vezetője nacionalista), néprajzi látásmódjába beleférnek a finnugor népekkel, a török népekkel való kapcsolatok, beleértve a közép-ázsiaiakat is, ám hangsúlyosnak a „helyi öntudatot” (őrségi, rábaközi, sárközi, jász, kun, hajdú), a tájtörténeti csoportok, városok, városrészek néprajzi, művelődéstörténeti kutatásait tartja. A magyarságot mozaiknemzetnek tekinti, és a kutatások integrálását emeli ki.

„A néprajz nem más, mint a táj és a nép megértése, oly módon, hogy az teljesen és eredeti módon beleolvadjon a kutató életébe”⁴

Lukács László kutatómunkája, alkotó tevékenysége elválaszthatatlan a honismereti táboroktól. 1976-tól mintegy 40 kutatótáborot szervezett középiskolásoknak és főiskolásoknak. A táborok révén kapcsolatépítés folyt a helyi közösségi szokások őrzőivel; az „adatközlők” (kosárfonók, csuhéfonók) személyekké váltak, akiket gyakran a Népművészet Mestere címre is felterjesztettek. A 25. tábor alkalmából készített, a KJE docenseként adott interjúban mintegy 1000 táborszó hallgatóról olvashattunk. A programokba bevonta a helyi honismeret iránt érdeklődő személyeket, népdalgyűjtőket, orvosokat, szőlészeket, tanárokat, agrármérnököket, lelkészeket, akik a hallgatókkal együtt készítették az előadásokat és a pályamunkákat. A honismereti táborok egyikén – Sárbogárdon – én magam is részt vettem, megfigyelhettem a programszervezést, az előadásokat, a gyűjtéseket és kirándulásokat.

Később, a Kodolányi János Főiskola tanáráként módomban nyílt Lukács László egyetemi tanári kinevezése megszervezésére és előterjesztésére. A Kodolányi János Egyetem magánegyetemként nagyon nehezen tudta elérni, hogy oktatói bekekerülhessenek az egyetemi tanári karba, mert a magyarországi kinevezési rendszer a világon egyedülként nem az egyetemek joga, körbebástyázott a MAB eljárásaival, az MTA-intézetek ku-

⁴ Desmond, Matthew (2017): *Evicted: Poverty and Profit in the American City*. Penguin Group.

tatóinak zártságával, az állami posztok kasztszerű védelmével. A KJE 2010-ben négy oktató egyetemi tanári kinevezését terjesztette fel: Lukács László, Szirmai Viktória, Pethő Bertalan és Michalkó Gábor kolégakét. Mind a négyen megkapták e kinevezést, mind habilitáltak, és mind akadémiai doktorok voltak. Megkapták, mert mind hivatásos kutatópályán is dolgoztak. Sajnos a KJE nem tudott doktori iskolát létesíteni, ami biztos háttérrel nyújtott volna az oktatóknak, és adott volna PhD-hallgatókat is, megteremtve az iskolateremtés lehetőségét.

Lukács László tanár úr 15 éven át oktatott néprajzot és művészettörténetet, illetve német nyelven a Duna néprajza tárgyakat a Kodolányi János Főiskolán. A Kodolányi János Egyetem felemelkedő időszakában mintegy 50 hallgatót segített szakdolgozata megírásában, és különösen értékesek voltak az előadásai, amelyekkel a nemzetközi tanulmányok szakos hallgatókat segítette az interkulturalitás, a nemzeti hagyományok megértésében. A szociális munka szakos hallgatók esetében a néprajzi kutatás módszertana, az adatközlők bizalma megteremtése, a kapcsolatépítés kultúrájának kialakítása vált fontossá.

A lokalitástól a regionális jellemzőkig: a karácsonyi ünnepkör nemzeteken átívelő vallási antropológiai kutatása Lukács László munkásságában

Lukács László akadémiai védésének témája, a keresztény civilizáció formálódásának és alakulásának kutatása – amelyben kiemelt szerepet kapott a szimbólumokká vált tárgyi emlékek, a jászol, a karácsonyfa és az adventi koszorú kutatása – elvezet minket a nemzetközi tanulmányok témakörébe. E kutatások érintik a civilizációformálás egészét, a karácsony és az állami vallásosság, a reformáció és a felvilágosodás, az európai modernitás és a diplomáciai kapcsolatok, a háborúk és konfliktusok időszakát. A nagydoktori disszertáció fenti témáit érintve meglepetés azonnal érhet bennünket.

A karácsony szavunk eredete

„A magyar nyelvben a karácsony szláv eredetű szó. Az első novgorodi krónikában az 1143. évről olvassuk: »Az egész sarjú vizes lett, kisasszony napjától karácsonyig (do koročunja) meleg volt, eső esett; és lett nagy víz a Volhóban és mindenfelé...« Karácsony szavunk végső elemzésben az ószláv korčiti (lép) igenév -unъ képzős alakjából, a korčunъ-ból származik, amelynek »lépő, át-

lépő, fordulónap» jelentése is a téli napfordulóra utal. Nyelvünkbe a karácsony szó valamelyik délszláv, esetleg a szlovák nyelvből került.»⁵

A karácsony ünnepének elnevezése napjainkban erőteljesen vitatott. A „Christmas”, a karácsonyi mise elnevezés késői, azonban az ortodox egyházak vitatják a karácsony pogány és pogány ószláv eredetét. A bizánci katolicizmusban (katolikus: 'egyetemes') a karácsony a „születés” ünnepként ismert, Nazianzi Szent Gergely 45 beszédéből a 38. Krisztus születésének ünnepléséről szól. Krisztus megszületett! Dicsőítsétek! Eddig a tudatlanság sötétségében ültetek, most a tudás fényét láthatjátok. Ez ad lehetőséget a Szellem eljövételére. A születés ünneplésével elismerjük, hogy az isteni nagyságból az emberi sorsra jutott, közülünk eggyé vált. Az ünnep a születés révén a megtestesülés, a megtestesülés tisztelete, a rekreáció Isten és az emberiség újraegyesülése. Minden ünnepnek új lépést kell tennie a tökéletesedés felé, az ünnepnek nem táncokból, nem az utcák dekorálásából, nem lázadásokból és italozásból kell állnia, hanem abból, hogy megtanítsuk a keresztényeket Krisztus élete követésére.⁶ A fesztiválok olyan ünnepek, amelyek elvezetnek a megtisztuláshoz, a szemlélődéshez és az Istennel való azonosuláshoz. A bizánci liturgiában az ünnepre való készülődés a 7–9. században vált szokásjoggá, és 1166-tól kötelezővé vált a 40 napos felkészülés. A 40 napos felkészülésben a születés előtti időszak a december 20–24. közötti napokat jelenti. A Szent Estén történő vacsorára fel kell készülni: a bizánci rítus szerinti fehér gyołcsterítő és a szalma mellett egy nagy karácsonyi fehér kenyeret (*krachun*, *karachun*: 'születési kenyér') helyeznek két gyertya közé, amitől a Krisztus-mise népszerű nevét, a Karácsonyt kapta. A karácsonyi asztal egyértelműen a betlehemi jászol megidézése, és nincs köze a pogány hagyományokhoz. Krisztus magát nevezte az élet kenyérének, a gyołcstekercs és a szalma a születés körülményeire utal, a gyertya a csillagra, mely a háromkirályokat odavezette. A karácsonyfa német eredetét a bizánci tradícióban nem vitatják, amelyben az örökzöld fa az örök életet, a dekorációk a spirituális ajándékokat és áldást szimbolizálják. A *kracsun*, *karachun* kifejezés jelen van minden szláv nyelvben, és többnyire kiskarácsonyt, azaz a karácsony előtti időszakot jelöli. A jelenlegi ortodox elméletek igazolják, hogy a szó valamely déli szláv nyelvből eredhet, de véleményem szerint nagyobb a valószínűsége a bizánci liturgikus eredetnek, mint a pogány szláv napfordulós gyökereknek. A karácsony egy szlovák

⁵ Lukács László (2006): Karácsonyi népszokások. A karácsonyfa története és európai elterjedése. Akadémiai nagydoktori mű. <https://real-d.mtak.hu/140/> 3. (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

⁶ Alfeyev, Hilarion (2018): Christ is Born, Glorify Him! <https://www.holycrossoca.org/newslet/0712.html> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.); MacDougall, Byron (2022): *Philosophy at the Festival: The Festal Orations of Gregory Nazianzus and the Classical Tradition*. Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004521407>

elemzésben: speciális kenyér a Kárpát-régióban, ukránok, ruténok, lengyelek, szlovákok, bolgárok és szerbek, a morvák körében), amely a családi jólétet szimbolizálja, és speciális ünnepi és mágikus erővel bír. Kifordítható subában és egyujjas kesztyűben sütik, magvakkal, fokhagymával, fűszerekkel, szalmaszálakkal díszítik a jó aratás reményében.⁷ Semmiképpen nem kapcsolnám a keleti szlávok napfordulás, halált idéző tradícióihoz. Talán az új magyar etimológiai szótárt is újra kellene írni.

A karácsony mint ünnep megjelenése a korai kereszténység időszakában

„A három isten – Saturnus, Mithras és Janus – nagyjából egy időre, a téli napforduló időpontjára eső, és a köztük lévő közeli rokonság miatt is sok hasonló vonást mutató ünnepei helyébe kellett a kereszténységnek egy olyan új ünnepet állítania, amely saját tanaival és Jézus életével is szoros kapcsolatban áll. Az új ünnepnek egyúttal alkalmasnak kellett lenni a régi ünnepekhez kötött elképzelések, cselekmények kiszorítására, átértékelésére. Ugyanakkor az új ünnepnek az arianizmus elleni harc eszközeként, Jézus istenfűségát is hangsúlyozni kellett. A IV. század első felében fellépő arianizmus a Szentháromság tanát kezdte ki: azt hirdette, hogy a Szentháromságból egyedül az Atya az öröktől fogva való, a Fiú időben lett, ezért az Atyával nem egylényegű, hanem teremtmény, tehát nem isten. Az arianizmus elleni harc során 325-ben a niceai zsinat a keresztény hit főigazságait rögzítő niceai hitvallásban kimondotta, hogy Jézus igaz isten és az Atyával egylényegű. Az arianizmust azonban csupán zsinati határozatokkal nem lehetett legyőzni. Egy olyan új keresztény nagyünnep bevezetésére is szükség volt, amely évről-évre alkalmat ad a Fiúistenség Atyával való egylényegűségének hangsúlyozására. Jézus születésének kellett emléknapot állítani, ami állandóan a megtestesülés titkára mutat, s ami a niceai zsinat határozatát erősíti, népszerűsíti. Így került 354 körül Liberius pápa rendeletével a hivatalos egyházi év ünnepei közé karácsony, az Úr születésének ünnepe (Nativitas Domini). Jézus születésnapjával a napisten, Mithras, a legyőzhetetlen Nap születésének, újjászületésének napját, a téli napforduló időpontját, december 25-ét jelölték ki. A fényszimbolizmushoz szokott egyház finom érzékel és szerencsés kézzel választotta ki karácsony időpontját. Az új ünnep alkalmas volt arra, hogy az új hívek figyelmét a régi ünnepek gondolatköréből elterelje, és a gyermek Jézusra irányítsa. A kereszténységnek a régi, keleti napkultuszt legkönnyebben az átformálással sikerült legyőzni. Az új ünnepen a keresztények Jézust ünnepelték mint a Napot, amely fényt hozott a világra. Erről a Biblia is több helyen tanúságot tett számukra. János evan-

⁷ Bogatyrev, Petr Grigorjevic (1971): Questions of the theory of folk art. <https://slovene.online/slavic-traditions/karachun-in-slavic-tradition/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

géliumában Jézus azt mondotta magáról: »Én vagyok a világ világossága: aki engem követ, nem jár sötétben, hanem övé lesz az élet világossága.«⁸

Nazianzi Szent Gergely szerepe a keresztény ünnepek kialakításában a történetírás által is elismert. Filozófusként és szónokként nevéhez kapcsolódik a Szentháromság teológiájának megalkotása.⁹ MacDougall Byron bemutatja, miként képezték a fesztiválok a filozófiai gondolkodás tárgyát, miként jelent meg a néprajzi leírás Hérodotosz, Plutarkhosz, Ovidius gondolkodásában. Nazianzi Szent Gergely hatása az egyházi liturgiában több évszázadon át kimutatott. A karácsony az 5. századtól az egyházi év kezdetét jelentette, és a 10. századtól történt meg a váltás, amikor is a karácsonyi időszak Advent első vasárnapja, azaz a felkészüléstől számított. 425-től Theodosius császár betiltotta a cirkuszi játékokat, Jusztinianusz 529-ben munkaszünetet és üzleti szünetet rendelt el, és ünneppé nyilvánította a karácsonyt. 567-ben a Tours-i Zsinat elrendelte a 12 napos ünnepet, bevezette az Adventet az ünnepi felkészüléshez. A misszionáriusok szerepe a pogány Európában kiemelkedő: Szent Patrick az Ír-szigeteken (461), Canterbury Szent Ágoston Angliában (604), Szent Bonifác a német területeken (754), Szent Kolumbán a francia (615), Szent Gall a svájci térségben (646), Szent Ansgar Skandináviában (865), Szent Cirill és Metód a cseh területeken (885), Szent Adalbert (997) Magyarországon. A fenti püspökök egyházmegyéjük első püspökeként elrendelték a karácsony ünneplését és a megkeresztelést. Németországban a 813. évi Mainzi Zsinat vezette be mint hivatalos ünnepet. A katolikus kultúra kutatása rávilágított arra, hogy 1200–1600 között rendkívül gazdag vallási szokások és népi kultúra alakult ki a karácsonyi ünnepekörben. A reformáció betiltotta a karácsonyi ünnepeket, és mindössze a misét hagyta meg. Különösen Angliában indult meg a puritánok körében erős kampány, és Skóciában 1583-tól betiltották a karácsony ünneplését. 1642-től az ünnep és az istentisztelet is tilossá vált Angliában, és bálványimádásnak számított. 1647-től a parlament megvonta az ünnepnapot, és az üzletek nyitva tartását rendelte el, aminek következtében utcai zavargások kezdődtek, és 10 000 ember követelte a király visszatértét. A Dicsőséges Forradalom restaurálta az ünnepet, azonban az magánünneppé vált. Amerikában 1856-ig munkanap volt, és csak az ír, a skandináv, német, majd kelet-európai bevándorlók révén vált ünneppé a karácsony.¹⁰ A karácsonyi ünnepekör a nukleáris családdal a pogány karneváli ünnepeket az otthon szférájába emelte. A jászol 1562-ben jelent meg a prágai Clementiumban, a jezsuita kollégiumban. Tom

⁸ Lukács László (2006): i. m. 2.

⁹ *Nazianzoszi Szent Gergely beszédei / Athanaszioszról, Alexandria püspökéről.* Ford., jegyz., Ványó László. (2001): Szent István Társulat, Budapest. (Ókeresztény írók).

¹⁰ Weiser, Francis, Xavier (1952): *Handbook of Christian Feasts and Customs. The Year of the Lord in Liturgy and Folklore.* Harcourt, Brace and World.

Worcester jezsuita kutató szerint a cölibátus protestáns lelkészek körében való megszűnését követően, a Szent család mint modell kialakításával ekkortól jelenik meg Szent József is a liturgikus képeken.¹¹ 2017-ben a katolikus egyház tiltakozását váltotta ki, hogy egy kaliforniai ház előkertjében két rózsaszín leplel Szent József vigyázott a gyermek Jézusra. Olaszországban, Capocastello di Mercoglianóban, Nápoly közelében két női szereplővel ábrázolták. Ferenc pápa 2023. évi karácsonyi bejelentése, az azonos neműek papi áldásban való részesítése nem kapcsolódott össze a cölibátus eltörlésével, azonban nem zárta ki ennek lehetőségét.

Karácsony és a keleti kereszténység

„Nagy Konstantin császár 330 körül a Születés templomát építtette a barlang fölél, ahol a keresztények Jézus születési jászlának ezüstbe foglalt deszkalapjait tisztelték. Rómában Liberius pápa (352–366) Jézus születése tiszteletére Szűz Mária Bazilikát építtetett. I. Teodor pápa (642–649) a Szentföldet elfoglaló arabok elől ide hozatta az ezüstbe foglalt jászoldeszkákat. Azóta a Szűz Mária Bazilika (Santa Maria Maggiore) az ad Praesepe, a jászolhoz melléknevet viseli (Beata Maria ad Praesepe). A Szentjászol-Bazilikát Római Betlehemként is emlegetik, ahol karácsonykor a hívők tiszteletére kiállítják a jászoldeszkákat (la sacra Culla). Itt mondja az éjjeli misét és harmadik karácsonyi miséjét a pápa. Karácsony éjszakáján a bazilikában körmenetben körül hordozzák a jászolereklyéket.”¹²

Reformáció és ellenreformáció, a jászol és karácsonyfa küzdelme

„A karácsonyfa-állítás a 16. században a Rajna-vidék és Elzász térségében terjedt el, protestáns és katolikus területeken egyaránt. Szimbolikus szerepe az ellenreformáció által erősödött fel. Az ellenreformáció folyamatában az Alpoktól északra az első jászlat a prágai jezsuita templomban állították 1562-ben. Ausztriában az első 1579-ben volt látható a gráci jezsuita kollégium kápolnájában. Bajorországban, Tirolban, Csehországban, Sziléziában a karácsonyi jászol a XVII–XVIII. század fordulóján a családi otthonok szentsarkaiban is megjelent. A felvilágosodás szellemében II. József császár 1782-ben rendeletével megtiltotta a karácsonyi jászolállítást a Habsburg Birodalom templomaiban.”¹³

¹¹ Brady, Kathleen (2023): December 20. Did St. Francis invent the Christmas Crèche as we know it? <https://www.nronline.org/opinion/guest-voices/did-st-francis-invent-christmas-cr-che-we-know-it> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

¹² Lukács László (2006): i. m. 6.

¹³ Uo.

Karácsonyfa és német felvilágosodás

„A harmincéves háború és a dinasztikus örökösödési háborúk időszakában elmaradt a karácsonyfa-állítás szokása. Az elősorolt néprajzi tényezőkön kívül az új szellemi irányzatok, politikai, diplomáciai események is kedveztek terjedésének. Szellemi téren a Sturm und Drang, a német felvilágosodás hozta mozgásba a karácsonyfás térséget, amely a kötöttségek, a hideg ész ellen fordulva a természet, az érzelmek jogát hirdette. A német közgondolkodásban felerősödtek a helyi sajátosságok és hagyományok értékét hangsúlyozó eszmék. Majd a romantikában a népköltészet, a népi kultúra még inkább felértékelődött. Később a biedermeier korban a családi élet került középpontba, ahol a karácsonyfa a gyermekek, családtagok megajándékozásának elfogadott, megbecsült eszközévé vált. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus (1815) német diplomáciai sikerei, a Német Szövetség létrehozása, majd a vámunio (Zollverein) megteremtése (1833) nem csupán a német államok gazdasági együttműködését hozták, hanem az erősödő polgárság növekvő regionális kapcsolatait kulturális területen is fokozták, ami a karácsonyfa terjedéséhez hozzájárulhatott.”¹⁴

A karácsonyfa-állítás diffúziója

„A napóleoni háborúk egyik szereplőjéről, Jérome Bonaparte száműzött vesztfáliei királyról tudjuk, hogy 1816-tól az alsó-ausztriai Schloß Schönauban családjának karácsonyfát állított. Udvarában nem ez volt az első karácsonyfa. Amikor feleségével, Württembergi Katalinnal együtt 1807 végén fővárosába, Kasselbe bevonult, fényes karácsonyfa-ünnepélyt rendezett. Karácsonyfáját adománylevelekkel díszítette, a »koronára« visszaháramlott birtokokról, amelyeket kegyencei számára osztott szét. Bátyja, a franciák császára, már korábban kezdeményezte a Tuileriákban a karácsonyfa-állítást. Feleségének, Mária Lujzának 1810-ig Bécsben még nem, Párizsban már volt karácsonyfája. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus döntése értelmében az 1815-ben Danzigba bevonuló porosz hadsereg tisztjei honosították meg ott újra a karácsonyfát.

Windisch-Grätz herceg császári csapataival 1848 december végén vonult a magyar főváros ellen. Erről a karácsonyról olvashatunk Pulszky Terézia emlékirataiban: »Eljött a karácsony; ó, mennyire fénytelen volt ez az ünnep! Windisch-Grätz közhírré tétette, hogy fölgyújtja a karácsonyfákat Pesten. Mindenki tudta, ez lehetetlen, a gondolat mégis elfojtotta a karácsonyi harang bátorító hangját.« Windisch-Grätz fenyegetése arról tanúskodik, hogy Pesten 1848-ban a jómódú házaknál már általános lehetett a karácsonyfa. A hódító

hadvezér olyan büntetéssel fenyegetőzik, ami aránylag széles társadalmi réteget sújt, elsősorban a vagyonosokat bünteti, sarcolja.¹⁵

A levert szabadságharc után a Kossuth-emigrációhoz tartozó Perczel Miklós honvéd ezredes naplójában leírta az 1850. évi karácsonyestéjüket karácsonyfával a törökországi Kutahiában: »Karácsony böjtje, a családi ünnepek legkedélyesebbike, mely minden házban össze szokta hozni a távol lakó rokonokat. Mily kedves az ilyesek emléke, s mily nehezen esik ilyenkor a távollét kedveiseinktől. Katonával egy igen szép karácsonyfát készítettünk Móric gyermekeinek. Igen kedves volt a kis Móci, annyira meg volt lepve a fényes világításban tündöklő fától s annak kincseitől, hogy csak száját tátotta, nem evett, sem ivott, s éjfélig ki nem jött a bámulatból – boldog gyermekkor.« Perczel Miklósék a karácsonyfa-állítást nyilvánvalóan nem a törököktől tanulták el, hanem már otthon is ismerték, gyakorolták.¹⁶

A francia–porosz háború és a német identitás

„Az 1870–71-es német–francia háborúban a karácsonyfa az ünnep német szimbólumává vált. A német katonák által állított karácsonyfákat igazi német szokásként csodálták meg a franciák. Erről az idegenben karácsonyfával ünnepelt háborús karácsonyról olvashatjuk A. Bertsch visszaemlékezésében: »Egyetlen ünnep sem hozott a német katonának Franciaországban ilyen tiszta és ártatlan örömet, egyet sem ünnepelt annyira, Rouentól Belfortig, Le Mans-tól Sedanig, a fényűző hercegi kastély szálláson ugyanúgy, mint a szeles tábori őrhelyen vagy a hadikórház komor termében... Az ünnepléshez az eszközök rendkívül csekélynek mutatkoztak, de az ember fiatal volt, életvidám, egyszerűséghez szokott, és érezte, hogy nagy időket él át. Csendben megnyilvánult a német néplélek kedélyességre való hajlama. Mindenhol igyekeztek az égő gyertyás fenyőfával a hazát elővarázsolni.« A háborúban győztes porosz király, I. Vilmos karácsonyestéjét Versailles-ban ugyancsak Bertsch örökítette meg Karácsony a főhadiszálláson 1870-ben (Weihnachten im Hauptquartier 1870) című írásában: »Rezidenciáján az agg uralkodó az ajándékok elosztásával foglalkozott; saját kezűleg írta a cédulákat a megajándékozottak nevével, azután csempetett, és a szomszédos termekben összegyűlt fejedelmek és a főhadiszállás alkalmazottai beléptek a fenyárban úszó terembe, ahol két nagy karácsonyfa tündökölt. Az ajándékokat hosszú asztalokra helyezték. Berlinből egy hatalmas karácsonyi kalácsot küldtek, körülötte egy csomó csokoládégolyóval, mindegyiken az eddig kivívott győzelmek egy-egy helyszínét tüntették föl. Ezeket a csokoládégolyókat a király saját kezűleg osztotta szét.« Párizs ostromakor a német főhadiszálláson, Versailles-ban nem csupán I. Vilmos lakosztályában állítottak (két) karácsonyfát, hanem Frigyes Vilmos trónörökös ter-

¹⁵ Uo. 31.

¹⁶ Uo. 124.

mében és Moltke vezérkari főnök szobájában is világított egy-egy feldíszített gyertyás fenyőfa. A kastélyban dolgozó francia lakajok bámulva mesélgették másnap a különös látványt, és valami barbár babonának tartották az egészet. Franciaország nagy részén a köznép a fagyöngyöt tartotta szimbolikus, szerencsehozó növénynek, de míg az angolok karácsonykor díszítették vele csillárjaikat és asztalaikat, a franciák újévkor szerepeltették. Vidéki városaik utcáin kiabálták: *Au gui l'an neuf!* (Fagyöngyre új év!) Közben a pirosbogyós ágakkal megsubintották a szembejövőt.

A hadjáratban részt vevő, különböző társadalmi rétegekhez tartozó, Németország számos vidékéről bevonultatott férfiak közül sokaknak ez volt az első bensőséges találkozása a karácsonyfával. Hazatérve hozzájárultak a karácsonyfa általános elterjedéséhez.¹⁷

„A német–francia háború hatására vált a karácsonyi ünnep és a karácsonyfa a német nemzeti identitás kiemelt alkotórészévé: a győzelem, a német egység megteremtése, a császárság kikiáltása, Németország nagyhatalommá válása még inkább erősítette ezt a folyamatot. Ilyenformán a karácsonyfa terjedését, német jelképpé válását a sikerre vitt német egységtörekvések eredményének is tekinthetjük. A megnövekedett, egységessé vált Németországban új szolgálati helyeikre költöző katonatiszti és állami hivatalnok családok is hozzájárultak a karácsonyfa diffúziójához. Igazi győzelmet jelentette, hogy terjedése nem állt meg Németország határainál, folyamatosan teret nyert a szomszédos Svájcban és az Osztrák–Magyar Monarchiában, a nem német nyelvű lakosság körében is.”¹⁸

A náci újpogányság és a keresztény civilizáció tagadása

„A második világháború idején a német polcelánmanufaktúrák (Berlin, Meißen, München-Allach) már az új szellemben ábrázolták az ünnepet karácsonyi emléktányérjaikon. A meißeni porcelángyár 1940-es karácsonyi tányérján sokgyermekes, német család áll behavazott fenyőfák előtt, a csillagos ég alatt, tábortűz körül. A téli napfordulót megjelölő tűz, a Julfest felirat, alatta a horogkereszt a karácsony új ideológiai átértékelését jelzik. Ideológiai és párt elvárások szerint a keresztény karácsonynak ősgermán Julfestté, pogány télközépi, téli napfordulás ünneppé kellett volna válni, amit a csillagászati évszakváltozásnak megfelelően december 22-én ünnepelnek. Később, 1940 után a karácsonyi emléktányérokról teljesen eltűnik a fenyőfa, különböző nemzetiszocialista jelképeknek, jelvényeknek adja át a helyét.”¹⁹

¹⁷ Uo. 125.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 134.

Karácsony a világháborúban

„Molnár Ferenc haditudósítóként 1915 februárjában Bártfa térségében egy bécsi császári testőrkapitánnyal találkozott, akinek hadi beosztása: rögtönzött harctéri sebesültszállító vonat parancsnoka. A testőrtiszt elbeszélése szerint az 1914 karácsonyi orosz támadás eredményeként ezerkétszáz sebesültet kellett vonattal az újszandeci betegállomásra elszállítani és elhelyezni. A sebesültek vegyesen magyar és osztrák katonák voltak, akiknek karácsonyáról, karácsonyfájáról így beszélt a haditudósítónak: »Csodálatos karácsony volt – mondja a testőr –, a sebesültvonat végén volt egy nyitott teherkocsi, egy ügynevezett lóré. Már éjfél után volt, hogy kiraktuk szegényeket. És ebben az utolsó nyitott kocsiban egy óriási karácsonyfa volt. Egy egész nagy fenyőfa. Tele égő viaszgyertyával. A nyitott kocsiban, a fa körül könnyű sebesültek guggoltak. Ugyanannak a karácsonynak a sebesültjei, amelynek tiszteletére a ragyogó fát nyújtották. És ahogy cipeltük ki a vonatból a 'súlyosakat', a 'könnyűek' a fa körül hangosan énekeltek az éjszakában. Ezek vegyesen magyarok és osztrákok voltak. Felváltva énekeltek. A magyarok egy magyar karácsonyi éneket, aztán az osztrákok egy németet... A közepén száz meg száz gyertyával sugárzott a karácsonyfa a szenvedők vonatának végében.«²⁰

Karácsony és hidegháború

„Márai Sándor (1900–1989) versén (Mennyből az angyal menj sietve) végigvonul a karácsonyfa motívum. A levért 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő karácsonyra küldi az angyalt a magyar fővárosba New Yorkból:

Mennyből az angyal menj sietve
Az üszkös, fagyos Budapestre.
Oda, ahol az orosz tankok
Között hallgatnak a harangok.
Ahol nem csillog a karácsony,
Nincsen aranydió a fákon,
Nincs más csak fagy, didergés, éhség.
Mondd el nekik, úgy, hogy megértsék.
Szólj hangosan az éjszakából;
Agyal, vigyél hírt a csodáról.

A világ népeinek karácsonyfáján Márai versében most Népek Krisztusa, Magyarország, a magyar nép lóg. Ő lett ezen a karácsonyon az ajándék, mivel felemelte szavát, sőt fegyverét is, a Szabadságért.²¹

²⁰ Uo. 160.

²¹ Uo. 164.

„Csoóri Sándor versében (*Karácsonyi készülődés*) minden elképzelhető a karácsonyfája alá rak, még saját magát is:

*Azt mondják, holnap lesz karácsony –
Tornyos fenyőfám fölcicomázom
csillaggal, angyalhaj-felhőkkel,
tulipán-szívű csengőkkel
s alá rakom a kerek Földet,
ajándékként ígért jövőnket,
kicsomagolt vad álmainkat,
értük vérző halottainkat,
lemondásaink jaj-nyugalmát,
mint horpadt, sápadt aranyalmát.
Aztán majd én is alá állok
és míg a borzas fényesség lobog,
gajdolgatok, mint kancsal pásztorok.”²²*

Ami a kutatásokból kimaradt: Az ortodox és a keleti keresztények karácsonya

A cári Oroszországban a karácsonyfa az ún. zavaros időszakban (1598–1613) jelent meg, a lengyel megszállást követően, ám nem gyökeresedett meg a faállítás. Nagy Péter 1700. január elsejétől elrendelte a tűlevelű fák felállítását Moszkvában a Székesegyház téren és a Német Negyed kereskedelmi udvarában. Nagy Péter ekkor már az ortodox egyházat alárendelte az államnak, és azt egy minisztérium felügyelte, sőt patriarcha kinevezése sem történt meg. 1699-ben két rendelettel igazodott a nyugati rendhez: a naptári évet Jézus születésétől számították, és az új év január elsejével kezdődött. Szemben a latin egyházzal, ahol karácsony 12 napos ünnepség volt, itt 7 napon át tartott. II. Miklós az első világháború alatt betiltotta a karácsony ünneplését. 1917-ben újra engedélyezték, 1920 és 1935 között ismételtelen betiltották. 1947 decemberében január elsejét tették meg hivatalos ünnepnek. Az állatok és madarak mellett Lenin és Sztálin arcképe, traktorok, úrhajók is akadtak a díszek között. A SZU felbomlását követően 1996-tól minden évben felállították a Kreml karácsonyfáját. Az ateizmus az egész korszakban hivatalossá vált, a mintegy 20 millió keresztény közül 3 millió római katolikust internáltak, az orosz ortodox egyház mártír egyházzá vált, a közösségek száma 30 000-ről 500-ra esett vissza. 1925 és 1940 között a patriarcha posztját ismételtelen nem töltötték be.

Lengyelországban az ország felosztása után a porosz telepesek, főleg evangélikusok terjesztették el a karácsonyfát, ám az nem a földön állt, hanem a plafonról lógott. Mintegy száz évbe telt, mire elterjedt más térségekben is. Az első világháború végéig a karácsony a pogány és keresztény szokások ötvözete volt. A minden lelkek éjszakája a szellemek megbékítése, a csillagkeresés, az állatok behívása és etetése, a velük való beszélgetés, az ostyamegosztás mellett számos babona is fennmaradt. Az első porosz gömbök és a karácsonyfa a függetlenséget követően terjedt el – többnyire a lengyel sas szimbólumokkal. 1944. december 23-án az SS meggyilkolta Ohotnica Dolna 56 lakosát (karácsonyi mártír falu), csak a nagy havazás térítette el őket a második falu lakossága meggyilkolásától. A megszállás évei alatt a lengyel karácsonyok folyamatosan változtak, a haláltáborokban állított SS-fáktól az NKVD fogolytáborainak „partizán karácsonyfájáig” (gúla formába állított puskák) és a menekültek karácsonyi emlékei is feldolgozottak. A kommunista időszakban a karácsony világi ünneppé vált, és a híres, ma UNESCO-örökségként nyilvántartott gótikus Szűz Mária-oltár szimbolikája is eltűnt.

Különösen kegyetlen volt Albániában és Romániában a kommunista időszakban a keresztények üldözése, a pszichológiai kínzások és tudatmódosítási szerek használata 1952-ig a romániai pitești-i börtönben általános gyakorlat volt. A börtön bezárását követően számos személyt elítéltek, 20 főt halálbüntetéssel sújtottak.

Bulgária 2018-ban karácsonyfát kapott Oroszországtól, már második alkalommal. Az ellenzék ezt az orosz propaganda eszközeként értékelte, mások a Téalapó- és Hópelyhecske-kultusz miatt tiltakoztak, egyesek papírhajókat tettek a fára az orosz fogságba került ukrán tengerészek iránti szolidaritásból. A fát a Putyin-rajongó Éjszakai Farkasok motoros klub tagjai védték meg. Egy szélsőséges Facebook-posztból diplomáciai botrány keveredett, amelynek a végeredményét úgy értékelték, hogy Oroszország beavatkozott a bolgár belpolitikába.

Ukrajnában Janukovics elnök 2013 novemberében visszavonta Ukrajnának az Európai Unióhoz való csatlakozását, ami a Függetlenség terére összehívott tüntetéseket váltott ki. A városvezetés a karácsonyfa-állításra hivatkozva erőszakkal kiürítette a teret, ám a lakosság több ezer fával, rajtuk ukrán és uniós zászlóval, autós felvonulásokkal reagált. Az azóta az orosz egyháztól függetlenné vált ukrán ortodox egyház elfogadta a gregorián naptárt, és Volodimir Zelenszkij 2023-ban elnöki rendelettel bevezette a karácsony december 24-i ünneplését. A karácsonyfa a háború sújtotta Ukrajnában különös fontossággal bír: Bahmut környékén vilányoszlopra szerelték és kilyukasztott golyókkal díszítették. Harkivban a főter helyett a metró egyik állomásán állították fel, Zaporizsjában az óvóhelyen állították fel és helyi művészek hímzett díszével dekorálták.

Palesztinában, Betlehemben nem állítottak 2023-ban hagyományos

karácsonyfát. Turisták helyett az izraeli hadsereg járőrözik. A karácsonyfa helyett beton- és épülettörmelékekből állítottak kupacot, mellé olajágot és egy játékbabát, törött ágakat, ikonokat és gyertyákat helyeztek. Aleppo katolikus püspöke Szíriában a szenvedő palesztinok iránti szolidaritásból lemondott a karácsony megszervezéséről. Hasonlóan cselekedtek a görög ortodox, a szír ortodox, a melkita görög katolikusok is tiltakozásképp az október hetedike óta megölt 20 000 palesztin áldozat miatt.

A karácsonyi ünnepkör globalizálódása és európaizációja

Kína a kereszténység szolgálatában

Kína 10 millió keresztény országa, és a keresztény vallás kiszolgálása kiemelt üzletággá vált. Az 1986-ban létrehozott Amity Alapítvány felállított egy Biblia-nyomdát Nanjingban és 2020-ra a világ legnagyobb bibliakiadó és -nyomtató cégévé vált, elérve 200 millió Biblia nyomtatását, ebből 85 millió kínai piacra került, a többit 130 nyelven 147 országba exportálták. Percenként 70 Biblia készül el az üzemben. A 85 millió kínai példányt 11 kínai kisebbség nyelvén adják ki. Ugyancsak itt történik a Braille-írással nyomtatott Biblia kiadása, 6,2 dollár kötetenként, 32 kötetbe szétszedve. A kínaiak számára évi 160 darabot készítenek, amelyet a kínai posta finanszíroz. A szervezet egész Afrikát ellátja Bibliával, és az Egy út, egy övezet program keretében Etiópiában és Kenyában is felállított kereskedelmi központokat. Kínában csak a hivatalos egyházakban lehet vásárolni. Ugyanakkor a földalatti egyházak és lakásközösségek is képesek Bibliához jutni az e-kereskedelem révén. Az USA-ban a Biblia a leginkább eladott könyv, évi 20 millió példánnyal. A Trump-kormányzat által bevezetett vámok a kínai termékekre érintették a Bibliát is, amelyek különböző amerikai kiadók által, de Kínában nyomtattak. Trump a kiadói nyomásra kivette a Bibliát a vámköteles termékek sorából. 2018-ban megkezdődött a Biblia sinizálása, a Kínai Kommunista Párt politikájával összhangba hozása.

Kína a karácsonyi ünnepi dekorációk globális gyártójává vált. Yiwu, a karácsonyfa gyártja a világ mesterséges karácsonyfájának és karácsonyfadíszének, játékeinak 80%-át.²³ Mindössze 20%-nyi készül más kínai városban. A városban 2000 műfenyő-nagykereskedő működik, a világ minden országába exportálnak az Egy út, egy övezet beruházások eredményeképp. Évente 333 karácsonyi díszletvásárt szerveznek, amelyek között a legnagyobb a frankfurti vásár. A legtöbb termék 3D nyom-

²³ <https://www.bbc.com/future/article/20141218-the-hidden-home-of-christmas> (letöltés dátuma: 2024. 03. 18.)

tatóval készül. Az Egy az Út, egy az övezet program keretében kiépült vasútvonalakon 500 tehervonat fordul meg évente karácsonyi dekorációs termékekkel, Yiwu városának 8 európai elosztóközpontja van.²⁴ Ez csak egyike annak az 50 városnak, amelynek közvetlen európai kapcsolata van. Az Egyesült Államok évente 20 millió műfenyőt importál Kínából. Korábban 3000 körül volt a karácsonyfafarmok száma, egy fél évtized 500 megszűnt. Évente 3 millió élő fát importálnak Kanadából a 7 millió helyi mellett. A műfenyőpiac leginkább növekedő szegmense a smart, vagy intelligens fenyő, amelynek fényereje programozható, a vevő megválaszthatja a színt, a mintákat, a kapcsolódó zeneszámokat.

A karácsony és a szubjektív jól-lét kutatása az elmúlt 15 évben divatosá vált. A pszichológia a karácsonyt a kritikus életeseményekhez sorolja, a karácsony okozta stressz és a csökkenő szubjektív jól-lét-érzet miatt. Michael Mutz „Karácsony és a szubjektív jól-lét” c. tanulmányában²⁵ 11 ország kutatásai alapján megállapítja, hogy alapvető a különbség a karácsony megélése tekintetében a vallásos és a nem vallásos emberek között. A karácsonyi időszak csökkenti ez élettél való elégedettséget, a szubjektív jól-lét-érzetet a nem hívők esetében, szemben a vallásos egyénekekkel. Az ünnep kereskedelmiesítése a nem hívőket is zavarja, és a vallási tapasztalat is jelentősen veszített „szent” jellegéből. Az ajándékvásárlásból fakadó nyomás, az ajándékkal való elégedetlenség félelme, a pénz és idő nyomása megnöveli a stressz-szintet.

Karácsony és az európai életmód

Strasbourg, a „karácsony fővárosa”

A karácsony az elzászi kezdetektől összekapcsolódott a kereskedelemmel és a vásárokkal. A német játékipar ezzel indult fejlődésnek. A karácsony polgári ideálja összekapcsolódott az otthonnal, az autoriter családneveléssel, a távolságot tartó hideg apa ideáljával. A korábbi fesztiváljelleg átalakult családiassá, és a karácsony kereskedelmiesítése eszközként szolgált a családi ideál, a tekintély és a szeretet közötti konfliktus feloldásához. Az ajándék a karácsony egyik alapjellemezője, és a kereskedelem, a vásárok, a kapitalizmus szelleme, az anyagi kultúra és a fogyasztás pozi-

²⁴ <https://www.chinadaily.com.cn/a/201912/26/WS5e047315a310cf3e35580d7d.html> (letöltés dátuma: 2024. 03. 16.)

²⁵ Mutz, Michael (2015): Christmas and Subjective Well-being: a Research Note. *Applied Research in Quality of Life*, 11. 1341-1356. <https://doi.org/10.1007/s11482-015-9441-8>

tív elem volt, mivel az ajándék perszonalizálttá vált, a rokonsági kapcsolatok hosszú távú megerősítéseként szolgált.²⁶

1992 óta Strasbourg, mint Európa legősibb karácsonyfás városa (1570), kinevezte magát a világ karácsonyfővárosának. A karácsonyi időszak mesterien megkomponált, a kivilágított épületek, a 3000 fabódé, az ajándékok, a vendéglátás, a turistaprogramok mintegy 2 millió embert vonzanak, amelynek egyik fő attrakciója a bortúrák és egyéb látványosságok mellett az EP élő üléseinek látogatása. Strasbourg megkezdte a karácsonyfőváros-program globális exportját, Moszkva és Tokió után Pekingben is megrendezték a Strasbourgi karácsonyt. A program révén Peking Solana negyedében építették fel Strasbourgot, annak karácsonyi vásárát mint exportterméket.

Karácsonyfa Brüsszelben

Brüsszelben 2012-ben a városvezetés elhatározta, hogy nem karácsonyfát állít a város főterén, a Grand Place-n, hanem egy absztrakt, minimalista és multikulturalista, 25 méter magas New Age-stílusú világítódobozokból álló fát. A karácsonyi vásár a Téli örömök elnevezést kapta, amelyet a város azóta is megtartott. A karácsonyfa nem vallási szimbólum, és számos muszlim hívő is állít otthonában fát, jelentette ki az egyik képviselő. Azonban a 2012-ben kiadott helyi fatva (rendelet) szerint tilos a faállítás, mivel mások imitálására biztat, amit tilt az iszlám, és arra utal, hogy nem-muszlimok vallási szimbólumát tisztelik. Ugyanakkor a muzulmán tanácsstagok szerint a keresztények magánügye, hogy milyen fát állítanak. Európában a multikulturalizmus hatására megkezdődött a karácsony és a karácsony elnevezés kiszorítása. Európa nagyvárosaiban nem karácsonyi vásárt, hanem téli vásárt szerveznek, számos városban extrém rendőrségi és katonai készenléttel.²⁷ Megjelentek a munkahelyi ünnepeket érintő új kommunikációs ajánlatok, a munkahelyi karácsonyok, „téli ünnepek” ajánlatai. Az inkluzív kommunikáció, mint imperatívusz, a globalizáció egy jelenségévé vált az USA-tól Indián át Ausztráliáig.

2021-ben az Európai Bizottság is betérjesztette a Parlament elé az inkluzív kommunikáció alapelveit érintő dokumentumát, amely a diverzitás kezelésére hivatott. A dokumentum európai felháborodást váltott ki, mivel a karácsony kifejezést a törlendő szavak közé sorolta, behelyet-

²⁶ Miller, Daniel (2017). Christmas: An Anthropological lens. HAU: Journal of Ethnographic Theory, 3. évf. 3. sz. 409–442. <https://doi.org/10.14318/hau7.3.027>

²⁷ A háború a karácsony ellen vagy a karácsony problémája a 2000-es évektől vált a médiában vitás témává. Kaliforniában 2002–2007 között Az állami ünnep fája elnevezést kapta; 2007-ben A. Schwarzenegger kormányzó visszanevezte Kalifornia állam karácsonyfájára.

tesítve azt téli, szabadidős, szabadság, ünnepnap, fesztivál kifejezésekkel. Ferenc pápa december 6-i nyilatkozatában a Bizottság dokumentumát a diktatúra megnyilvánulásának nevezte. A történelemben nem egy diktatúra kezdődött azzal, hogy megmondják, miként beszéljünk: Napóleon, a náci, a kommunista, és sehol sem működött. Ferenc pápa felszólította az Uniót, mellőzze a szekularizmust, és térjen vissza az alapító atyák ideáljához. Brüsszelnek szerintem nem kell az ideológiai gyarmatosítás ösvényére lépnie, mert az megosztja az országokat, és az Unió bukásához vezet. Ugyanakkor kritikával illette a migrációban kemény álláspontot képviselő országokat, figyelmeztetett, hogy a demokrácia a kontinensen visszaesett, és a kormányok nacionalista önérdék alapján cselekszenek. Figyelmeztetett, hogy identitásunk beemelése a nemzetközi kormányzásba veszélyekkel jár, mert egy szuperhatalom diktálja a gazdasági, kulturális és társadalmi viselkedését más országoknak. A demokrácia meggyengül, ha a nemzeti értékeket feláldozzuk a birodalom oltárán, egyfajta nemzetek feletti kormányral.²⁸ Az Európai Püspöki konferencia luxembourgi képviselője arra figyelmeztetett, mindez az európai szélsőjobb propagandáját erősíti.

Európa vallásos öröksége és az Európai Unió

Az európai örökség több intézmény örökségében érintett. A Lisszaboni EU Szerződés utal a vallási örökségre, azonban többre nem vállalkozik. 1984-ben II. János Pál a kelet–nyugati mesterséges politikai és katonai megosztást a történelem ignorálásának tekintette, 1988-ban felszólított az uniformizálással szemben, és felszólított a kontinens minden országa egyéni jellegének a tiszteletére. XVI. Benedek a közös teret és abban a kereszténység formáló szerepét hangsúlyozta, utalva arra, hogy a kereszténység nem Európában kezdődött, nem európai vallás, hanem az európai kulturális tér vallása. A kereszténység Európában volt a leghatékonyabb kulturálisan és intellektuálisan, és ez a speciális európaiság megmaradt napjainkban is. Nem fogadja el, hogy a kereszténység sérti a nem-keresztényeket. Ferenc pápa ehhez hozzátette, hogy ha az európai örökség része a görög politikai és a római jogi tradíció, akkor a judeo-keresztény hit, kultúra és művészet sem tagadható meg. Az egészséges szekularizmus talaján Istent és a császárt megkülönböztetik egymástól, de nem állítják őket szembe.²⁹

²⁸ Roberts, Hannah (2021): Pope likens EU's bungled inclusive language efforts to 'dictatorship'. *Politico*, dec. 6. <https://www.politico.eu/article/pope-francis-european-commission-vatican-rome-inclusiveness/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 16.)

²⁹ DeBattista, André. P. (2022): The EU and the Multifaceted Nature of European Identity. Martens Centre.

A brüsszeli Európai Parlament és a karácsony

A karácsonyfa diffúziója Európában főként a fejedelmi udvarok, családok, gazdag és tehetős nemesek, ám legfőképp a kapcsolódó ünnepnapok és rendeletek révén történt meg. Az Európai Unió eltérően az alapító atyák értékeitől, az EU világi, felekezettől mentes jellegét hangsúlyozza. 26 éven át Ausztria adományozta a fát az Európai Parlamentnek, mára kialakult az a szokás, hogy ezt a soros elnökséget ellátó ország teszi. A 2022. évi fa díszait híres cseh üveggészítők art nouveau stílusban komponálták. Maguk az EP-tagok és -vezetők díszítik. A faállítás ünnepséghez, a fa megáldásához kötött, és az európai egység szimbóluma.³⁰

2022-ben az EP történetében először betlehemi jászolt is állítottak. Habár az ötlet többször is megvétőzták, mint „potenciálisan támadó” cselekedetet, 2022-ben végül mégis felállították Jestis Grifian murciai művész alkotását. A parlamenti döntés szerint a régió kézművességében a betlehem komoly hagyományokkal rendelkezik, amelyben hangsúlyos az összkép és a részletek minősége. A spanyol néppárti küldöttek ezt abból a célból vitték keresztül, hogy aláhúzzák az európai társadalmak keresztény gyökereit. „*Felállítottuk a betlehemi jelenetet az Európai Parlamentben, az Európát megteremtő keresztény humanizmus értékeinek tiszteletére.*” A jászol felállításakor a EP alelnöke mondott beszédet, püspöki áldás mellett. A program fontos volt az „Európai Életmód, abban a méltóság, szabadság, szolidaritás keresztény kultúrája védelme érdekében.”³¹

Az Európai Bizottság és a karácsonyfa

Az EB nem annyira az értékekkel, mint a karácsonyi termékek szabályozásával van elfoglalva. Az EB „az ún. kombinált nomenklatúra” elnevezés alatt behatárolta mi tartozik a karácsonyi termékek közé. Külön rendelet foglalkozik a karácsonyi égők gyártásának szabályozásával. A karácsonyfa-díszítés esetében „a dísz az, ami a fára felakasztható”. A behozatali vámok kivetését a 2658/87-es tanácsi rendelet szabályozta, és a 9505 10 kódjelű termékek a karácsonyi ünnepekkel kapcsolatosak. Az ún. Harmonizált Rendszerek Kifejtése Feljegyzés (HSEN) rendszerében ezeket elkülönítették a divatos téli dekorációs cikkektől. A Bizottság 2016. évi 2222-es rendelete szerint, a betlehemhez kapcsolható tárgyak, alakok, állatok, a betlehemi csillag, a háromkirályok és a kapcsolódó já-

³⁰ <https://www.bbc.com/news/world-europe-20302574> (letöltés dátuma: 2024. 03. 16.); <https://archive.nytimes.com/rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/12/01/christmas-tree-controversy-fires-multicultural-belgium/> (letöltés dátuma: 2024. 03. 16.)

³¹ https://www.cope.es/emisoras/region-de-murcia/murcia-provincia/murcia---san-javier/noticias/inaugurado-belen-murciano-parlamento-europeo-20221201_2428334 (letöltés dátuma: 2024. 03. 16.)

szoltermékek mellett a műfenyő, a karácsonyi zokni, a fatörzs-imitáció, a diótörő eszközök, a télapó sapkával vagy anélkül és az angyalok sorolhatók ide. Nem sorolhatók ide a téli szezon egyéb tárgyai, mint a jégcsapok, hókristályok, csillagok, rénszarvasok, hőemberek, hógolyók. A karácsonyfadíszek és -égők, egyéb nem tartós cikkek csak akkor sorolhatók ide, ha konkrét, karácsonyhoz köthető kapcsolatuk van.³²

„Úgy ragyogjon a karácsonyfád, ahogy az uniós csillagok!” – szolt Ursula von Leyden Instagram-bejegyzése, amit uniós csillagokkal díszített karácsonyi gömbök mellől küldött. A fentiek alapján az EU-t szimbolizáló gömbök és csillagok nem tekinthetők betlehemi csillagoknak, és nem tartoznak a karácsonyi termékek közé, hanem általános téli termékek.

A karácsony és az európai életforma

Az Európai Egyházak konferenciája 2013 decemberében nyilatkozatban hangsúlyozta, hogy Krisztus születése Isten és az emberiség közötti viszony megújítása, transzformatív erővel bír, békét hoz a világba. A konferencia december 6-i, az EU vezetőivel tartott ülésén hangsúlyozták a keresztény értékek relevanciáját az Európai Unió vonatkozásában a soron következő uniós választások kontextusában.

2007-ben ünnepelte Berlinben az EU a Római Szerződés évfordulóját. Az ünnepelésben egy szó sem esett arról, hogy Európa keresztény gyökere. Emiatt Benedek pápa kemény kritikával illette az EU vezetőit. Ezért Angela Merkel, az EU akkori elnöke nyilatkozatot adott ki, miszerint a TEU-tól, az uniós szerződés dokumentumon kívül egyéb dokumentumban is el kell ismerni a zsidó-keresztény örökséget.

2014-ben Ferenc pápa az Európai Parlament és az Európa Tanács meghívására látogatást tett Strasbourgban az Európai Parlamentben és az Európa Tanács Parlamenti Gyűlésében (PACE). A két nemzetközi intézményben elmondott beszéd rendkívüli horderejű filozófiai és politikai üzeneteket tartalmazott. Ekkor már javában tartott az ukrajnai válság, Oroszország elfoglalta a Krímet, létrehozta a Donyecki Köztársaságot, az EU parlamenti választásokra készült. A PACE és az ECHR bírái előtt elmondott beszédében Ferenc pápa megkérdőjelezte az ET működését, mert az akkor eredményes, ha folyamatosan biztosítja a békét, nem béke-teremtés, megbékéltetés, hanem a szívek békéje megteremtése a feladata, megszünteti a konfliktus kultúráját, marginalizálja a béke megsértőit, és van bátorsága szembenézni vele. Ha nem ezt teszi, akkor egy összeszűkült horizontból szemléli a politikai kérdéseket. Az ET nem tett

³² COMMISSION IMPLEMENTING REGULATION (EU) 2016/2222 of 5 December 2016 amending Annex I to Council Regulation (EEC) No 2658/87 on the tariff and statistical nomenclature and on the Common Customs Tariff.

meg mindent a békét veszélyeztető ügyek megoldására, a vallási és nemzetközi terrorizmus megakadályozására. Ellenőrizetlen a fegyverkereskedelem, nem foglalkozott a fegyverkezési versennyel, nem tett semmit az emberkereskedelem és az ennek kapcsán kialakult újraszolgáltatás ellen. Az Európa Tanács az emberi jogok, a demokrácia és a jogrend kialakítása érdekében tevékenykedik, ám nem tekinti feladatának, hogy hozzájáruljon az emberiség kulturális fejlődéséhez. Ehhez felelős szabadság, öntudatosság szükséges, az emberi jogok holisztikus koncepciója, mert a jelenlegi gyakorlat az emberi jogok individualista és szubjektivistá értelmzése. A jelenlegi fogyasztói társadalom kulturális sivatagot teremt, a fényűzés kultúráját, amelyben minden kidobható, maga az ember is. Európa megrekedt, a múlt intézményeinek foglya, nem alkalmas kultúrateremtésre, nemhogy diffúzióra. A pápa e beszédében megállapítja, Európa multipoláris hely, többféle kulturális és politikai pólusa van, egy országban többféle kultúra és politika létezik, és egy-egy kultúra több országban is jelen van. *Európában véget kell vetni a kulturális és vallási kisebbségi létezés szétrombolásának. Mit ajánl a kereszténység? A kereszténység korrekt kapcsolatot képes teremteni vallás és társadalom között, mert a keresztény hit felvilágosító és másokat támogató, megtisztít az extrémizmusoktól. Európa nem bukhat el a vallási fundamentalizmusok és a reduktív racionális, embert nem tisztelő extrémizmusok miatt.*

2014-ben Ferenc pápa a strasbourgi Európai Parlamentben mondott beszédében kifejtette, az EU eltávolodott az alapító atyák céljaitól, megöregedett, megcsontosodott, elviselt lett, és nem termékeny. Rugalmas Európát szeretne, amely mint egy család összetartó, mert tagjai szabadon azok lehetnek, akik akarnak lenni. A „népek Európája” lebeg a szeme előtt, és szerinte itt az ideje, hogy nemet mondjunk arra az Európára, amely félelmetes és felfalja önmagát.³³ A Nyugat a keresztény gyökerek nélkül üresség, az egység a diverzitásban a politikai, gazdasági élet uniformitása, aminek véget kell vetni. Európa a népek családja, az EP felelőssége a demokrácia élővé tétele. Demokrácia a népek számára, és nem egy monopolizált rendszer. Az EP, hangsúlyozta a pápa, vessen véget az új nominalizmusnak, a relativizmus diktatúrájának, az ahistorikus fundamentalizmusnak, a látomásoknak alávetett kényszerítésnek, az intellektuális dialógusok nélküli etikai rendszernek, a láthatatlan gazdasági birodalmak uniformizáló érdekei kiszolgáltatásának, állítsa helyre a család tiszteletét, a közoktatásban és az egyetemeken ne szakembereket, hanem személyiségeket neveljenek.

³³ Hewitt, Gavin (2014): Pope Francis hits out at 'bureaucratic' Europe. BBC, november 14. <https://www.bbc.com/news/world-europe-30195632> (letöltés dátuma: 2024. 03. 25.)

A karácsony antropológiai elméletének kérdései

A karácsony a leginkább globalizált és lokalizált ünnep. Amennyiben a fesztivál jellege hangsúlyos, akkor további néprajzi kutatások tárgyát képezi. Az antropológia azonban felveti a karneváljellegűt, amely radikális politikai alternatívák megerősítését képezheti, adhat katartikus támogatást a domináns ideológiáknak, de megjelenhetnek radikálisan új formái is. A karneváli örökség főként a római és ókori eredethez kapcsolódik, ám jelenleg nosztalgiát teremt az otthon, a családi élet, a hagyományok iránt, szemben az eseményközpontú, utcai, nyilvános és szórakoztató karneválprogramokkal. Miller utal Bahtyin karácsonyelméletére, miszerint Jézus születésének ünnepe egy morális és normatív rend kifejeződése, amelyben az ember az isteni természetet emberi formátumba rendezi a családdal mint egységgel. Az isteni szférából lehozza a vallást egy átlagos családi otthonba, azaz a karácsonyi ünnep a család mint mikrokozmosz ünnepe, és ez az, ami megkülönbözteti a judaizmustól istenétől, mert megteremti a családot, a családi ideált, Jézus, Mária és József hármában. A karneváljellegű ünneplés ezzel szemben kiüresíti az otthon, szétzilálja a családot, a kozmológiát az utcára viszi.³⁴

A karácsony globális és lokális jellege mellett Lukács László kutatásainak fő eredménye az európai karácsonyok regionalitásának bemutatása. A Rajna-vidék, a protestáns térségek esetében a polgári társadalmi környezet, Ausztria, Magyarország, Közép- és Kelet-Európa esetében a megkésett modernitás és az arisztokrata környezet, a katolikus karácsonyfa-szokások hangsúlyosak. Alapvetően térnek el ettől a szláv, ortodox térségek, amelyek Közép-Kelet-Európában erőteljesen megőrizték a pogány szokásokat és az ortodox karácsonyi időszak jellemzőit.

Lukács László és a néprajzi gondolkodás, az összehasonlító kutatások öröksége mindenképp tovább gondolandó. A néprajzi kutatásban a herderi örökség, a népszellem feltárása ugyanolyan fontos, mint a kultúra diffúziójának folyamata. A gazdasági érdekeknek alávetett politika ugyanúgy, ahogy a kommunista időszakban vagy a gyors vagy erőltetett iparosítás korában, kultúrákat tüntet el a nemzetállami vagy birodalmi homogenizálás időszakában, ám legalább ilyen erős hatása van az EU szolgáltatási közöspiac-politikájának, az újregionalizmusnak és egyéb más politikáknak. Megyényi területekről tűnik el az értelmiség, Európa kulturális kisebbségei többnyire határtérségekben élnek, amelyek a depopuláció leginkább érintett térségei. Ötven év múlva már semmi sem marad a kistáji kultúrákból és az egykori népszokásokból. A népek Európája a kulturális önrendelkezés herderi víziója helyett az államgépezetek háborús logikáját és a leredukált racionalizmus szűk látókörű politikáját

³⁴ Miller, Daniel.: i. m.

eredményezi. Lukács László néprajzi munkáiban a helyi öntudat mint az emberi méltóság értéke oly módon jelenik meg, hogy abban benne van az „adatgyűjtő” gondolkodása és személyisége is. A karácsonyfa-témakör kutatásával Lukács László a modernizáció, modernitás, a felvilágosodás kistájakra gyakorolt hatását is feltárta, bemutatta, ugyanakkor azt is érzékeltette, hogy miként képes az egyén emberségét, integritását megőrizni extrém körülmények között is. A modernitás még nem ért véget, a népek joga és az egyéni jogok értelmezése minden korszakban olyan megoldást igényel, amely nem szubjektív, nem redukcionista, az egyént kapcsolataiban, családban, közösségben és népben tételezi. Ideje újra gondolni a néprajz helyét a társadalomtudományok rendszerében, a kulturális gyökerek megerősítésében.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Sipos Judit Boldizsár Boglárka (szerk.): A tanulás-tanítás régi és újabb gyakorlati és történeti vonatkozásai. Az MTA VEAB Neveléstudományi Szakbizottságának szakmai kötete, Székesfehérvár. 2023. 201 o.

Cseri Kinga

A Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kara több évtizedes múltra visszatekintve minden őszi félévben nemzetközi konferenciát szervez. 2022-ben a XXVI. Apáczai-napok tudományos konferencián a Veszprémi Akadémiai Bizottság Neveléstudományi Szakbizottsága az MTA VEAB Inter- és Multikulturális Nevelési Munkabizottság szervezésében egy önálló, nemzetközi szekciót hirdetett meg. A nagy érdeklődésre való tekintettel két alszekciót sikerült indítani, 9-9, összesen 18 előadóval. Eből 14 előadó vállalta, hogy publikáció formájában közli az előadását. Így készült el a háromnyelvű tanulmánykötet, amely négy fő témát ölel fel közel 200 oldal terjedelemben, Sipos Judit és Boldizsár Boglárka szerkesztésében.

A tanulás-tanítás régi és újabb gyakorlati és történeti vonatkozásai címet kapó kötet első része a pedagógiában megjelenő új trendeket mutatja be, majd az interkulturális oktatás világába kalauzolja el az olvasókat, aminek során érinti a többszörös identitás kérdéskörét is. A harmadik témakörbe a neveléstörténeti, nőtörténeti kutatások kerültek, végül pedig a tanulási folyamatot segítő pedagógiai és neuropedagógiai módszerek, lehetőségek bemutatásával zárul a kötet tartalmi része. Kilenc tanulmány magyarul, három németül és kettő angolul íródott. Az absztraktok két (angol és magyar vagy angol és német) nyelven is olvashatóak. A konferenciaelőadók angol nyelvű rövid bemutatkozása (munkahely, kutatási terület, elérhetőség) a tanulmánykötet végén található.

A pedagógia újabb irányzatait ismertető témában négy tanulmány kapott helyet. Csenger Lajosné *Az élethosszig tartó tanulás szerepe a 21. században* (*The Role of Lifelong Learning in the 21st century*) című előadásában (7–19. o.) a tanulás fogalmának többszempontú meghatározásából

kiindulva, annak hagyományos iskolai keretek között megvalósuló értelmezésén túlmutatóan, a felgyorsult világ számos kihívásának következményeként az alkalmazkodóképesség, a felelősségvállalás, a memória fontosságát, valamint a készségek, képességek, attitűdök és értékek fejlesztésének szükségességét hangsúlyozza az élethosszig tartó tanulás dimenziójában. A lifelong learning fogalmi magyarázatát az 1960-as évektől az OECD által kidolgozott Tanulási iránytű 2030 koncepciójáig mutatja be a szerző, majd a RUN-EU nemzetközi projekt fő céljait (a vizsgált régiókban fenntartható gazdasági, társadalmi, kulturális és környezeti fejlődés biztosítása) és ennek eredményeit ismerteti.

„*Változás a magyar felsőoktatás jogi és társadalmi környezetében*” című írásában (20–35. o.) Szabó Péter a néhány éve lezajlott modellváltási folyamatot és a jelenleg zajló deregularizációs munkát mutatja be. A szerző kiemeli az ún. szervezeti kultúra intézményi és rendszerszintű kialakításának és fejlesztésének (az akadémiai célok mellett megjelenő gazdaságfejlesztő–kultúramegtartó szerepvállalás) szükségességét, valamint a globalizáció sokrétű hatását. A tanulmány részletesen bemutatja a hazai modellváltási folyamat több éves előkészületi szakaszát és a jelenleg zajló jogszabálykörnyezet módosítási folyamatába is betekintést nyújt. A szerző úgy véli, hogy az EFQM modell az egyetemek szervezetfejlesztésében az egyik leghatékonyabb eszköz a felsőoktatás előtt álló kihívások sikeres megoldásában.

Görcsné Muzsai Viktória „*Változás, változtatás – hol van/lehet az új pedagógiai komfortzóna?*” című írásában (36–50. o.) elsősorban a pandémia társadalmi és gazdasági vonatkozásait mutatja be, amelyek hatására a pedagógiai folyamatokban tapasztalható változásokra mutat rá, az egyén megnövekedett alkalmazkodóképessége és belső motivációjának tükrében. Ezt követően a szerző egy 2022-ben végzett kérdőíves minikutatásának eredményét mutatja be, amelyben pedagógusokat, művészeket, vállalkozókat kérdezett az alkotómunka, a kreativitás és az önmegvalósítás egyéni megközelítéseiről. Ennek tapasztalataiból kiindulva felvázolja az új pedagógiai komfortzóna elemeit, és kitér a mesterséges intelligencia tanításba való bevonásának dilemmájára is.

Langerné Buchwald Judit „*Kompetenciafejlesztés nyitott tanulási térben*” című tanulmányában (51–61. o.) a 21. századi mindennapi élethez és munkavállaláshoz szükséges kompetenciák megváltozott jellegét hangsúlyozza. Kiemelt jelentőséget tulajdonít az együttműködés, a csapatmunka, a kreativitás, a kritikus gondolkodás, a problémamegoldó képesség, az információs műveltség, a rugalmasság, az alkalmazkodó- és a kezdeményezőképeség vagy az önszabályozás képességének. Ezek fejlesztésében nemcsak a pedagógiai munkának van jelentős szerepe, hanem a tanulási környezetnek is. A tanulmány a finn komprehenzív iskola nyitott tanulási tereit (Open Learning Spaces) mutatja be részletesen

saját fényképes illusztrációkkal, és elemzi azokat a tanulók és a pedagógusok szemszögéből.

A tanulmánykötet második fejezete Lívia Adamcová az „Interkulturális nevelés fonetikai aspektusból” (*Interkulturelle Bildung aus Phonetischer Sicht*) című cikkével (64–75. o.) kezdődik. A szerző a hallgatók kulcskompetenciái közül az interkulturális és kommunikációs kultúra mellett a kreatív írás és szövegalkotási, valamint az együttműködési és beszédkompetenciát emeli ki. A cikk fonetikai szempontból közelíti meg az interkulturalitás és multikulturalitás kérdéskörét. A szerző elsőként alapvető interkulturális kérdéseket jár körül, majd a fonológiai kompetencia, mint az interkulturális nyelvtanulás szerves részét tárgyalja. A szakmai németet hallgatók produktív és receptív kompetenciavizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy szükség van az interkulturális, szociolingvisztikai és pragmatikai kompetenciák fejlesztésére.

Orsós Anna a „Többszörös identitás a magyarországi cigány, roma tanulók körében?” című írásában (76–86 o.) a hazai legnagyobb nemzetiség (a romák, illetve a magyar cigányok) közösségében végzett kutatására alapozva a nemzeti és nemzetiségi kettős identitás témáját és ezek nyelvhasználattal való kapcsolatát vizsgálja. A szerző kutatási eredményei azt mutatják, hogy a vizsgált közösségben a nemzetiségi identitás határozottan dominál, miközben a beszélők a nemzetiségi nyelvüket egyre intenzívebben cserélik le a többségi nyelvre, azonban az iskolában mégis óriási nyelvi hátránnyal küzdenek. A tanulmányban sürgető megoldási javaslatként fogalmazódik meg a befogadó, multikulturális szemléletű oktatás szükségessége (amely tiszteletben tartaná a családból hozott kulturális sajátosságokat és erősítené a tanulók egészséges, kettős identitásának kialakulását).

Sipos Judit „A nyelvi készségek és az interkulturális kompetencia fejlesztési lehetőségei a magyar felsőoktatásban” (*Möglichkeiten im Ungarischen Hochschulwesen zur Entwicklung der Sprachkenntnisse und der Interkulturellen Kompetenz*) című írása (87–99 o.) abból a gondolatból indul ki, hogy a 21. századi társadalmi, nyelvi és kulturális sokszínűségéhez való rugalmas alkalmazkodás feltétele az interkulturális kompetencia megléte. A felsőoktatásnak kiemelt szerepe van ennek fejlesztésében a pluralizmuson alapuló toleráns szellemiség kialakítása, a társadalmi előítéletek és sztereotípiák csökkentése által. A szerző tanulmányában a jó nyelvtudás ismérveit és az interkulturális kompetencia elméleti és gyakorlati aspektusait vizsgálja, valamint arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként lehet jól felkészíteni a tanárjelölteket a multikulturális iskolai környezetben való nevelésre.

Silvia Adamcová „Az interkulturális kommunikáció, mint a germanisztika feladata” (*Intercultural Communication as a Task of German Studies*) című előadásában (101–108. o.) a szlovákiai egyetemek idegeny-

nyelv-oktatási tantervében szereplő Interkulturális Német Tanulmányok című tárgy jelentőségét vizsgálja. A pozsonyi Közgazdaságtudományi Egyetem minden félévben teszti és értékeli a hallgatók eredményeit a német szemináriumokon szerzett interkulturális készségeik kapcsán, és arra jutottak, hogy az elméleti és gyakorlati képzés egyértelműen növeli a hallgatók nyelvi és interkulturális szintjét.

A tanulmánykötet harmadik fejezete Kéri Katalin „*Törekvések és eredmények a nőtörténet kutatásában*” című írásával kezdődik (112–127. o.). Az elméleti és historiográfiai alapú tanulmány rövid áttekintést ad a történeti, nőtörténeti kutatások 19–20. századi jellemzőiről, kiemelve a forrástani, kutatásmódszertani sajátosságokat, a kutatási tematika bővülését, alakulásának jellemzőit. A nőtörténet kutatásának főbb forrástani, forráskutatási és -értelmezési kérdései, problémái számos külföldi és hazai szerzők műveire, eredményeire támaszkodva kerülnek bemutatásra a tanulmányban. A szerző összefoglalásában a nőtörténeti kutatások palettájának kiszélesedését, a vizsgált források körének újragondolási lehetőségeit tárgyalja, jellemző példaként kiemelve a lánynevelés és női művelődés kutatásának, e téma terület forrásanyagának a változásait.

Németh Andrásné Farkas Gabriella „*Erzsébet királyné magyarországi kultusza neveléstörténeti megközelítésben*” című munkájában (128–141. o.) a királyné személyéhez kötődő iskolai ünnepek, a nevét viselő nevelési és oktatási intézmények és a nemzeti emlékezet megőrzését szolgáló emlékfák és emlékművek szerepét elemzi. A tanulmány részletes áttekintést nyújt az óvodai neveléshez kapcsolódó Erzsébet-ünnepekről, a királyné nevét viselő óvodák és bölcsődék névadó hagyományairól, valamint az Erzsébet emlékéhez kapcsolt jótékonyági kezdeményezésekről.

Vida Gergő „*Kard és a lándzsa tanítása nők nevelésének egy szegmense a japán harcművészetek aspektusából 1837 és 1868 között*” című tanulmányában (142–154. o.) a japán lándzsa (naginata) szerepét és eredetét vizsgálja a japán kultúra és a nők közös harcművészeti nevelésének vonatkozásában. A kutatás a kard és lándzsavívás mozgásanyagát elemzi és azokat a pedagógiai, módszertani elemeket tárgyalja, amelyek segítségével napjainkban is tovább oktatható ez a harcművészeti ág.

A tanulmánykötet utolsó fejezetében pedagógiai és neuropedagógiai módszerekről olvashatunk. Ajtony Emese és Boldizsár Boglárka a kognitív pedagógiai tanuláselméletre alapozva a százalékszámítás cselekvéses, képi és szimbolikus reprezentációra épülő, újfajta, motiválóbb didaktikai eszközét fejlesztették ki a matematikaoktatásban, amelyet egy előkutatás keretében teszteltek eltérő képességű általános iskolai tanulók körében, s ennek eredménye a tanulói teljesítmény javulását mutatta. Ezt mutatják be a „*Százalékszámítás bruneri alapokon*” című írásukban (156–172. o.)

Tomáš Godiš „*Elektronikus média az idegennyelv-oktatásban*” (*Elektronische Mittel im Fremdsprachunterricht*) című tanulmányában (173–187.

o.) a technológiai eszközök szerepét és rohamos fejlődésének hatását elemzi az idegennyelv-tanulás folyamatában, amelynek során a nyelvkutató és nyelvtanuló programok egyre nagyobb teret nyernek. A cikk ezek közül mutat be néhány – Szlovákiában használt – programot didaktikai megközelítésben.

Kovács László a „*Hogyan tanul az agy (és hogyan nem)? Az alkalmazott neuropedagógia lehetőségei német példák alapján*” című tanulmányában (188–199. o.) az írása címében megnevezett új és sok lehetőséget rejtő tudományterületet, valamint ennek gyakorlati implementációs folyamatát mutatja be. A szerző továbbá arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként kellene változnia a tanártovábbképzésnek ahhoz, hogy az oktatásmódszertan könnyebben alkalmazkodjon a változó világ kihívásaihoz, illetve hogy az agykutatás legújabb eredményeinek tükrében milyen összefüggés van az érzelmi állapotok és a tanulás sikere között. A tanulmány német és magyar kutatási kezdeményezéseket mutat be, valamint ezek ismeretterjesztésbe és pedagógusképzésbe történő bevonását javasolja.

Az MTA VEAB Neveléstudományi Szakbizottságának fentiekben bemutatott szakmai kötete, továbbá a 2022-es Apáczai-napok tudományos konferenciájának nemzetközi szekciója konklúziójaként méltán állíthatjuk, hogy több évtizedes, határokon átívelő kapcsolatok alakulnak ki pedagógusok és hallgatók között a Kárpát-medencében. Az MTA VEAB Inter- és Multikulturális Nevelési Munkabizottságának intenciója továbbra is az, hogy az együttműködés, az együttgondolkodás váljék még intenzívebbé az évente több alkalommal megrendezésre kerülő különböző programok, projektek által, erősítve ezzel az egyetemek, hallgatók és az oktatók közti párbeszédet. A tanítás-tanulás újabb gyakorlati lehetőségeinek a bemutatásával a kötet mélyen és differenciáltan érzékelteti azokat a pedagógiai kihívásokat és lehetőségeket, amelyek az emberi és interkulturális sokszínűséget támogatják és fejlesztik.

A „medvevadász” Maderspach Kinga: Egy Zsil-völgyi földesúr – Maderspach Viktor. Püski Kiadó, Budapest. 2021. 401 o.

Gurzó K. Enikő

„Létezik egy végtelenül egyszerű eszköz, amellyel meg lehet állítani a pillanatot. Ez nem a varázslat, ez a camera obscura. A lyukkamera apró nyílásán bejövő fény az időtlenség tartományába röpit egy képet, azt fekete dobozának hátlapjára rajzolja, amely azután ott marad örökre” – írja az *Egy Zsil-völgyi földesúr – Maderspach Viktor* című könyv előszavában az unoka, Maderspach Kinga, hozzátéve, hogy a kötet ugyanez szeretne lenni: nyolcszáz év kalandos családtörténetéből egy aprócska pillanat. Egy Zsil-völgyi történet, amely 1875-ben kezdődik, és 1921-ben zárul.

Maderspach Kinga itt tesz említést arról is, hogy Maderspach Viktor könyvei sokáig feketelistán szerepeltek, így közeli rokonként ők sem sokat tudtak a „medvevadásról”. De miután eljutott a Zsil völgyébe felmenője emléktáblájához, a későbbi Viktor-nyeregbe, valamint a petrozsényi iskolába, és ott megismerkedett helyi magyarokkal, kalauza, Martonossy Imola eljuttatta hozzá Maderspach Viktor két vastos könyvét eredeti kiadásban.¹ Ez a meglepetésszerű esemény bátorította arra, hogy írjon egy könyvet a nagyapjáról, a rejtőzködő emberről, a fiatal vőlegényről, a hegyi pásztorok védelmezőjéről, a párbajhősről, a politikusról és a menekültről, aki politikai okok miatt kénytelen volt hátrahagyni a családját és imádott hegyeit.

Maderspach Kinga *Egy Zsil-völgyi földesúr – Maderspach Viktor* című könyve esetében a történetírás egyik sajátos válfajával van dolgunk, hiszen a szerző a „címszereplő” leszármazottjaként kutatta fel a múlt eseményeit, ezért a téma feldolgozása, közreadása felülemelkedik a száraz tények közlésén. Az érzelmi szál, a csodálat, a tisztelet azonban nemhogy rontana a szövegen, hanem épp ellenkezőleg: élvezetessé, szerethetővé, könnyen befogadhatóvá teszi azt.

A csaknem félezer oldalas kötet két fejezetre tagolódik, azok pedig továbbá alfejezetekre. Míg az első rész egy objektivitásra törekvő szubjektív történetmesélés, a második Maderspach Viktor írásainak gyűjteménye, amelyekhez olyan közlemények társulnak, amelyeknek szerzői Maderspach Viktorra reflektálnak.²

Az előszót követő első fejezet első része Maderspach Károly³ 1849.

¹ Nem derül ki, melyik két könyvről van szó, csupán annyit tud meg az olvasó, hogy azok Martonossy Imola szüleinek a könyvtárából kerültek ki.

² A könyvbe Kelemen Tibor lupényi gyógyszerész és dr. Saád Ferenc írásait, valamint a *Csendőrségi Lapok* egyik 1930. évi vonatkozó cikkét válogatta be a szerkesztő.

³ Mérnök, feltaláló, fegyverszállító, az 1848-as forradalom mártírja. <https://banaticum.com>.

augusztus 23-i öngyilkosságával kezdődik. Károly a nagyapja volt Viktornak, a nevét viselő kohó és a vasmű irányítója, aki a szabadságharcosokat fegyverekkel látta el. Ruszskabányai háza az ellenállás központjának számított. De a harcok elbuktak, és a feleségét, Buchwald Franciskát megvesszőzték Ruszskabánya főterén. Ez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy Haynau elé járulva kérje a fogságba esett fia, János⁴ szabadon bocsátását. A szerencsétlen események hatására a lunkányi nagyolvasztó személyzete vélhetően megijedt a megtorlástól, és cserbenhagyta a működő üzemet. A család tagjai közül többen börtönbe kerültek.

A határőrvidéki katonai parancsnokság éppúgy, mint az osztrák uralom alá került bányatársaságok és a bécsi körök ezt követően már nyíltan rosszindulattal kezelték a vállalat ügyeit. A beözönlő olcsó angol vas is megnehezítette a mindennapi életet. Az 1857-ben kikényszerített felszámolás után a ruszskabányai üzemet csak óriási veszteségek árán tudták eladni. Erről a történetről az *Időhidak*⁵ című könyvében ír részletesen *Maderspach Kinga*.

Idősebb Maderspach Viktor

Az új korszak központi figurája idősebb Maderspach Viktor, aki 1833. április 1-én született Ruszskabányán, Maderspach Károly és Buchwald Franciska második fiaként. Katonának készült, a budapesti Ludovika Akadémia növendéke volt, a szabadságharc végéig Perczel Mór honvédtábornok seregében harcolt. Az 1849. évi ruszskabányai katasztrófa után egy ideig Selmezbányán bujdosott. 1851 körül beiratkozott a helyi bányászati akadémiára, majd annak elvégzése után visszament Ruszskabányára, és a hámor gondnoka lett. Rövid ideig édesanyja, Buchwald Franciska is Ruszskabányán élt vele.

A szerző megemlíti, hogy Maderspach Ferenc valószínűleg Kendeffy Zsuzsanna Katinka⁶ unokáját vette el feleségül, aki Demuson nőtt fel. Ennek köszönhető, hogy 1876-ban Viktor bátyját, Maderspach Jánost

ro/maderspach-karoly-1791-1849/ Maderspach Károly (1791–1849) (letöltés dátuma: 2023. 09. 02.).

⁴ Maderspach János Ruszskabányán született 1831. április 14-én, a bécsi hadmérnöki akadémián tanult, majd jogot végzett. Kishátszegen hunyt el 1891. március 27-én. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/m-12C9/maderspach-janos-12E5/>; Bona Gábor: Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara – Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban – M – Maderspach János (letöltés dátuma: 2023. 09. 02.).

⁵ A könyv a szerző saját kiadásában jelent meg 2019-ben.

⁶ Kendeffy Zsuzsanna Katinka említése azért figyelemre méltó, mivel Katinka Andrásy Gyula felesége volt, ifj. Andrásy Gyula magyar miniszterelnök édesanyja.

kérték fel a Kendeffy család őraljaboldogfalvi kastélya átépítésére. A szerzőnek érdemes lett volna kitérnie arra, kik voltak a Kendeffyék, és hogy pontosan milyen kastélyról van szó.⁷

Idősebb Maderspach Viktor 1858-ban Ruszskabányáról Stejaspatakra költözött,⁸ hogy átvegye a vasgyár irányítását. Miután bebizonyosodott, hogy a vállalkozás nem lesz gyümölcsöző, 1873-ban eladta a gyárat Lónyai Menyhértnek. A könyv tanúsága szerint két évvel később, 1875. február 10-én Vaspatakon megszületett Viktor első fia, ifjabb Maderspach Viktor.

Visszatérve Lónyai Menyhérthez: hiányolom, hogy a szerző ezúttal sem részletezi, kiről van szó. Ebben az esetben erre a kitérőre azért lett volna szükség, mert a vásárló nem akárki, hanem egy többrendbeli miniszter, sőt miniszterelnök, aki grófi címet is szerzett, és 1871-től elnöke volt a Magyar Tudományos Akadémiának.⁹ Valószínűleg, hogy ez sem lesz mindazok számára világos, akik belelapoznak a kötetbe.

Magyar ipar a Zsil völgyében

A folytatásban a hunyadi fűrészüzemek múltjába avatja be az olvasót a szerző. Megtudjuk, hogy 1870-ben megépült a Piskit Petrozsénnyel összekötő vasút szárnyvonala, amely Aradig biztosította a Zsil völgyében kitermelt ipari termékek szállítását, majd a Maderspach- és Kohn-féle iszkronyi (Alsóbarbatyen) fűrésztelep létesítését tárgyalja hosszasan.

Nem ártott volna lábjegyzetben megadni a mai földrajzi elnevezéseket is, mivel így nehéz eligazodnia az adott vidéket csak felületesen vagy egyáltalán nem ismerő magyar olvasónak. A figyelmetlenséget a mellékelt dokumentumértékű fotók ellensúlyozzák.¹⁰ Fontos következtetés is

⁷ Az Erdélyi magyar elektronikus könyvtár szerint az őraljaboldogfalvi kastély több építési időszak során alakult ki. Mai, neogótikus formáját Kendeffy Árpád (1839–1881) birtoklása idején, 1870–1874 között nyerte el. Az épület újjáépítésében két személy játszott fontos szerepet: Schulcz József építész és id. Storno Ferenc restaurátor, festő, belső dekorátor. Az utolsó lezármazott, aki a kastélyban lakott az 1946-os földreformig, Kendeffy Gábor (1875–1962) és felesége, Bánffy Zsuzsanna (1888–1971). <https://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=384> Kendeffy-kastély, Óraljaboldogfalva (letöltés dátuma: 2023. 09. 02.).

⁸ A szerző Vaspatakként említi. A tárgyalt időszakban egyébként Demsus-Szkey névváltozattal szerepel az okmányokban. https://web.archive.org/web/20110710230653/http://www.fatornyosfalunk.com/helynevkonyv_-_1._kotet_A-H.pdf Erdélyi helynevkönyv – Adattári tallózásból összehozta Vistai András János (letöltés dátuma: 2023. 09. 16.).

⁹ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/1-76823/lonyay-menyhert-grof-76A5C/> Lónyai Menyhért, gróf (letöltés dátuma: 2023. 09. 16.).

¹⁰ Maderspach Kinga: i. m. 40–43.

megfogalmazódik abban a megállapításban, hogy a Maderspach Viktor által működtetett fafeldolgozóüzem nagy változásokat eredményezett, megalapozta a Hunyad megyei ipar fejlődését.

Ábrányi Emil költő, újságíró így ír erről a *Pásztorok közt* című tárcájában: „Ebben a szép, nyájas völgyben a magyarság hivatalos hatalma dominál; de a falvak lakossága oláh; és az oláh a világ legszegényebb és egyúttal legigénytelenebb embere. [...] A zsilvölgyi oláh parasztnak a magyar ipar és az elemi csapás ad egy kis megélni való kenyeret.”¹¹

A ruszabányai vidék bányászati feltárását 1840 körül a Hoffmann Testvérek és Maderspach Károly Bánya- és Vasmű Társulat kezdte meg.¹² Először földterületeket vásároltak a leendő bányák beindításához. Maderspach Ferenc, Károly öccse is vásárolt birtokokat a társulatnak, ami nem volt nehéz számára, mivel ő maga is ezen a vidéken, Borvátvizen élt.

Érdekes részlet, és egyben feladat is a történészeknek, hogy Maderspach Károlyék az első fúrások eredményét fémlemezekre vésték, a lemezeket pedig állítólag Bukarestbe vitték, ahol Maderspach Kinga szerint vagy elvesztek, vagy szórtanul lappanganak.

A szerző persze nemcsak kihívás elé állítja a kutatókat, hanem számos olyan színes hírt is beemel a könyvébe, például a fürdőkultúráról, amelyek nem tartoznak szorosan a kötet fő tematikájához, de gazdagítják az adott régióról alkotott ismereteinket. Ezek közé tartozik a *Magyar Polgár* 1883. július 6-i számában megjelent cikk, benne jó néhány érdekes adalékkal: „A báznai fürdőn – mint onnan írják – múlt hó elsején kezdődött meg a fürdőidény. [...] Konyhája meglehetősen aránylag nem drága; 160 szobája van, Orvosa dr. Binder Medgyesről, ki minden második nap rendel. Jelenleg 70 család van ott, összesen 120 személlyel. A többi között ott van özv. báró Kemény Istvánné Csombordról, özv. Kendeffy Istvánné Mező-Méhesről, br. Kemény Ödönné Alsó-Jarából, Irányi Dániel, országos képviselő, gr. Teleky Ede, Borszéki Antal és neje Budapestről, [...] Gróf Teleki Ede is igen népszerűvé vált a fürdőn.”¹³

¹¹ Ábrányi Emil: *Pásztorok közt. Pesti Napló*, 1898. július 29. 1.

¹² Hoffmann Antallal, a későbbi üzlettárrsal Maderspach Károly a Selmezbányai Bányászati Akadémián évfolyamtárs volt. Tanulmányaik befejezése után, 1823-ban együtt alapították meg a Hoffmann Testvérek és Maderspach Károly Bánya- és Vasmű Társulatot. Károly a cég vezetésében az öntődei, a kohó-, a gépészeti és az általános fejlesztési ügyekkel foglalkozott. A ruszabányai vállalat 1845-ben kiegészült a négy hámorból és a hozzátartozó olvasztókból álló szomszédos nándorhegyi művekkel. Rövidesen megvásárolták a Macasel melletti vasércbányát és olvasztót is, valamint az ottani ólom-, ezüst-, szén- és rézbányákat, végül a Zsil-völgyi kőszén-előfordulás egy részét. Az 1842-ben rendezett első magyar iparkitűzésen a vállalat már kitűnően szerepelt. Székely Lajos – Óvári Antal (1975): Maderspach Károly élete és munkássága. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 108. évf., 1–2. szám, 447–449.

¹³ Maderspach Kinga: i. m. 54.

Idősebb Maderspach Viktor 1885. június 5-én hunyt el Herkulesfürdőn, alig ötvenkét éves korában. A Gambrinusz vendéglő mögötti hegytető, a Szurdok szoros bejáratánál lévő családi sírkertben temették el. Ugyanide temették el a nagyapját is, Niuny Fridolint¹⁴ 1879-ben. Halálát követően a felesége vette át a fűrészüzem működtetését.

A gróf, aki utazott, vadászott és bányákat nyitott

A család háza, ahol az utód, ifjabb Viktor a gyerekkorát töltötte, talán az az épület lehetett, amely még ma is áll Iszkronyban. Ezt a helybeliek a gróf úr kastélyának nevezik, vagy egyszerűen tornyos házként emlegetik, jegyzi meg a szerző, kapcsolatot teremtve a múlt és a jelen között.¹⁵

Nagyon jó hangulatot kölcsönöznek a szövegnek azok a részletek is, amelyekben arról ír Maderspach Kinga, hogy egy hatalmas dendrológiai park is volt Viktorék birtokában.¹⁶ Emellett a vadászat érzékletes leírása is fokozza az olvasás élményét.¹⁷ A millennium kiállítás kapcsán például Maderspach Viktor *Páreng-Retyezát* című könyvéből idézi az „Úri Vadászok és vadorzók” fejezetet.¹⁸

Jót tesz továbbá a könyvnek az is, hogy Maderspach Viktor utazásairól is beszámol. Alig két évvel az esküvője után a kalandokra vágó ifjú férj hosszú útra indult, ám most nem a közeli hegyekbe, hanem a tengerentúlra. 1902-ben a világ másik felének vágott neki, ugyanis meg sem állt Amerikáig.¹⁹

A leírásból kiderül, hogy bizony kemény ember volt. Nem szerette szaporítani a szót, és elvárta, hogy mindenki tudja, mi a dolga. Nagy műveltségű, művészeteket kedvelő férfiként maradt meg az utókor emlékezetében. Tudományos munkái is jelentősek, főleg a természettudomány területén alkotott figyelemre méltót.

Visszatérve a bányáigyre, fontos ipartörténeti adatokat oszt meg az olvasóval az író. Kifejti, hogy az első bányák megnyitása után sorra nyíl-

¹⁴ A Niuny családról a szerző, aki feltételezhetően egy régi forrásból merített, azt mondja, hogy aruman-makedón származásúak voltak. Ma arománnak hívjuk őket. Róza apja, Niuny Fridolin oravicai bányatulajdonos annak a Jánosnak a fia volt, aki 1817-ben a bécsi Burgtheater mintájára megtervezte és megépítette az első magyar kőszínházat Oravicabányán. Fridolinról továbbá megjegyzi, hogy a bánsági bányavidék nemzetiségének tisztjeként vett részt az 1848-as szabadságharcban. Maderspach Kinga: i. m. 28–30.

¹⁵ Uo. 59.

¹⁶ Uo. 61.

¹⁷ Uo. 72–112.

¹⁸ Uo. 104–107.

¹⁹ Uo. 149.

tak meg az újabb tárnák. Ezeket helymeghatározással együtt név szerint is felsorolja.²⁰

Új információként közli, hogy az 1860-as években a magánosok bányajogositványai a magyar Zsil jobb partján terültek el, míg a kincstári telep a bal parton húzódott. A bányatárásokkal egyidejűleg egyengetni, rendezni kezdték a felszínt is, építeni a munkáskolóniákat. Az első házakat nyers téglából, fából és vályogból emelték a Keleti bánya körül. A Csehországból ide került bányászok Prágának nevezték el a településrészt, amely a magyar Zsil fellegvárteraszának agyagos halmain épült fel a város északkeleti sarkán, zegzugos utcákkal.

Ugyanekkor a kincstár is építeni kezdte a petrillai törzskolóniát és a főút mindkét oldalán a Deák- vagy Livazeni-gyarmatot, tisztai, altisztai és munkáslakásokkal, iskolával, kórházzal. A Brassói Bánya- és Kohóegylet a város szívében, a főúttól keletre alakította ki felső “gyarmatát”, 52 lakóházzal, az alsó kolóniát 41 házzal, az Iroda és Hosszú utcákkal. A később kialakított telepítések már szabályos, egyenes utcákból, egyforma kerttel ellátott bányáslakásokból álltak.

Az itteni feketekőszén-telepeket 1788-ban fedezték fel. A területre a Hoffmann cég 1850-ben szerezte meg a koncessziót, a kitermelést 1895-ben kezdték meg. A Felső Zsil-völgyi Kőszénbánya Rt. német tőkével jött létre, és Dilzsára, Vulkánra, Urikányra, valamint Kimpulunyágra szerzett koncessziót. A megélhetést Lupényban is főleg a bányák adták. A fakitermelést olasz és tiroli munkások végezték, írja a könyvben Maderspach Kinga.

Gazdaság és politika

A szerző a politikai eseményeket sem hagyta ki a sorból. Tudósít többek között arról, hogy a hátszegi kerületben Deák Lajos elnökletével alakult meg a Hátszeg-vidéki Függetlenségi és 48-as Párt, amely csatlakozott a Zsil-völgyi Petrozsényben már megalakult ’48-as Párthoz és annak jelöltjéhez, Maderspach Vilmoshoz. Kitér arra is, hogy a família tagjai a közélet minden fontosabb eseményén részt vettek szűkebb hazájukban, mert a város és a közvetlen környezet támogatása, a kultúra, a műveltség továbbadása, a rászoruló emberek segítése a Maderspachok élete részének számított.

A családnak szabadkőműves tagjai is voltak, többek között Károly édesapja, János, aki mellett a már említett Niuny János²¹ (Niuny Róza nagypja, Maderspach Viktor dédapja) neve is felbukkan az oravicai kő-

²⁰ Uo. 164–165.

²¹ Lásd: a 15. lábjegyzetet.

színház tervezőjeként. Niuny János egy francia páholy nagymestere volt, és Maderspach János hívta meg az oravicai páholyba.²² Az 1848-as szabadságharcot megelőzően Károly is belépett a társaságba, feltételezések szerint az oravicai *Glück auf* nevű páholyba, ahonnan később kilépett.²³

A család a helyi gazdasági életben is fontos szerepet vállalt. A Zsil-völgyi Ipar- és Kereskedelmi Bank Viktort és Jánost is igazgatósági taggá választotta. Mivel a gyár vezetésében már öccse, János is részt vett, Viktornak több lehetősége és ideje maradt, hogy megmutassa magát a politikai életben. Ez azonban nem volt egyszerű, mivel ez idő tájt egész Hunyad megye forrongott.

A román megszállás

A világtörténelem addigi legszörnyűbb időszaka következett, amikor 1914. július 28-án az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. Kibört a háború, amelybe alig egy hónap alatt sorra beléptek az országok. Maderspach Kinga a Zsil-völgyi eseményekbe nyújt betekintést.

Az általános mozgósítás keretében, 1914 augusztusában a bányavállalatokat itt katonai felügyelet alá helyezték.²⁴ Mivel a széntermelés létfontosságú volt a háború folytatásához, a bevonultatás a bányászok köréből kisebb arányban történt, mint a közélet egyéb helyeiről, ami az elégedetlenség lecsendesedését eredményezte, mutat rá a szerző.

A történészek számára forrásértékkel bírhat a regionális háborús események taglalása, a román–magyar konfliktus ismertetése. Maderspach Kinga úgy fogalmaz, hogy eljött az első háborús karácsony, és a szomszédos Romániából furcsa hírek kezdtek szállingózni. Elterjedt a híre annak, hogy az ország mozgósít.²⁵ A Vulkán feletti Strázsa-hegyre a románok 7 méter széles hadiutat építettek, Hátszeg és Puj között védműveket létesítettek, és csak a jeladást várták, hogy bemasíroztassák katonáikat Erdélybe. A határszéli lakosság állandó izgalomban élt, mindenki az ország belsejébe akart menekülni.

Erich von Falkenhayn tábornok szeptember elején indította meg a német–osztrák–magyar ellentámadást, és 10-én Hátszeg mellett le is győzte a román sereget, majd még aznap visszafoglalta Petrozsényt. Ebben nagy szerepe volt Maderspach Viktornak, aki szabadcsapatokat szervezve rendre megzavarta a román katonai hadműveleteket, és értékes információkat gyűjtött az ellenség mozgásáról.

²² Maderspach Kinga: i. m. 197.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 217–218.

²⁵ Uo. 220.

Ennek ellenére 1919. január végén a félelmek beigazolódtak, Erdély román megszállás alá került. Akik nem vetették alá magukat az új parancsoknak, azokat katonai törvényszék elé idézték, a nem megfelelő magatartású tisztviselőket 48 órán belül kiutasították az országból. A végkifejletet az „Elveszett haza – 1918. december 1.” című alfejezetben tárgyalja a szerző.²⁶

Maderspach Viktor természetesen nem volt hajlandó elfogadni az új helyzetet, inkább ismét a harctérre sietett, hogy tehesen valamit a hazájáért, jegyzi meg az unoka. Önkéntes huszárcapitányként belépett a Kratochvil Károly ezredes parancsnoksága alatt álló Székely hadosztályba, amelyet 1918. december 1. után az Erdélybe masírozó román csapatok ellen hoztak létre.²⁷A történet ezt követően vett „véres” fordulatot. Viktor édesanyjának a házába román vacsoravendégek (is) érkeztek, akikkel összecsapott a két Maderspach fiú. János súlyosan megsebesült, Viktornak pedig menekülnie kellett, miután pusztá kézzel megölte a támadóját.

Menekülés Erdélyből

„A menekülés után avagy a Zsil-völgyi Maderspach történet lezárása” című alfejezet egyfajta szenvedéstörténet.²⁸ Megtudjuk belőle, hogy Maderspach Viktor sikeres elmenekülése után államellenes összeesküvés miatt János öccsét és az édesanyját letartóztatták. A feleségét börtönbe vetették, ahol többször megverték a korabeli titkosszolgálat, a Siguranta emberei azzal a céllal, hogy elárulja, merre szökött Viktor, hová rejtette a fegyvereket és a robbanóanyagokat. Elkezdődtek a mindennapos kihallgatások, a házkutatások, a kíméletlen bántalmazások, a vég nélküli hamis vádaskodások, hazug gyanúsítások.

Mivel János és Viktor Horthy-agitációt is szervezett Erdélyben, Mundrac Aurél vezetésével detektívkülönítmény szállt ki Petrozsényba, hogy letartóztassa a Maderspachokat. Viktor azonban lelőtte a különítményt vezető rendőrt.

A könyv behatóan foglalkozik a Maderspach-perrel, amely 1923. július 17-én kezdődött a nagyszebeni hadbírószágon.²⁹ A fő vádlottakat azért tartották bűnösnek, mert alagutak és vasúti hidak felrobbantását tervezték Budapest támogatásával, és ezzel a román állam biztonságára törtek. Jánost végül felmentették, Viktort húszévi kényszermunkára ítélték. A

²⁶ Uo. 259–263.

²⁷ Uo. 261.

²⁸ Uo. 273–291.

²⁹ Uo. 275–290.

család elmenekült Romániából. Maderspach Viktor soha többé nem láthatta a hegyeit, a família Zsil-völgyi ága eltűnt Hunyad megyéből.

A második fejezet Maderspach Viktor válogatott írásait tartalmazza, illetve olyan olvasnivalókat, amelyekben mások írnak róla.³⁰ A bevezetőben a szerző úgy fogalmaz, hogy Maderspach Viktor cikkei, könyvei arról tanúskodnak, mennyire otthonosan mozgott a tudomány, a művészet, a kultúra, de még a mérnöki ismeretek területén is. Átala ismerhetjük meg a Zsil-völgyi élet mindennapjait, a Déli-Kárpátok világát. Az utószóban a szerző bevallja: nem volt könnyű dolga, hiszen Maderspach Viktor rejtőzködött a külvilág tekintete előtt, életét ezért nem egyszerű feltárni. Maderspach Kinga munkáját Klipke Tamás újságíró és Maderspach Katalin segítette, akik a szöveggondozásban vettek részt.

Túlélők. Gunesch János: Naplóm a harcterről és a hadifogságomból 1915-16-17. / Il mio diario del campo di battaglia e della mia prigionia di guerra 1915-16-17. Nagy Háború Kutatásért Közhasznú Alapítvány – Gruppo Speleologico Carsico, Budapest – San Martino del Carso. 2022. 448 o.

Járai Attila

A Nagy Háború több mint száz évvel ezelőtt zajlott. Meglepő, hogy ilyen hosszú idő után, még mindig kerülnek elő új dokumentumok s ezekben új információk az első világháborúról. 2022-ben került kiadásra Gunesch János közkatona harctéri és fogolytáborbeli naplója egy kétnyelvű közös kötetben, amelyhez a szerkesztő, Juhász Balázs történész írt alapos kísérő tanulmányt, valamint széljegyzeteket.

A naplóban leírt történet 1915-ben kezdődött, amikor Gunesch János galvanizáló mesterember katonai behívót kapott. Bevagonírozás után néhány nappal már az első világháború egyik hírhedt hadszínterére, Doberdóra került, mint a m. kir. Budapesti 1. honvéd gyalogezred közkatona. Gunesch János egy jó mesterember pontosságával és megbízhatóságával napi dátumozással vezette naplóját. Ha kellett, tüzérségi támadás során a fedezékben szorongva, vagy támadási parancs előtti várakozáskor. A naplót igen apró betűkkel egy notesz cigarettapapír vékonyságú lapjaira írta. A ceruzája hurkapálca vékonyságú csonkja még mindig megvan, a notesz gerincén lévő pánttal leszorítva. Ha befejezte az írást, a könyvecskét valószínű, hogy a szíve felett lévő belső zsebében rejtette el. Ez a napló jelentette számára a civil élethez való kötődést és a reményt, hogy feljegyzései majd egyszer kimentik ebből a valószerűtlen, szörnyű valóságból. Miről írhat egy külvilágtól elzárt közkatona a fronton? Parancsba kapja, hogy mikor induljon el, mikor álljon meg vagy feküdjön le. Meddig várakozzon tétlenül, és mikor rohamozzon. Parancsba kapja, hogy a sziklás talajban ásson gödröt magának. A katona nem tudja, hogy a gödör a sírgödre vagy a menedéke lesz-e. Jó esetben elé tették az ételt, a reggelit délben, az ebédet éjjel, s azt meg kellett ennie, akár ehető volt, akár nem. Előfordult, hogy a kiosztott kenyeret morzsaszerű halmazállapotban kapták meg a katonák, és azt csak kanállal meregetve lehetett elfogyasztani. Miről írhat egy közkatona 1915 júliusában Doberdón, amikor az olaszok közelről srappal lövik a fedezékét?

Katonánk ilyenkor a lövészárkokról, a hidegről és a forróságról, robbanásokról, bajtársak jajgatásáról, éhezésről és szomjúságról, idegtépő várakozásokról, gránátok, srappelvek becsapódásáról, a halálról, jó esetben a szerencsés életben maradásról, szétszaggatott véres testekről, vacogta-

tó halálfélelemről, bajtársak elvesztéséről, az elviselhetetlen hullaszagról ír. Majd jött Isonzó és a fogságba esés.

Ez az esendő kis napló több szempontból is kuriózumnak számít. Alig találni olyan hiteles feljegyzést, naplót a Nagy Háborúról, amelyet egy közkatona írt, pedig a katonaság nagy része természetesen közkatona volt. Másként élte meg a háborút egy baka, mint egy tiszt. Mást látott, mást érzett, és mindent közelebről ismert, mint a tisztjei. Más volt a helyzete, látásmódja, és másként értékelt. Azt nem állíthatjuk, hogy mást tapasztalt, mint a tisztet, de azt igen, hogy másként tapasztalta az eseményeket. Egy honvéd naplóját olvasva árnyaltabb lesz az első világháborúról alkotott képünk, mintha csak a tisztet visszaemlékezéseit ismernénk.

Hősünk fogságba esése előtt harminchat órát kuporog az olasz fedezékek előtt, egy rögtönzött, felülről nyitott, saját készítésű fedezékben szinte mozdulatlanul, élelem és víz nélkül, mikor a rohamozó olaszok rátárlálnak. Így írt erről:

„A mieink gépfegyverrel tüzeltek, pedig látták, hogy össze vagyunk keverve. Fegyvert el kellett dobni nekem már úgysem volt, és kézen fogva vezettek az olaszok az olasz fedezék mögé. Csak csoda, hogy a golyózáporban nem sebesültem meg. Most lőtt a gépfegyver, mert nem kellett, de mikor kellett volna hallgatott. Még lent sem voltunk a fedezékben máris útközben futva kenyeret adtak az olaszok, szép fehér búzakenyeret, cvibakot, szebbet, mint a miénk, sajtot, csokoládét, citromot, vizet. Mindennel elláttak, kitűnően bántak velünk. Tisztet keveset fogtak el, de sok hadapródot és körülbelül 900 embert. A tiszt urak már jó előre ellőgtak, csak nekünk mondták, hogy utolsó emberig védeni kell a pozíciót.”³¹

Talán ezeknek a dicsérő soroknak az elolvasása után született meg az olaszok döntése, hogy csatlakoznak a napló közös kiadásához. Ez az első közös, kétnyelvű, magyar–olasz kiadvány a Nagy Háborúról.

A fogságba esés első pillanatait utáni nagy megkönnyebbülés érzése hamar elmúlt. Megszűnt ugyan a közvetlen halálfélelem, végre ivóvízhez jutottak, és vége lett az éhezésnek. Hatalmas fáradtság és ernyedség vett erőt a foglyokon. A karantént mindvégig a szabadban töltötték, éjszaka is, a harctéren tönkrement, elkoszolódott ruháikban, a puszta földön fekvén. Majd jöttek a zsúfolt hálósobák, a lábszag, a büdös leheletek, a vizeletszag, tetvek és rüh, a mosdatlanság és a szemét keserítette meg a hadifoglyok életét.

Az első fogolytábor a bresciai várban rendezték be. (A magyarok számára hallomásból ismert ez a hely. A rémuralmáról hírhedtté vált Haynau korábban itt szerezte a „bresciai hiéna” gúnynevet.) A tábor mostoha körülményei ellenére fordulópontot jelentett a katonák életében. Reménykedhettek abban, hogy túlélik a háborút, de maradt a bizonyta-

lanság, a kínzó tétlenség, betegségek, a család és az otthon hiánya, a hírek hiánya, a fogolytársak közt megélt magány gyötrő élménye.

Az olaszok tudatosan vigyáztak arra, hogy a foglyok teljes elzártságban éljenek. A tiszteket és a legénységet különválasztották egymástól. Többnapos olasz nyelvű újságok is csak elvétve kerültek be a táborba, de ezek rejtegetése büntetést vont maga után. Egy idő után lehetővé tették a foglyok számára, hogy családtagjaiknak levelet írjanak, s azoktól pénzküldeményt kapjanak. A kimenő és a bejövő leveleket cenzúrázták. Meghatározták a küldemények tartalmát és terjedelmét.

Gunesch János viszont titokban tovább írta naplóját. A korábbi feljegyzések a harcterről szóltak, a későbbi feljegyzések a fogolytábor életéről. Aprólékos részletességgel leírja a bresciai, később pedig a scandianói fogolytábor életét. Ez a tény önmagában is egyedivé teszi naplóját. Azt nem tudjuk, hogy hősünknek később hogyan sikerült a táborból kicsempésznie a naplót, de mint látható, ezt is megoldotta.

A naplóból megismerhetjük a fogolytábor működését, a tábor életét, napirendjét, az ellátást, a tisztázkodási lehetőségeket, az őrzést, az élelmezést, az irányítást, a tábori szokásokat, a foglyok vásárlási és egyéb lehetőségeit és azt, hogy ez az el- és összezárt embercsoport hogyan próbálja visszaállítani az együttélés humanisztikus jellemzőit az adott körülmények között – a vallási és a világi ünnepek és más rituálék megtartásával, a közösségi programok, a sportolási lehetőségek megszervezésével, a zenei élet kialakításával, az önképzéssel, az amatőr színjátszás és a szórakozás kereteinek megteremtésével. Mindezeket a fogvatartóik megengedték. A napló történeti szemmel nézve részben sok új és már ismert információval szolgál. Jó terep egy elkötelezett történész számára. Ezenfelül szociálpszichológiai szemléltető példát is nyújt, szinte egy tanulmánnyal felérő leírással mutatja be az érdeklődő olvasónak, hogy egy mesterségesen elszigetelt és elzárt csoport szinte reflexszerűen, önszerveződéssel hogyan próbálja reprodukálni azt az emberi társadalmat kicsiben, amelyből kiszakították. A hadifoglyok csoportja nem reprezentálja Magyarország korabeli társadalmának egészét, hanem annak viszonylag alacsony szinten iskolázott rétegeit képviseli. A szereplők kiválasztása pedig a tragikus körülmények következtében eredendően véletlenszerű. Az került a mintába, aki életben maradt.

Külön szerencse, hogy az események rögzítése többnyire nem utólagos, hanem szinte azonnali. A napló írója igen aktívan részt vállalt szinte minden közösségi tevékenységben, illetve azok szervezésében, így információi első kézből származnak.

Meglepetésnek számít, hogy a napló utolsó részében Gunesch János kimutatásokat készített a tábor lakóiról. Az nem tudható, hogy a naplóíró hogyan jutott a fogolytábor lakóinak személyes adataihoz, és azt sem tudjuk, hogy milyen lehetőséggel élt vagy élt vissza, amikor név szerin-

ti kimutatásokat készített a scandianói táborban élő 1001 hadifogolyról. Nevezetesen életkorukról, foglalkozásukról, lakóhelyükről, nemzetiségükről és vallási hovatartozásukról, családi állapotukról, katonai rendfokozatukról, kitüntetéseikről, anyanyelvükről, gyermekeik számáról, és betegségeikről. A létszám általában azonos volt, de a hadifoglyok egy része némileg cserélődött. A rögzített állapot tehát egy adott időpontban igaz. Olyan ez, mint egy pillanatfelvétel.

Ezekből a kimutatásokból tudható meg például azt is, hogy a fogságba esett katonák kilenc százaléka analfabéta volt. Harmincötén a fogság ideje alatt tanultak meg írni és olvasni, így az analfabéták aránya hat és fél százalékra csökkent.

A napló kronológiáját követve párhuzamosan olvashatók Juhász Balázs jegyzetei, kommentárjai, értékelései, magyarázatai, valamint összehasonlításra, néha kiegészítésre kerülnek a már korábban feltárt történeti mozaikok. Sor kerül a naplóban fellelhető tévedések korrekciójára, a megnevezett szereplők nagy részének azonosítására.

A napló nem élvezetes, kalandos beszámoló, hanem az első világháború naturalisztikus bemutatása, egy túlélő szemtanú feljegyzéseinek segítségével. A naplót is tartalmazó könyv pedig egy hiteles forrás alapján készült dokumentum és tanulmány. Többek közt példát láthatunk arra, hogy a fogságba esett katonák – huzamos ideig elszigetelt helyzetben élő egyének – hogyan viselkednek, milyen kreatív módon keresik – és jó esetben, hogyan találják meg – spontán módon, közösen a túlélési stratégiákat.

A napló valamivel több mint 100 évig várakozott fiókban, szekrényben, láda alján. Először az írója rejtegette ruhája zsebében vagy három évig. Később a háború után megmutatta barátainak. Azok forgatták, nézegették, próbáltak beleolvasni, de ez nehezen ment. Hümmögtek, csóválták a fejüket, sóhajtoztak, majd visszaadták. Gunesch János halála előtt nem tudta, hogy mit kezdjen a naplóval. Aztán a legjobb tanítványára bízta. A napló újra fiókba került. Néha kézbe vették. Aki belenézett, az lapozgatta, bele-bele olvasott, aztán elakadt, összecsukta, megilletődve hümmögött, és visszaadta. Mikor a tanítvány megöregedett, meghalt és eltemették, a tanítvány lánya talált rá a kedves kacatok között. Szépen becsomagolta és eltette. Néha elővette, és megmutatta azoknak, akikben némi érdeklődést sejtett. Azok simogatták, forgatták, lapozgatták. Megilletődve hümmögtek, majd visszakerült a legelső fiók aljára. Közben a napló, ahogy múlt az idő, egyre értékesebb lett. Egyszer aztán, száz év múlva, hozzáértő emberek kezébe került, akik tudományos észrevételeikbe csomagolva közzétették. Íme.

Arday Lajos: Visszanézve. Tanulmányok és történelmi forrásközlés: Kelet-Közép-Európa és a Balkán brit és amerikai ország- és helyzetjelentésekben 1948–1960. Könyvpont Kiadó, Budapest. 2021. 491 o.

Kása Csaba

Arday Lajos történész, politológus Nyíregyházán született 1935-ben. Magyar-történelem szak után angol szakot végzett a debreceni, majd orosz nyelvtanári diplomát szerzett a budapesti tudományegyetemen. A Magyar Tudományos Akadémia köztesületének tagja. Szakterületei a 20. századi magyar–angol kapcsolatok, kisebbségek és biztonságpolitika Kelet-Közép-Európában. A *Visszanézve* című tanulmány- és dokumentumkötete közel ötszáz oldalnyi terjedelmű; a könyv elején található négy tanulmány – Kiss Gy. Csaba az ajánlásában ezek műfaját történeti esszé-ként határozza meg – az egész kötet egynegyedét teszi ki.

Elsőként az előreformáció és a reformáció nyugat-európai és magyarországi eseményeit veszi sorra a szerző. Utóbbiakból csak néhányat emelünk ki: 1541-ben megszületett az első teljes magyar Újszövetség-fordítás, 1568-ban a tordai országgyűlés törvényt hozott a szabad vallásgyakorlásról, az 1570-es évekre a hódoltsági területek magyar lakosságának óriási többsége protestáns, sőt megindult a missziós tevékenység a román-ság körében is, lefordították és kiadták román nyelven Luther kátéját és a négy evangéliumot. Egyébként ezek voltak a legelső román nyomtatványok.

A kötet második tanulmánya a Monarchiáról mint Közép-Európa aranykoráról íródott. A szerző bemutatja az 52 milliós állam gazdasági fejlődését, és megállapítja, hogy a növekedés gyors üteme a birodalmat, így benne Magyarországot is, a világ első 3–5 országa közzé emelte. Ismerteti az iskolarendszer működését és hatékonyságát, az egyházak autonómiáját, a nemzetiségi és polgári jogokat, utóbbi keretén belül külön is kitér a zsidók helyzetére. Ezután egyesével áttekinti a Monarchia főbb nemzetiségeinek állapotát. Így a lengyel, horvát, cseh, rutén, román, szlovák, szerb, szlovén, olasz, bosnyák és a nemzetiségnek nem tekintett zsidó nép jogait. A románságról ezt írja: Egyházi alsófokú népiskoláikban anyanyelvi oktatásban részesültek. Bankjaik, lapjaik, egyesületeik szabadon működhettek. Sokkal jobban éltek, mint az óromániai parasztság. Arday Lajos a tanulmánya végén több szerző véleményét idézi a Monarchiáról, ezen belül Magyarországról. Egyet emelnénk ki: „Bár a magyar politika és társadalom gyenge és törékeny volt, az ország kulturális és intellektuális életének minősége felhatalmazta a századfordulón

az országot, hogy a legtöbb európai nemzettel egyenrangúnak tekintesse magát.”¹

A Trianonról szóló tanulmányában a szerző főként arra a kérdésre keresi a választ, hogy szükségszerűen bomlott-e fel az Osztrák–Magyar Monarchia, s ha igen, a külső vagy a belső tényezők játszották-e benne a nagyobb szerepet? Megemlíti, hogy az ország ellenségeinek romboló tevékenysége ellenére a nyugati fővárosokban még 1918 tavaszán is reménykedtek abban, hogy Ausztria–Magyarország különbékével leválasztható Németországról, és egyben tartható. Csak ezután nyert teret a feldarabolásnak, a kisebb szövetségesek létrehozásának politikája, ennek ideológiájaként pedig a „nemzeti önrendelkezés” elve.

A negyedik tanulmány a „Nacionalizmus és nemzetállam” címet viseli, Arday Lajos bevezetőjében e két fogalmat megkísérli értelmezni. Az emberiség eleve patrióta, hiszen a szülőföld, a -falu, -város szeretete alapvető emberi tulajdonság. Ez az érzés akkor válik hazaszeretetté, amikor tudatos erkölcsi-politikai elkötelezettséggel töltődik fel. A nacionalizmus pedig nyíltan megfogalmazott odaadás a nemzet iránt.

A kötet második része – terjedelemben majdnem háromnegyede – forrásközlés: térségünk az 1948 és 1960 közötti brit és amerikai ország- és helyzetjelentésekben. A szerkesztő a fenti két ország külügyminisztériumában keletkezett vagy a követségeik által összeállított, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia és Bulgária állapotát elemző dokumentumokat válogatta össze és fordította le magyar nyelvre. A kötetben található iratok fontos források, azonban nem térségünk történelmével kapcsolatban, hanem arra vonatkozóan, hogy hogyan látták és értelmezték azt az adott ország jelentésírói, elemzői. Vagyis hogy miként befolyásolták ezek a beszámolók a döntéshozókat.

Talán érdemes néhány Magyarországgal kapcsolatos témát kiemelnünk. 1949. november 1-jén az USA Külügyminisztériuma egy politikai állásfoglalást készített Magyarországgal kapcsolatos céljairól. A „Politikaértékelés” c. fejezetben a problémák között megemlítik a szovjet katonai és gazdasági behatolást, a régi társadalmi struktúra lebontását, a kelet-európai államok esetleges föderációjának kérdését és az alkalmas vezetés hiányát. Azonban a szovjet hegemonia után következő legfontosabb probléma az állásfoglalás szerzője szerint a Magyarországon növekvő – bár nyíltan nem demonstrált – antiszemita érzések feléledése. Ebben szerepe lehet a náci doktrínák fennmaradt befolyásának is. De „számos magyar zsidó sorakozott fel a kommunisták mögé és fogadott el pozíciókat a politikai rendőrségen. Továbbá tény, hogy a Kommunista Párt vezetősége nagyrészt zsidó származású. Másrészt a Párt a Magyar Nyilaskeresztes Párt korábbi tagjainak befogadására irányuló politikája miatt

jelentős antiszemita elemet rejt magában. Ennek a problémának tragikus következményei lehetnek Magyarország és a demokrácia számára, ha Magyarország szovjet igából való felszabadulásakor a zsidó közösség egészét ismét bűnbak szerepébe kényszerítik.”²

Kovács Béla és két társa 1956. november 4-én menedéket kért az amerikai nagykövetségen. Az USA ezt megtagadta, de ideiglenes védelemben részesítették őket. Az esetről szóló távirat szerint Kovács „kifejezte véleményét, hogy az amerikai rádió félrevezette a magyar népet, azt a hitet keltve, hogy hatékony amerikai segítségre számíthatnak, ha bajba keverednének a szovjetekkel; a legmagasabb kormányzati szinten tett hivatalos kijelentések is ezt az illúziót keltették [...] Az USA önző céljai elérésére, cinikusan és hidegvérűen vitte bele a magyar népet a Szovjetunió elleni akcióba.”³ A legmeglepőbb, hogy az irat ezután tartalmazza az állítás teljes elismerését: „Nem kérdéses, hogy múltbeli rádiópropagandánk most nagyon kellemetlen helyzetbe hozott bennünket.”⁴ Az egészben a legarcátlanabb: kizárólag az a tisztviselő problémája, hogy az USA lebukott a rádiópropaganda miatt, mert átvették a magyar népet. Eszébe sem jutott az, hogy ártatlan emberek százazrei lettek ennek az áldozatai: halottak, kivégzettek, megkínzottak, elhurcoltak, börtönbe vettek, menekültek.

Harmadiként példa Nagy-Britannia budapesti követének egyik jelentéséből, aki arról elmélkedik, hogy érdemes-e növelniük Magyarországon kulturális befolyásukat, ugyanis a kommunisták félnek ettől, a lakosság viszont várja azt. Mellette való érvelésének lényege: „Végül is, Magyarország esélyt ad arra, hogy ott támadjuk az oroszokat, ahol a leggyengébbek.”⁵

² U.o. 227.

³ U.o. 260-261.

⁴ U.o. 261.

⁵ U.o. 273.

Mohr Szilárd – Berta-Szénási Panna – Nemes-Wéber Zsófia: Iskolatörténeti mozaikok. Pécsi Tudományegyetem KPVK,¹ Szekszárd. 2024. 158 o.

Tölgyesi József

„A neveléstörténeti kutatások relevanciáját a mai oktatáshoz ezer szállal kötődő múltbéli pedagógiai gyakorlat adja. Kapcsolódási pontnak tekinthetjük azokat a nagy ívű reformokat és politikai törekvéseket, amelyek később évtizedekig meghatározó erővel hatottak. Ugyancsak ide sorolhatjuk azokat a neves gondolkodókat, nevelésfilozófusokat, oktatáspolitikusokat, akik munkája valamilyen módon szintén befolyással van a mai oktatási gyakorlatra” – olvasható a kötetborító verzóján.

„Az elmúlt évben az MTA VEAB számos rangos konferenciának adott keretet, szervezeti háttérrel. Ezek közül az egyik igazán szívet melengetően újszerű volt az, amivel három fiatal², mondhatni pályakezdő kolléga keresett [...] és győzött meg, hogy érdemes a neveléstudomány, ezen belül a neveléstörténet területén fiataloknak szóló felhívást közzétenni” – írja az Előszóban Szabó Péter, a VEAB alelnöke, a Neveléstudományi Szakbizottság elnöke. (6. o.)

A kötet, amely az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság és a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Szakkollégiuma által 2023-ban Veszprémben megrendezett Iskolakép Konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza, szakmai-tudományos vonatkozásban is megfelelt a kiírók szándékának – más szempontból is.³

Az első három tanulmány az iskolatörténeti kutatások elméleti (és részben gyakorlati) kérdéseit, problémakörét járja körül, mintegy megalapozva a kötet második részében olvashatók predikcióit.

Somogyvári Lajos az „Iskolatörténet: módszertani kihívások és válaszok” című tanulmányában az iskolatörténet tudományterületet az öndefiníciós és legitimációs nehézségeiből kiindulva helyezi el a hazai tudományos mezőben és a nemzetközi térben. Ennek vizsgálatához négy szempontot választott: e terület forrásvilágát, a lokális és a tágabb kontextusok közti lépésváltások problémáit, a diszciplínára jellemző néhány fontosabb előfeltevés újragondolását és a műfaji jellemzőkre adandó válaszokat.

Bevezetesként, mintegy axiómaként, megállapítja, hogy *„egy tudományág meglétének legfontosabb ismérve, hogy létezzon egy viszonylag homogén*

¹ Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.

² A három szerkesztőről van szó.

³ *„... az a vidám hangulat, amit a kollégák megteremtettek, megmutatta, hogy a magas szintű és igényes programtól sem idegen a humor. Lehet egy neveléstudományi konferencia is üdítően izgalmas az új témáktól, s a hagyományosabb témák friss szemléletű előadásától.” (6. o.)*

szakmai közösség, amely önmagát az adott diszciplína részének tartja, tevékenységét így definiálja, és részt vesz a tagok közötti kommunikációs hálózat fenntartásában, a tudástermelés folyamatában.” (10. o.)⁴

Ehhez kapcsolódik a szerzőnek az a klasszifikációja, amelyben az MTA Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága szenior és középgenerációs tagjait sorolja fel azzal az öndefiníciójukkal, hogy a neveléstudományon belül mely tudomány(rész)területeket tartják önmagukra nézve meghatározónak. Ez a tudományos besorolás jelzi, hogy (tartalmában) többféleképpen jeleníthető meg az, amit klasszikusan neveléstörténet-művelésnek tartunk.

A szerző különösen figyelemmel kíséri a kutatási és közlési léptékváltások kérdéskörét, ugyanis (szerinte) a mikro szint megmutatása mezo- és makro-kontextusban hasznos lehet, de probléma, ha például az intézmény történetének leírása nem emelkedik túl a saját helyi-történeti meghatározottságán. Ugyanis véleménye szerint például az iskolatörténet, mint műfaj, jelen van, de szükséges a megújítása, ami a módszertani dilemmák és a lehetőségek számbavételével kezdődhet.

Az általa sorra vett dilemmák és lehetőségek szintén az iskolatörténet-kutatáshoz kapcsolódnak: a vizuális források, az iskolai terek és az iskoláztatás materiális termékeinek bevonása lehet a léptékváltás egyik szegmense. S olyan textusokat vizionál/igényel, amelyek megfelelő elméleti és módszertani háttérrel nemzetközi szinten is értelmezhetővé teszik a hazai történeteket, s olyan hozzáadott értékekkel gyarapítják ezeket, amelyek túlmutatnak a szűkebb diszciplína határain. Ahogyan írja: „...az iskolatörténet tipikusan ünnepi műfaj, évfordulókhoz, jubileumokhoz kötődik, amelyet a pozitív önkép, reprezentáció és önlegitimitás megteremtése céljából használnak...” (18. o.) Konklúzióként azt írja, hogy „A legfontosabb azonban, hogy képesek legyünk megválaszolni tudományszakunk lényeges kérdéseit: Ki(k)hez szólunk? Kiket érdekel az iskolatörténet? Mi a társadalmi haszna a hasonló vizsgálatoknak?” (19. o.) Az ezekre, mint alapkérdésekre adott válaszok, elolvashatók a szerző remek tanulmányában.

Nemes-Németh Dóra tanulmánya szintén az iskolatörténet problémaköréhez kapcsolódik. Azt vizsgálja, mint ahogyan a cím is jelzi, milyen lehet az „Iskolatörténet a levéltári iratanyagok és egy helytörténeti kutatás tükrében”. Konkrétan: Székesfehérvár középfokú és középszintű iskolahálózata kiépülését, ennek fejlődését vizsgálta iskolatörténeti monográfiák és levéltári iratanyagok feldolgozására adott reflexiókkal, elemzésekkel. Az, hogy egy nagyváros iskolai kultúraátadás-rendszerét (benne az in-

⁴ A szakmai közösségek létszáma növekedésében jelentős szerepe volt és van az egyetemeken (különböző megnevezésű) doktori iskoláiban pedagógia-/nevelés-/oktatástörténetből Ph.D fokozatot szerzetteknek. E hármas megnevezésre, amelyek szűkebb és tágabb tartalmi körrel is megjeleníthetők, utal a szerző is: „Nem mindegy tehát, hogyan határozzuk meg magunkat, mit teszünk a história szó elé.” (11. o.)

tézményi és a személyes kapcsolatokat) vizsgálta a 19. század második felétől és a századforduló időszakában, jelentős hozzájárulás a megyeszékhely kultúramegtartó potenciálja, dinamikája bemutatásához.

A tanulmánya bevezető részében áttekinti a város korabeli iskolahálózatát, és erre alapozva vázolja fel a kutatásmetodikáját, ennek nehézségeit, korlátait. Komplex vizsgálata kiterjed a helyi közoktatás fejlődését meghatározó/befolyásoló gazdaság-, helyi társadalom-, egyházpolitikai és más problémátörténeti csoportokra. S mint ahogyan írja: *„Az idáig feltáratlan [székesfehérvári] iskolatörténetek elkészítéséhez a levéltárakban és könyvtárakban kutatható értesítő-gyűjteményekre és iratanyagokra támaszkodtam.”*⁵

A tanulmányban fontos részként tartható számon az Iskolatörténeti kutatások jelentősége a vizsgált korszakban, valamint Az iskolatörténeti kutatások aktualitása című részek. Ezekben olyan fontos megállapítások fogalmazódtak meg, amelyek új szempontokat is jelentenek a későbbi kutatásokhoz. A szerző erre utal azzal is, hogy „az iskola, mint szervezet kulturális és szimbolikus aspektusainak vizsgálata az elmúlt évtizedekben egyre inkább a neveléstörténeti kutatók érdeklődésének homlokterébe került”. (33. o.)

Történetiségében is aktuális témát vizsgált és mutat be Kovács Kálmán Árpád *„Az állami-egyházi viszony és a református öntudat problémái az oktatásügy területén 1867 előtt”* című tanulmányában, amely a fő kutatási területéből egy idő- és témaszelet. Ennek lényegét tekintve írja, hogy *„jelen tanulmány módszertanilag egy bevezetés, szakirodalmi összegzés szerepét tölti be, amely górcső alá veszi az iskola helyét a református egyházi autonómiában, illetve az öntudatviták legfontosabb szellemi sarokpontjai lecsapódásait az 1867 előtti református iskolapolitikában”*.⁶

A tanulmány első nagy szekvenciájában a szerző azt jelenti meg, hogy a református egyházi autonómiában mi a szerepe, helye az iskolának. Az 1731-től induló, az iskoláztatással (ennek irányításával) kapcsolatos történéseket karakteresen megjelenítő részekből áll össze az a folyamat, amely 1867-ig vezet. Kitér azokra a problémákra, amelyek időközönként hol érintőlegesen, más-más mélyebben kapcsolódtak az autonómia-követeléshez. Több szerzőt is idéz, akik megállapításai kontinuitást jelentenek a történések sorában. (Révész Imre, Ugrai János, Bodoky – ez utóbbi műve megjelenítése kimaradt a Felhasznált irodalomból – stb., főképpen korábbiak.) Munkáját azzal zárja, hogy „Az 1850-es évek végén végleg leáldozott a protestáns arany szabadság korá’-nak”, s a kutatás lehetséges folytatásáról megjegyzi, hogy „az együttműködés, ösz-

⁵ A szerző figyelmét elkerülte, hogy a város iskolatörténete teljes körű feltárását, írásban történt rögzítését Surányi István már korábban elvégezte, és ez sokszorosított kötetekben és CD-ken megtalálható a város levéltárában. A feldolgozás alapossága, textusa, apparátusa mintaértékű.

⁶ Hasonló vizsgálatokat végez és publikál Veszprémben Bognárné Kocsis Judit.

szefogásra, egymással való szorosabb koordináció elsődlegesen neveléstörténeti eszközökkel lenne vizsgálható...”(45. o.)

A tanulmány jelentős hozzájárulást nyújt a református egyház iskola-politikája és az állami kapcsolata további vizsgálatához.

A kötet másik nagy egysége a *Mozaikok*, amelyben a tanulmányok tartalmi többfélesége azt jelzi, hogy a kutatók egyrészt a saját kutatási területük eredményei megjelenítésére fókuszáltak, másrészt (többségükben) illeszkednek napjaink neveléstörténet-kutatása általános trendjéhez. Ez utóbbit jelzi például az első két tanulmány, amelyek beilleszthetők az utóbbi években főképpen a Kéri Katalin (valamint Pukánszky Béla, Virág Irén és mások) által preferált magas szakmai-tudományos szintű nő történeti kutatás egyik alrendszerébe, a diáklányokkal foglalkozó részterületbe. Az egyik Maisch Patrícia munkája (*Tänzer Lilla eminens növendéke, Kölcsey Antónia mint olvasó honleány*), amelyben Kölcsey Antónia neveltetésével, s főképpen a honleányi feladatokra történő felkészítésével összefüggésben vizsgálta olvasási szokásainak alakulását a reformkorban írott naplója alapján. Felvázolta azokat a kutatási és vizsgálati szempontokat, amelyek alapján elemezhető, értelmezhető a magyar (nemzeti) érzelmű nevelés. (Szól a Naplóról, ennek olvasástörténeti vizsgálatáról, az írója házi és intézményes neveléséről.) Utal arra, hogy egy későbbi kutatásban azt vizsgálja, hogy a reformkorban nevelkedett honleányok milyen anyákká váltak, s anyaként hogyan hasznosították a megszerzett ismereteket.⁷

A másik nő-/leánytörténeti tanulmányt Pálkúti Anikó jegyzi („Leánytanulók a Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégiumban 1905–1918 között”⁸, valamint 2008-tól napjainkig”⁹). Bár a vizsgálatban két nagyon eltérő kor szerepel, azonban a szerző a képzésben több párhuzamot is felsorakoztat. (Elkötelezett tanári munka, a vallásoktatás meghatározó szerepe, a továbbtanulások irányultsága stb.) Tágabb időintervallumban olvasható kitekintés a *Nemzetközi fejlődési trendek, nemzeti recepciók hatások* című részben, amely bár rövid, de jó összefoglalása az állami és az egyházi oktatáspolitikai változásoknak.

A szerzetestanárokkal foglalkozó részben kiemelt szerepet kapott a már ikonikus személyiségnek tekinthető Bánhegyi Jób, akinek a munkássága meghatározó volt a győri bencés gimnáziumban. A tanulmány utolsó részében a szerző a gimnázium koedukált oktatását vizsgálta, megállapítva, hogy folyamatosan nőtt a leánytanulók száma, a fiúk pedig ugyanilyen trendben fogyatkozott. A tanulmány konklúziójaként állapítja meg,

⁷ A 64. oldalon szereplő id. Ábrányi Kornél (Antónia második férje) halála időpontja téves: 1933 helyett 1903 a helyes évszám.

⁸ A lányok ekkor magántanulók voltak.

⁹ Pontosabban: 2012-ig.

hogy „a tradícióra épülő és egyben megújulni képes szabályrendszernek hála, a bencés szerzetesközösségek és iskolák továbbra is fáradhatatlanul keresik az egyensúlyt, a kapcsolatot az őket körülvevő társadalommal...” (81. o.)

Nóvik Attila, akinek egyik fő kutatási témája az iskolai terek vizsgálata, már eddig is több szempontból elemezte, hogy ezek milyen szerepet töltenek be a pedagógiai folyamatban. E tanulmányában, mint írja, „a kutatás célja az volt, hogy a 20. század elejének¹⁰ néptanítói diskurzusaiban milyen módon jelentek meg az iskolaépületek és osztálytermek”. (95. o.) Forrásai a Néptanítók Lapja és az Elemi Népoktatás Enciklopédiája mint a néptanítói szakmások releváns írásai voltak.

A szerző e két forrás alapján részletesen ismerteti az iskolaépületekkel, az iskolai padokkal összefüggő és a higiéniai diskurzusok által megjelenített korabeli információkat.

Konklúziója: „Az elemzett szövegekben a mai diskurzusokban megjelenő több fontos szempont – például az osztályterem mint a fegyelmelés tere, az osztályterem mint nevelési tér, vagy éppen az oktatási módszerek és a környezet viszonya, még nem jelent meg.” Ezért írja, hogy „egy későbbi kutatás feladata lehet annak vizsgálata, hogy ezek a szempontok mikor jelentek meg a hazai diskurzusokban”. (95. o.)

Rybár Olivér az általa szerkesztett iskolatörténeti monográfiában („Alapítástól a tagozatokig – A 45 éves veszprémi Báthory Iskola története”¹¹) számos rövidebb-hosszabb írást közölve jeleníti meg ennek az egykor legnagyobb tanuló- és pedagóguslétszámmal működött intézmény országos és a helyi társadalom által indukált változásainak eseménysorát. Amit a munkájában kiemelt: az iskola folyamatos megújulási törekvései, országos eredményei, a szülők-tanulók-pedagógusok együttműködésének dinamizmusa, a különböző területeken alkotó tanítók, tanárok munkájának bemutatása, a diákok tanulmányi és sportsikerei stb. Mindezeket táblázatok, fotók, különböző reprodukciók gazdagítják.

Dani-Ördög Dalma „Iskolakert helyzetkép. A hazai iskolakert kutatások jelenlegi állása” című tanulmányában egy több mint két évszázados múltra visszatekintő pedagógiai akció mai állapotát vizsgálja meg a Szociálpedagógia folyóirat „Iskolakert, természet és közösség” című tematikus száma alapján (2022. október).

A szerző mintegy axiómaként írja, hogy „a gyermekek kíváncsisága kimeríthetetlen. Ebből a tanulás iránti vágyból kell kiindulnia a pedagógiának. Erre az egyik legalkalmasabb tanulási tér az iskolakert...” (145. o.) A hazai kutatásokat áttekintő részben a nevezéktani viták közlése után megfogalmazza azokat az új célokat, amelyek teljesítése kell ahhoz, hogy ez a tanulási színtér maximális lehetőségeket adjon a tantermen kívüli elméleti ismer-

¹⁰ Intervalluma: 1900–1915.

¹¹ A 45 év: 1978–2023.

retszerzéshez és ennek praxisához. Jó példákat is felsorol, mint amelyek komplexen jelenítik meg az ideálisnak tartott iskolakert-funkciókat: az olyan térszervezést, miáltal a kert és a tanulók kapcsolata egységet alkothat, vagyis, hogy az iskolakert olyan pedagógiai tér legyen, ahol lehetőség van a helyi kultúra megőrzésére, a társadalom fenntartható működésére.¹²

A kötetben két pedagógus életutat/munkásságot bemutató közlés is található: egy egyetemi tanárról, a neveléstudós Zsolnai Józsefről („Zsolnai József munkássága, tevékenységének iskolateremtő sarokpontjai”), akit nemzetközi szinten is számon tart a neveléstudomány, a másik Egerszei Ferencről („A pedagógia, a közélet és a költészet vonzásában”), aki Sümegyen tanítóból lett tanár, iskolaigazgató, helyi közéleti személyiség és költő. Az előbbi szerzője Bognárné Kocsis Judit, az utóbbié pedig Tölgyesi József. Mindkét pedagógus-életút példa arra, hogy a tehetséggel megalapozott, kitartással, szorgalommal, folyamatos képzéssel, önképzéssel a szegénysorsból is el lehet jutni a pedagógia (nem eléggé értékelt) Olimposzára.

Mindegyik tanulmány alapos forrás- és irodalomjegyzéket tartalmaz.

* * *

Reméljük, hogy a Dunántúl három neveléstörténet-kutatási és -publikációs színtere (Sopron, Szekszárd, Veszprém) a közös összefogás által nagymértékben segítheti majd egyrészt a kutatógenerációk munkája kontinuitását, egymás szakmai-tudományos támogatását, másrészt azoknak a diskurzusoknak a folyamatosságát, amelyet ez a kötet is megjelenített.

¹² Sem a folyóirat, sem pedig a szerző nem említi Kováts(né)-Németh Mária több évtizedes: az általa írott elméleti és gyakorlati könyveket, tanulmányokat az iskolakertekkel kapcsolatban.

SZERZŐINK

Becz Viktória: PhD hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, könyvtáros, Postamúzeum

Benkei-Kovács Balázs: Dr. PhD., főiskolai docens, Pedagógia Tanszék, Kereskedelmi Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, Budapesti Gazdasági Egyetem

Cseri Kinga: Dr. PhD., egyetemi docens, Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar, Széchenyi István Egyetem

Farkas Julianna: Dr. PhD., főiskolai tanár, Pedagógia Tanszék, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, Budapesti Gazdasági Egyetem

Gurzó K. Enikő: PhD hallgató, Művelődéstörténeti Doktori Program, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, múzeológus, szerkesztő

Hervainé Szabó Gyöngyvér: Dr. habil., PhD., ny. főiskolai tanár, politológus, Kodolányi János Egyetem

Járai Attila: ny. iskolaigazgató, köznevelési szakértő, szociológus, Budapest

Kása Csaba: történész

Kovalev, Michail: tudományos főmunkatárs, Egyetemes Történeti Intézet, Orosz Tudományos Akadémia

Pál István: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Történeti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Pethő Tibor: Magyar Hang, újságíró, Revizoronline, Színház

Seres Attila: Dr. PhD., tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

Szabó Andrea: történész, könyvtáros, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

Szabó Gyula: PhD hallgató, Közgazdaságtani Doktori Iskola, Gazdaságtudományi Kar, Szegedi Tudományegyetem; okleveles közgazdász, tanársegéd, Külkereskedelmi Kar, Budapesti Gazdasági Egyetem

Tölgyesi József: dr. univ., ny. főiskolai docens, Kodolányi János Egyetem

Vincze Tamás: Dr. PhD., egyetemi docens, Pedagógia és Andragógia Intézeti Tanszék, Nyíregyházi Egyetem